

319489

# SZOCIOLÓGIAI SZEMLE

8

2000 • 4

## SZOCIOLÓGIAI SZEMLE

a Magyar Szociológiai Társaság folyóirata

2000/4

10. évfolyam

### *Szerkesztőbizottság*

Angelusz Róbert, Bertalan László, Csákó Mihály, Cseh-Szombathy László, Csepeli György, Ferge Zsuzsa, Huszár Tibor, Karády Viktor, Kemény István, Kolosi Tamás, Laky Teréz, Lengyel György (elnök), Losonczi Ágnes, Márkus Mária, Némedi Dénes, Szelényi Iván, Vaskovics László

### *Szerkesztőség*

Feleky Gábor, Heleszta Éva (szerkesztőségi titkár), Kovách Imre, Saád József, Szántó Zoltán, Tardos Róbert (főszerkesztő)

### *Szakértői Testület*

Böröcz József, Csizmady Adrienne, Füstös László, Janky Béla, Kuczi Tibor, Mészáros József, Moksony Ferenc, Róbert Péter, Róna-Tas Ákos, Rozgonyi Tamás, Rudas Tamás, Sik Endre, Simonyi Ágnes, Somlai Péter, Szalai Júlia, Szirmai Viktória, Tamás Pál, Tóth István János

## Tartalom

### TANULMÁNYOK

Vaskovics László: A posztadoleszcencia szociológia elmélete .....	3
Magyar Gábor–Páll Kinga–Ágnes–Szabó Andrea–Szabó Máté: Tüntetések és rendőri biztosításuk Budapesten (1996–1997).....	21
Letenyei László: Innovációs láncok falun .....	40

### MŰHELY

Veres Valér: Az erdélyi magyarok és a románok közösségi identitása a társadalmi struktúra tükrében.....	57
Csizmady Adrienne: A fővárosi lakótelepek ingatlanpiaci helyzetének változása a rendszerváltás után.....	87
Gyukits György: A társadalmi tőke szerepe az orvosok érdekérvényesítésében.....	106

### TÁJÉKOZÓDÁS

Némedi Dénes: Reflexiók a társadalomelméletről. Balogh István–Karácsony András: Német társadalomelméletek. Témák és trendek 1950-től napjainkig című könyve kapcsán .....	117
Mező Ferenc: Ellenállási területek a társadalomban.....	125
Csurgó Bernadett: Regionalitás–lokalitás 21. században a Magyar Szociológiai Társaság éves közgyűlése és konferenciája .....	136

### KÖNYVEK

Cseh-Szombathy László: Szórványban .....	146
Rostás Zoltán: A román modernizáció történetéről.....	148
Gáthy Vera: Szirmai Viktória: A környezeti érdekek Magyarországon.....	155

### MEGEMLÉKEZÉS

Róna-Tas Ákos: Leslie Kish (1910–2000).....	159
---	-----

ABSTRACTS .....	164
-----------------	-----

A folyóirat megjelenését 2000-ben  
az MTA, az NKÖM, az NKA és az OTKA támogatja



NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG  
MINISZTERIUMA



OTKA

Olvasószerkesztő: Schmidt Andrea  
Technikai szerkesztő, számítógépes szövegszerkesztés: Bujdosó Ferencné

A szerkesztőség címe: 1014 Budapest, Országház u. 30.

(Levélcím: 1250 Budapest, Pf. 20.)

Tel.: 224-6747

Fax: 227-6745

e-mail: [mszt@mtapti.hu](mailto:mszt@mtapti.hu)

ISSN 1216-2051

*Vaskovics László*

## A POSZTADOLESZCENCIA SZOCIOLÓGIAI ELMÉLETE

Az utóbbi évtizedben egyre gyakrabban találunk a szociológiai szakirodalomban különféle utalásokat egy újonnan keletkezett – a fiatalkor és a felnőttkor közé beékelődő – életszakaszra, a posztadoleszcensre és ennek főbb jellemvonásaira. A posztadoleszcens – szakasz elemzéséhez több elméleti modell is a szociológusok rendelkezésére áll. A különböző perspektívák megvitatása után a cikk keretén belül egy egyedi elméleti modellt mutatjuk be, amelynek alapfeltétele és kiindulópontja a fiatalok szülői háztól való leválásának vizsgálata. Ezt a folyamatot jelentősen befolyásolják a társadalomszerkezeti feltételek is. Az alábbi dimenziók különös hangsúlyt kapnak a modell bemutatásában.

- Jogi értelemben vett leválás
- Közös fedél alól történő leválás
- Anyagi – pénzügyi leválás
- Önálló döntést eredményező leválás
- Szubjektív leválási forma

Az elszakadási folyamatot különböző dimenziókon elemezzük; vizsgáljuk az időben késleltetett, a részleges, a fokozatos és a reverzibilis elszakadást. Általánosan megállapítható, hogy a posztadoleszcens életszakaszban lévő fiatal felnőttek még nem függetlenek teljes mértékben a szülői háztól. Az elméleti elemzés eredményeként azt is elmondhatjuk, hogy a posztadoleszcens életszakasz kor szerinti kategóriaként nem határozható meg, hanem speciális társadalmi pozíciót jelöl. Empirikus kérdés marad tehát, hogy hány fiatal, 20–25, vagy 30 éves tartozik ehhez az életszakaszhoz.

### **Egy új életszakasz kialakulása: a posztadoleszcencia**

A 30 éves kor alatti életutat a társadalomtudományi szakirodalom alapvetően a fiatalkor át- és újrastrukturálásának szemszögéből vizsgálja. Az ipari társadalmakban a fiatal kort egységes, homogén életszakaszként értelmezik, amely a pubertással kezdődik és a nagykorúság elérésének pillanatával ér véget. Ezzel szemben megállapítható, hogy körülbelül a 70-es évektől bizonyos – a felnőtt korra jellemző – viselkedési formák már fiatal korban is jelentkeznek, valamint

hogy a szexuális érettség és az anyagi-szociális függetlenség közötti időintervallum egyre tágabb lesz. Ezt azonban a szakirodalom különbözőképpen interpretálja. Egyes szakemberek ezt a változást (Olk 1984) a fiatal kor, mint társadalmilag önálló, és valamelyest homogén életszakasz megszűnéséként értelmezik, míg mások egyre jobban táguló határvonalat látnak a fiatalkor és a felnőttkor között. Megint mások a fiatalkor kitolódásának tekintik ezt a változást (Rosenmayr 1976: 240). Ebben az értelemben a 21 és 25 év közötti fiatal felnőttek „szociális státuszuk és magatartásuk szerint még nagymértékben fiatalnak tekinthetők” (Schäfers 1989: 12). A 30 éves kor alatti életszakasz átstrukturálása ennél a pontnál kap fontos szerepet, miszerint ennek a változásnak a következményeként egy új, önálló életszakasz keletkezik, a posztadoleszcencia.

A posztadoleszcencia koncepciót Keniston (1968–1989) vezette be a tudományos vitába. Szerinte a modern társadalmakban megfigyelhető, hogy a szexuális érettség és a szociális értelemben vett felnőtté válás, illetve a munkavállalás időpontja fokozatosan elkülönül egymástól. Ebből adódóan kialakul egy olyan életszakasz, melyben a felnőtté válás dimenziói fokozatosan, egymáshoz képest részben elcsúszva jelentkeznek. Ez a magatartási forma különböző tekintetben tér el mind a fiatalok, mind pedig a felnőttek eddig megfigyelt magatartásától. A posztadoleszcens életszakaszban járó fiatalok a felnőtté válás legtöbb pszichológiai kritériumának megfelelnek, de nem elégitik ki a szociológiai követelményeket. Nem rendelkeznek a felnőttkort társadalmilag alapvetően meghatározó tulajdonságokkal, nincsenek beépülve a társadalom intézményes szerkezetébe (Keniston 1968: 260). E fiatalok magatartására és életstílusára a jelenorientáltság jellemző, hiányzik a megállapodás és biztonságra törekvés. Ez a szakasz a nyíltsággal, és a bürokratikus ellenőrző szervek megtagadásával jellemezhető. Személyiségüket a hasonló korúakkal történő azonosulás során nyerik. Gillis a következőképpen jellemzi ezt az önállósodott életszakaszt: „Nagykorúság gazdasági alapok nélkül” (Gillis 1980: 206; Schäfers 1989: 12).

A vitatott elmélet német változatában meghatározott szerepe van a posztadoleszcens-koncepciónak, amelyben a pszichoszexuális és az anyagi függetlenség ollójának kinyílása ezen fázis szerkezeti feltételének minősül. Az ebben a korban járó fiatalok körében megfigyelhető a szociális, morális, intellektuális, politikai, szexuális területeken egy önállósodási folyamat, míg az anyagi függőség továbbra is fennmarad (Zinnecker 1982). Ennek okai a hosszabban elnyúló iskolai és szakmai képzés, a nehéz elhelyezkedési lehetőségek és a munkanélküliség – a modernizáció során bekövetkező társadalomszerkezeti változások – lehetnek. A posztadoleszcens életszakasz – eme elméleti felfogás szerint – egyúttal a modern kor (új) életformája, (új) életstílus. Önálló életszakasznak akkor lehet ezt a fázist tekinteni, ha alkotóelemei sem konszenzus, sem pedig konfliktus esetében nem tartoznak egyértelműen a felnőttek életstílusához. Ez a fázis önálló stílusjegyeket hordoz, amelyeket a fiatalok társadalmi csoportjukon belül saját maguk alakítanak. Ez az életszakasz, amelyet tehát túlnyomórészt a hosszabb képzési idő és a kései munkavállalás miatt a felnőtt státusz jogainak és kötelességeinek késleltetett vállalása jelle-

mez, a nagykorúság elérése és a felnőttkor közé önálló életszakaszként ékelődik be (Zinnecker 1982: 100; Behnken–Zinnecker 1992; Schröder 1995). Habár ez a feltevés plauzibilisnek tűnik – sőt empirikus tények is alátámasztják – mégsem nevezhető általánosan elfogadottnak a szakirodalomban. Utalnak arra is, hogy a nagykorúak anyagi függetlensége alapvetően nem újfajta jelenség, nem a modernitás terméke. Arra is rámutatnak, hogy az említett korra jellemző fizetések az utóbbi 20–30 évben csak nagyon kevésbé változtak, így tehát nincs gazdasági oka az átstrukturálásnak – legfőképpen nem a fiatalkor meghosszabbítása szempontjából (Baethge–Schomburg–Voskamp 1983; Baethge 1989). Tény, hogy ez a szakasz nem a modern kor prototípusa, de a társadalmi modernizáció nagymértékben hozzájárult a posztadoleszcencia sajátosságainak felismeréséhez, a fogalom kiszélesítéséhez és intézményesítéséhez.

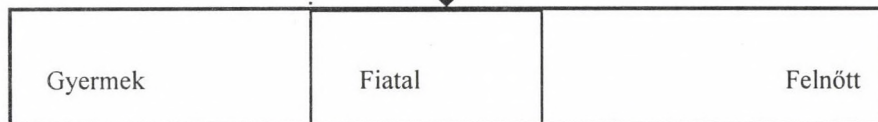
### 1. ábra

A 30 éves kor alatti alatti életszakasz történelmi összehasonlításban\*

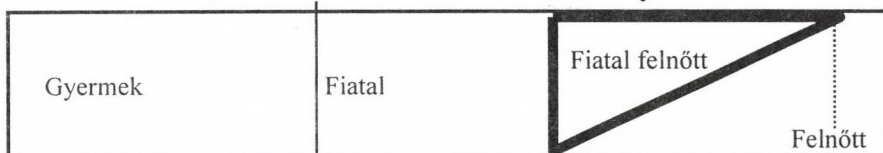
#### I. Nem iparosodott társadalmak



#### II. Iparosodott társadalmak



#### III. Poszt-indusztriális társadalmak



\* A vastagon kihúzott háromszög a posztadoleszcencia életszakaszban lévő fiatal felnőttek csoportját tükrözi (Vaskovics L. 1996).

Nem ismeretlen, hogy a még nem iparosodott társadalmakban nem volt éles határ a gyermekkorból a felnőttkorba való átmenet között. A gyermekeket a társadalom „kis felnőttjeiként” tekintették és szellemi, illetve fizikai képességeiknek megfelelően felnőtt munkára köteleztek őket, például a földeken és az udvartartásban való munkára (Ariés 1988).

Először az iparosodott társadalmakban ismerték el a fiatakkort a gyermekkor és a felnőttkor között elhelyezkedő önálló életszakaszként, a társadalom által meghatározott elvárásokkal (Eisenstadt 1960; Tenbruck 1962).

A posztadoleszcens életszakasz, mint társadalmilag releváns jelenség először a poszt-indusztriális társadalmakban alakult ki, kiszélesedése és konkrét időbeli elnyúlása a társadalmi modernizáció fontos jeleként tekinthető. Az egyes személyek az adott szakaszt – rövidebb, vagy hosszabb ideig – különbözőképpen élik meg. A posztadoleszcens életszakasz létrejöttéről folytatott viták során elfogadott az a tézis, hogy e szakasz szempontjából maga a késleltetett és a részleges leválás a meghatározó, a kifejtett hatás empirikus eszközökkel azonban nehezen mérhető.

Hurrelmann (1994) megemlíti azokat a fejlődési követelményeket, amelyek tehát a gyermek-, a fiatal-, és a felnőttkor számára meghatározóak. A fiatal felnőttkort nem ismeri el önálló életszakaszként, mert ezek a fiatal felnőttek társadalmi státuszukat és viselkedésüket tekintve még a fiatalokhoz tartoznak. Ezt a véleményt nem osztjuk. A mi elméletünk szerint a posztadoleszcens korban levő fiatalok szignifikánsan azzal jellemezhetőek, hogy némely szempontból még a fiatalokhoz, más szempontból azonban már a felnőttekhez tartoznak. Az említett kor társadalmi kompetenciájának társadalomszerkezeti inkonzisztenciájáról van szó, aminek jelentős hatásai vannak az individuális életkonstrukciót illetően. Ezt a szempontot a következőkben részleteiben vizsgáljuk.

## **A fiatalok szülői háztól való leválásának dimenziói**

A szülői háztól való leválás fontos pozícióbeli változás a fiatalok életében a felnőtté válás útján. A szülői háztól való leválás a felnőtté válás egyik alapvető lépése. Ellentétben a felnőtt korra jellemző ismertetőjegyekkel, a társadalomtudományi szakirodalomban megtalálhatók a fiatalokra jellemző elméleti ismertetőjegyek (Mannheim 1928; Eisenstadt 1960; Neidhardt 1970; Tenbruck 1962). A szakirodalom gyakran használja a jogi területről áttett szakkifejezést, és a felnőtt kort a nagykorúsággal azonosítja, ami azonban nem tükrözi tökéletesen a szociológiai szemszögből fontosnak tartott folyamatot.

A pszichológiai szakirodalom már részletesen foglalkozik a fiatakkorból a felnőttkorba történő átmenettel, amely tulajdonképpen az intellektuális és szociális képességek kialakulásával, az egyéni felelősségtudat kifejlődésével, illetve az értékek és a normarendszer stabilizálódásával valósul meg (Oerter 1985; Hurrelmann 1994). Ebből a szemszögből a felnőtt státuszt leginkább személyi tulajdonságokkal lehet jellemezni, amelyek közül szembetűnően kiemelkedik az önállóság és az önrendelkezés.

Szociológiai szempontból a felnőtt státusz valamivel összetettebb fogalom a jogi értelemben használatos felnőtt fogalomnál, amit a nagykorúság elérésével definiálnak. Noha a nagykorúság elérésével a felnőttek jogai valóban megilletik a fiatalokat, ez közel sem jelenti azt, hogy ezek a fiatalok felnőttként élnek, felnőttként viselkednek. Sok nagykorú fiatal nem rendelkezik még önálló kerecsettel, így például vásárlóerejük korlátozott. Ugyanez vonatkozik a lakóhely és a lakás kérdésére is. Ezért is szükségszerű megkülönböztetni a felnőtté válás különböző szakaszait, a felnőtt státusz különböző dimenzióit, cselekvési területeit, és magát a felnőtté válás már elért szintjét a leválás egyes dimenziói szerint értékelni. A leválási dimenziók mellett megkülönböztetünk eltérő leválási formákat, mint a jogi értelemben vett leválás, a közös fedél alól történő leválás, anyagi és pénzügyi területen történő leválás, önálló döntést eredményező leválás és az öntudatosulás (Selbstwahrnehmung).

Társadalomtudományi szempontból a felnőtté válást akkor tekinthetjük megvalósultnak, ha a felnőtteknek fenntartott társadalmi pozícióban az adott személy önálló döntési joggal rendelkezik (Schäfers 1989; Hurrelmann 1994). A felnőtt kor főbb tevékenységi területei között szerepelnek a foglalkozás és a munka (szakmai szerep versus anyagilag önálló személy szerepe), a partnerkapcsolat és a család területe (különösképpen az anya- és az apaszerep), a kultúra területe (kulturpolgár szerepe) és a politika területe (politikai életben résztvevő polgári szerep). A felnőtté válás folyamata akkor tekinthető lezártnak, ha az említett területek mindegyikén a teljes önállóság és az autonómia felnőttek részéről társadalmilag megkövetelt fokát eléri (összefoglalva Hurrelmann-nál 1994).

A szakirodalom különböző elhatárolási módokat is kínál a fiatalkor és a felnőttkor elkülönítésére (Junge 1995). Hurrelmann az alábbi tulajdonságokban és szerepekben látja a felnőttkor legfontosabb meghatározó részterületeit: 1.) anyagi önállóság, 2.) családalapítás, gyermekgondozás, 3.) a kulturális és a gazdasági életben való részvétel, 4.) a politikai életben való részvétel. A fiatalkorból történő kilépés akkor tekinthető megvalósultnak, ha a felsorolt dimenziók mindegyikén (szakmai élet és a munkaterület, a család szerepkör, kulturális és gazdasági szerep, illetve a politika terén a polgári szerepkör) és teljeskörűen, vagy legalábbis kielégítő mértékben jelentkezik a felnőttkorra jellemző felelősségtudat, illetve az önállóság. „Általában véve akkor történik meg a felnőtté válás irányába az első lépés, amikor a fiatalok elhagyják az iskolapadot és munkát vállalva átkerülnek az önálló keresettel rendelkezők sorába. A második fontos ismertetőjegy a magánéletben bekövetkező változás, a szülői háztól való elválás, a stabil partnerkapcsolat kialakítása és a családalapítás. Ezekben az ismertetőjegyeken kívül fontos szerepet kap a felnőtté válás folyamatában a politikai területen fennálló autonómia, az aktív és a passzív választójog, a kulturális és politikai életben való közreműködés lehetősége, a gazdasági életben való autonóm döntések meghozatala és a polgári szerepkör” (Hurrelmann 1994: 46). Noha az említett dimenziókkal felöleltük a szülői háztól való elszakadás és az önállósodás fontosabb eseményeit, nem említettük a jogi értelemben vett önállóságot, a felnőtt státuszra jellemző jogi dimenzió még hiányzik.

Elfogadható-e egyáltalán a családalapítás, mint a felnőtté válás legfontosabb ismertetőjele? Nézeteim szerint nem szabad eltekintenünk attól, hogy a szülői házból való kiköltözés és az azzal együttjáró saját háztartásvezetés, illetve a családalapítás között egyre több idő telik el. A felnőtt státuszt sokkal inkább jellemzi az önálló, saját felelősséggel vezetett háztartás. Ehhez társul még, hogy a fiatal felnőttek egy csoportja egyáltalán nem szándékozik családot alapítani. A fogalom hagyományos értelmében itt vetődik fel az a kérdés, hogy a családalapítást a felnőtté válás kritériumaként kell-e egyáltalában tekintenünk. Noha maga a családalapítás az életút egyik fontos fordulópontja, az erről való döntésben a társadalom az individuumra bízta a választást. Egyedülálló, élet-társak, gyermeket nem akaró házastársak a magánélet társadalmilag elfogadott változatai lettek.

A szülői háztól való leválás alábbi dimenzióit különböztetjük meg: (Vaskovics 1997 b, c):

*Jogi értelemben vett leválás:* A jogi értelemben vett leválás a korlátozás nélküli üzletkötési lehetőségek megszerzésével következik be, ezalatt az adott személyek által megkötött üzletek jogi érvényességét értjük. Egy jogi cselekedet véghezvitelének előfeltétele a (kor szerinti) nagykorúság. Itt ér véget a szülői gyámság és gondoskodás, a politikai életben való részvétel jogilag megengedetté válik.

*Közös fedél alól történő leválás:* A gyermekeknek a szülői házból való kiköltözése és egy saját önálló háztartás vezetése a szülői háztól függetlenül.

*Anyagi – pénzügyi leválás:* Saját munkahely és saját kereseti lehetőség által az anyagi függetlenség és önállóság megteremtése. Az az eset, amikor az adott személy képes arra, hogy önmagáról anyagi szempontok szerint gondoskodjon, azaz a létminimum szint feletti pénzügyi eszköz áll rendelkezésére.

*Önálló döntést eredményező leválás:* Saját cselekedetek szülői ellenőrzés nélkül történő véghezvitelével valósul meg. A korlátozás nélküli üzletkötési lehetőségek feletti önrendelkezés megszerzése, önálló pályaválasztás, partner-választás és családalapítás. A lakóhely és a lakás önálló kiválasztása, önálló, felelősségteljes részvétel a gazdasági, kulturális és politikai életben.

*Szubjektív leválási forma:* (Selbstwahrnehmung, öntudatosulás) Fiatal, a nagykorúságot azonban már elért személyek még gyakran nem érzik felnőttnek magukat, még akkor sem, ha – az objektív kritériumokat figyelembe véve – a szülői háztól már mind háztartás szempontjából, mind pedig anyagi szempontok szerint is fennáll a függetlenség. Ennek azonban a fordítottja is előfordulhat, a 18. életév betöltése után az illető rögtön felnőttnek érzi és kezeli magát. A különböző országok társadalm szerkezeti és kulturális tényezői alapján adódik egy természetes szórás, ami a fiatal felnőttek kategóriáját 16 és 26 év közé helyezi (Meulemann 1992).

## A posztadoleszcencia jellemzői

Annak megállapításához, hogy a nagykorú fiatalok milyen mértékben maradnak még fiatalok és milyen mértékben váltak már felnőtté, differenciált elemzési modellre van szükségünk, ami a felnőtté válás alapjait fekteti le. Vizsgálódásunk szempontjából döntő mértékben meghatározandó a fiatalkorból a posztadoleszcens életszakaszba történő átmenet. Azt vizsgáljuk, hogy egy személy – az egyes, általunk legfontosabbnak tartott leválási formákat tekintve – még fiatalként, vagy már felnőttként kezelhető. Megkülönböztetjük a jogi értelemben vett, a közös fedél alól történő, az anyagi és önálló döntést eredményező leválási dimenziókat, illetőleg az öntudatosulás (Selbstwahrnehmung) dimenzióját. Azt vizsgáljuk, hogy egy adott személy mikortól és milyen kritériumok alapján tekinthető felnőttnek. A felnőtt kor és a felnőtt státusz definíciójára kellő részletességgel és pontossággal nem tudunk kitérni e tanulmányban, bár ezek meghatározása a társadalomtudományi kutatások hiányos pontjai közé tartoznak. A felnőtt kor kritériumait az alábbi modell foglalja össze:

2.ábra: Leválási dimenziók és a felnőtté válás jegyei

Leválási dimenziók	Függőség (gyermek, fiatal)	Önállóság
Jogi értelemben vett leválás	Kiskorúság, Korlátozott üzletkötési képesség	Nagykorúság (korlátok nélküli üzletkötési lehetőségek, törvényileg büntethető cselekedetek)
Közös fedél alól történő leválás	Szülőkkel közös háztartás	Önálló háztartás, saját lakás
Anyagi – pénzügyi leválás	Anyagi rászorultság	Pénzügyi önállóság
Önálló döntést eredményező leválás	Szülői ellenőrzés alatt történő döntéshozatal	Önmeghatározás, önkontroll különösen a partnerválasztás terén
Öntudatosulás (Selbstwahrnehmung)	Fiatalok	Felnöttek

Azok a személyek nevezhetők felnőttnek, akik elérték a nagykorúságot, saját lakásukban, önálló háztartást vezetnek, anyagilag függetlenek, szülői beleszólás nélkül hozzák meg az életútjuk szempontjából fontos döntéseiket és saját magukat képesek felnőttként elfogadni. Ha mindezen kritériumok teljesülnek, akkor feltételezhető, hogy az adott személy megfelel a felnőtti státusz követelményeinek.

A felnőtté válás egy folyamat, amely személytől függően rövidebb, illetve hosszabb ideig is tarthat. Abból indulunk ki, hogy a minden követelményt kielégítő felnőtti szerep betöltése egyre ritkábban következik be a 18. életév betöltésével. Másképpen fogalmazva, egyre több fiatal marad a nagykorúság elérése után is bizonyos szempontok szerint és bizonyos ideig (egyre hosszabb ideig) szüleitől függő helyzetben.

A posztadoleszcens életszakaszban járó fiatalok helyzetét gyakran jellemzi az anyagi-pénzügyi függőség, még akkor is, ha életvitelüket már az autonómia, a saját lakásban vezetett önálló háztartás jellemzi. A posztadoleszcens életszakaszban járó fiatal felnőtteket megkülönböztetjük a fiataloktól (kiskorúság, szülői háztartás, szülői ellenőrzés), akik a felnőtté válás vitatott dimenziói szerint már eltérőek lehetnek; de nem vonatkozik ez a különбözőség az anyagi függetlenség területére. Másrészt elkülöníthető ez a szakasz a fiatal felnőttektől is, döntően az anyagi függetlenség, illetve függőség szempontjából. Kenistonnak (1968) a posztadoleszcens életszakaszról alkotott tudományos nézetei szerint az adott szakaszban járó fiatalok és felnőttek értékorientáció szerint is különbözöek (jelenorientáltság, nyitottság). Ezt az elméletet azonban még empirikusan nem sikerült igazolni.

Richter (1994) tézisei – amelyek alapjait is az előbb említett elmélet képezi – szintén nem szolgálnak kellő bizonyítékul. A fiatalok, a fiatal felnőttek és a felnőttek között a fenti vonatkozásban megállapított különбségek az ingleharti (Inglehart 1977) értelemben képviselt posztmaterialista orientáció szerint nem élesek (Sinus 1984), a posztadoleszcens életszakasz szempontjából nem meghatározóak (legalábbis ezt eddig nem sikerült empirikusan bebizonyítani). Megfigyelhető azonban az is, hogy maga a posztadoleszcens csoport nem homogén, individuális különбözőségek fellelhetőek.

Az eddigi próbálkozások, amelyek a posztadoleszcens életszakasz keletkezését és létezését voltak hivatottak bebizonyítani két szinten is zátonyra futottak: nem sikerült kialakítani elméletileg következetes magyarázatokat, és nem támasztották alá a feltevéseket az empirikus vizsgálatok sem. Hibásnak bizonyult az a feltételezés, hogy a posztadoleszcens életszakasz kor szerinti alsó és felső határai pontosan megszabhatóak, hogy egyértelmű határvonalak húzhatóak a fiatalkor és a posztadoleszcencia, illetve a posztadoleszcencia és a felnőtt kor köze. Emellett nem igazolóódott az a feltevés sem, hogy a kor szerint így elkülönített életszakasz társadalomszerkezetileg meghatározható. Ami az első feltételezést illeti, figyelembe vehető az az empirikusan közvetlenül is belátható érv, hogy léteznek olyan 19, 20, 21 éves fiatalok, akik – fiatal életkoruk ellenére – a szülői háztól való leválás minden dimenzióját tekintve önállóak és minden egyéb korlátozó tényező nélkül felnőttek tekinthetőek. Másrészt léteznek olyan 29, 30, sőt 30 év feletti emberek is, akik egyes szempontokat tekintve még nem értékel el a felnőtt státuszt. A posztadoleszcens életszakaszban járó fiatal felnőttek kategóriája mindig a felnőttekből és a még nem felnőtt fiatalokból tevődik össze, teljesen mindegy, hogy ezt a kategóriát – mint ahogy ezt a vizsgálatok mutatják – pragmatikusan 18 és 25, vagy 25 és 30 éves kor közé helyezik. Ez a kategória mind a tagok pszichoszociális fejlődését, mind pedig életmódjukat tekintve nagyon heterogén ahhoz, hogy ezt a társadalomszerkezeti elemzés „fiatalok”, illetve „felnőttek” táborára – mint önálló szociokulturális csoportokra – bontva kezelje. A posztadoleszcens életszakaszra – az elméleti feltételezések szerint – jellegetes szocio-kulturális életmód nem határozható meg az életszakaszok kor szerinti elkülönítésével. Éppen ellenkezőleg, abból kell kiindulnunk, hogy létezik egy társadalomszerkezetileg meghatározható posztadoleszcens életszakasz (és lehetőség szerint egy erre jellemző élet-

stílus és cselekvési minta is), amely azonban a nagykorúak egyes korcsoportjaiban (jogi értelemben vett nagykorúság alapján) különböző megoszlásban jelentkezik. Felvetődik még egy tapasztalati kérdés is, miszerint milyen gyakran fordulnak elő az egyes korcsoportok tagjainál a posztadoleszcens életszakaszra jellemző ismertetőjegyek. A posztadoleszcens életszakaszt a fiatalkorhoz tartozó korcsoport „beékelt” részeként kell tekinteni.

Egyénekre vetítve abból kell kiindulnunk, hogy ez a posztadoleszcencia ismertetőjegyeit hordozó életszakasz egyéneknél különböző hosszúságú lehet. Mindenesetre általánosan és kollektív szinten is érvényes, hogy ez a szakasz csak átmeneti fázisnak számít, amely egy másik életszakaszba vezet át. Mivel ez az életszakasz társadalm szerkezeti formálódik, társadalmi összehasonlításkor számolni kell azzal, hogy a posztadoleszcens életszakaszban járó személyek szignifikánsan különbözőek és az adott korszakban eltöltött évek száma is különböző. Fogadjuk el, hogy ez az életszakasz a nagykorúság elérésével kezdődik, a vége azonban semmiképpen sem határozható meg egységesen: a leválási dimenziók mindegyikén megvalósuló önállósággal végződik. Ennek okai az egyes társadalmak szerint különbözőek lehetnek. Németországban ebben a folyamatban fontos szerepet játszik a hosszabbra szabott tanulási és képzési idő, az egyre gyakoribban előforduló elő-, tovább-, és átképzések, a nehéz elhelyezkedési lehetőségek és a munkahelyi bizonytalanság. Ezen okok miatt azonban gyakran nem is lehetséges a nagykorúság elérése után a teljes önállóság megteremtése.

### 3. ábra

#### A fiatal felnőttek elért önállósági-fokuk szerinti összetétele

Leválási dimenziók	Elért önállósági-fok			
	Nem önálló (még függő)			Önálló
	Konstellációk (Példák)			
Jog szerint	+	+	+	+
Háztartás szempontjából	-	+	+	+
Anyagi szempontok szerint	-	-	-	+
Döntéshozatal szempontjából	-	-	+	+

- = A teljes önállóság (még) nem megvalósított, bizonyos területeken (még) fennáll a függőség

+ = Fennáll a teljes önállóság

Felnőttek azok a személyek tekinthetők, akik a családi háztól való leválás minden dimenzióját maguk mögött tudják és ilyen értelemben önállóan érvényesülnek a világban. A felnőtt státusz szociológiai szempontból történő vizsgálatánál fontos megkülönböztetnünk egy objektív és egy szubjektív perspektívát.

- Objektív: ténylegesen bekövetkezett a leválás (jogi értelemben vett, közös fedél alól történő, anyagi és szociális)

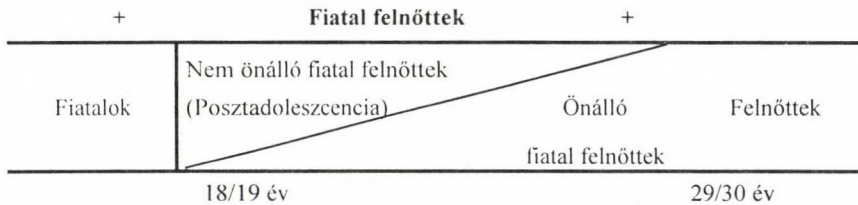
- Szubjektív: az adott személy önmegítélése szerint lehet felnőtt, illetve fiatal

Figyelembe véve, hogy a szakirodalom nemcsak a posztadoleszcencia koncepcióját, hanem magát a fogalom tartalmi jelentését is különböző jelentéstartalommal használja, a következőkben tisztázni kell, hogy mely jelentéstartalommal ruházzuk fel mi a „posztadoleszcencia” és „fiatal felnőttek” fogalmát. A fiatal felnőttek fogalmát az időközben kiszélesedett nyelvhasználat értelmében csak a fiatal személyek korára vonatkozóan használjuk, a fogalom tehát a 18 és 30 év közötti korcsoportot tükrözi (kicsit felnagyítva és általánosítva ezt a korcsoportot „Twens”-nek is lehetne nevezni). E fiatal felnőttek között talánunk olyanokat, akik az leválási folyamat minden dimenzióján elérték függetlenségüket és a felnőtt státuszt – anyagilag és társadalmilag önálló felnőttek. A fiatal felnőttek között azonban olyanok is találhatóak, akik a felnőtt státusz követelményeit csak részlegesen, tehát csak bizonyos dimenziókon képesek megvalósítani. Őket a továbbiakban nem önálló fiatal felnőttnek fogjuk nevezni. A nem önálló kifejezés a fiatal felnőttek életmódjára vonatkozik és azt a tényt hivatott közzétenni, hogy ezt az életmódot társadalmiszerkezettől függő korlátozások jellemzik, amelyek minden, e korban járó fiatal személyt gátolnak abban, hogy a felnőtt szerep társadalmi elvárásainak megfeleljen.

A posztadoleszcencia (kései fiatalkor) fogalmat csak arra az adott életszakaszra vonatkozóan használjuk, amelyben a fiatal felnőttek a korlátozások nélküli felnőtt státusz eléréséig járnak. Ez a szakasz – mint már fent említettük – egyénekenként változóan hosszabb és rövidebb ideig is eltarthat.

#### 4. ábra

A 19 és 20 év közötti kor kiszélesítése



A nem önálló fiatal felnőttek életmódját kiemelt fontossággal jellemzi anyagi függőségük. Ezek a személyek jól besorolhatók a Rosenmayr-féle csoportosításba (Rosenmayr 1988). E csoportosítás egyik kategóriája így hangzik: „A szülői gondoskodás végeztével az anyagi kötődés további fenntartása”. Közvetlenül a nagykorúság elérése (19–20 éves kor) utáni fiatalok körében dominál ez a fajta nem önálló fiatal felnőtt típus. Az életkor növekedésével azonban egyre többen érik el a korlátozások nélküli felnőtt státuszt és ezáltal válnak a mi modellünknek megfelelő önálló felnőttekké (Vaskovics 1997a).

Feltételezzük, hogy a legtöbb nem önálló fiatal felnőtt még szülői támogatásra szorul, vagy megfelelő mennyiségű állami transzfert szolgáltatást kap. Ezenkívül azt is feltételezzük, hogy ezeknek a fiataloknak a szülei gyakrabban és nagyobb mértékben nyújtanak szolgáltatásokat gyermekeik számára, mint a társadalmilag önálló fiatal felnőttek szülei. A kérdés az, hogy a nem önálló fiatal felnőttek életmódját és helyzetét a szülői transzfert szolgáltatások befolyásolják-e, és ha igen, akkor milyen mértékben. Feltételezzük, hogy az anyagi

függőség további függőségeket és korlátozásokat von maga után – például. a vásárlási magatartás, a lakás és a szabadidő eltöltése esetén. Az vizsgálandó, hogy a szülői támogatás befolyásolja-e, és ha igen, akkor milyen mértékben a nem önálló fiatalok életmódját.

## A megváltozott magatartási mód

Abból indulunk ki, hogy a fiatalok szülői háztól való leválási formáinak tendenciája a 60-as 70-es évek óta az alábbi szempontok szerint változott.

*Időben késleltetett leválás:* Ha a fiatalok szülői háztól való leválását megfigyeljük, akkor az utóbbi időben kései, illetve időben késleltetett leválásról beszélhetünk. Ez azt jelenti, hogy az elválás – az idősebb generációval összehasonlítva – lassabban, időben és korban később következik be. Ellentétes folyamat figyelhető meg azonban a jogi értelemben vett leválás szempontjából, hiszen a nagykorúság betöltésének időpontja a 21. életévről a 18-ra tevődött át (Mayer–Wagner 1986; Schwarz 1989).

*Részleges leválás:* Abból indulunk ki, hogy a leválás egyes dimenziói egymással nem szinkronban, hanem időben kicsit elcsúszva valósulnak meg. Részleges leválásról beszélünk abban az esetben, amikor az önállóság nem jellemzi az összes leválási dimenziót, és ezeknek csak bizonyos területein jelentkeznek. Abban az esetben például, amikor a jogi értelemben vett – és a közös fedél alól történő – leválás teljes mértékben megvalósult, de az anyagi és szociális függőség még mindig fennáll a fiatal felnőtt és családja között.

*Fokozatos leválás:* A szülői háztól való leválást a szakirodalom a legtöbb esetben az életút egy konkrét időbeli eseményeként tünteti fel, például a státuszváltást az iskolai képzések befejezése és ezután közvetlenül a munka megkezdése jelenti. Mi abból indulunk ki, hogy a felnőtt státusz betöltése csak és kizárólag jogi szempontból kötődik konkrét időponthoz (18. életév), minden más esetben ez a leválás egy folyamat, amely akár rövidebb, illetve hosszabb időtávon is elhúzódhat. Példa erre az anyagi függetlenség megteremtése, az önálló munkahely és ezáltal önálló kereset által: eleinte a szülők által folyósított zsebpénz, majd alkalmi és részes munkák után járó kereset, végül pedig a teljes állás után járó fizetés következik.

*Reverzibilis leválás:* Nem osztjuk a szakirodalom azon véleményét, miszerint a szülői háztól való leválás a fiatalok életében folyamatosan előrehaladó előremutató folyamat. Egy, már csaknem teljesen megvalósított önállósodás is tönkremehet bizonyos területeken, például munkanélküliség következményeként újra visszaállhat az anyagi függőség. A felnőtt státusz hagyományos megvalósulási formái (szülői háztól való leválás, iskolai és szakmai képzés befejezése, saját munkahely és önálló háztartás) nagymértékben visszafordíthatóvá válnak (Pais 1996). Ennek sok oka lehet: például az iskolai és szakmai képzés vége, partnertől való elválás. A közös fedél alól történő leválás is hatályát veszti a szülői házba történő visszatéréssel. A leválási folyamat során visszaesések és törések következhetnek be, Pais ezt a leválási metódust követő generációt „Jo-jo generációnak” nevezi.

A szülői háztól való leválás során megváltozott magatartási formák – amelyek tulajdonképpen a társadalmi fejlődéssel okozati összefüggésben állnak – közvetlen hatást fejtenek ki a szülők és a gyermekek közötti transzferkapcsolatokra. Egyre több 18. életévet betöltött gyermek marad szülői, illetve állami gondviselés alatt. Ebből kifolyólag új elvárások jelentkeztek a szülők magatartására vonatkozóan, amik alól a legtöbb szülő nem tudja, vagy nem akarja kivonni magát. Vizsgálódásunk kérdése, hogy mely vonatkozásban keletkeznek ezek az intergenerációs elvárások, és milyen reakciót váltanak ki mind a szülők, mind pedig a fiatalok részéről. Tisztázandóak azonban azok a kérdések, hogy a fiatalok különböző társadalmi csoportjainak mely tagjai érik el csak hosszú idő után a felnőtt státuszt. Rászorulnak-e ezek a fiatalok – és ha igen, akkor milyen mértékben – a szülői, illetve az állami támogatásra? Kapnak-e – és ha igen, akkor kitől és milyen formában – a 18. életévüket betöltött nagykorú fiatalok támogatásokat?

## **A posztadoleszcencia és a családi transzfertámasok összefüggései**

Transzfertámasok alatt azokat a kölcsönös segítségnyújtási és támogatási formákat értjük, amelyek az erőforrások rendelkezésre bocsátásával a rászoruló kitűzött céljainak elérését szolgálják. Ez különböző módon valósulhat meg: például pszichoszociális, háztartási- vagy munkajellegű támogatás, pénzügyi segítség révén. Az ilyen transzfertámasokból bizonyos intenzitás és rendszeresség esetén stabil transzferkapcsolatok alakulnak ki, amelyek a generációs- és a családstruktúra fontos dimenzióját képezik.

Minket most elsősorban azok a transzfertámasok érdekelnek, amelyeket a különböző generációkhoz tartozó családtagok egymás számára nyújtanak, különös tekintettel azokra a szolgáltatásokra, amelyeket a szülők nyújtanak felnőtt gyermekeik számára. A családi transzfertámasoknál azonban figyelemmel kell lennünk a felnőtt gyerekek által idős szüleiknek nyújtott szolgáltatásokra is. Az, hogy mely családtag kinek milyen szolgáltatást nyújt, többek között a család fejlődési fázisától függ: a család növekedési fázisában a szülők által a gyermekek számára nyújtott szolgáltatások jellemzőbbek, míg később – amikor a szülők már ápolásra szorulnak – a gyermekek által a szülők részére nyújtott támogatások dominálnak. Témánk szempontjából azonban itt a szülőktől gyermek felé irányuló transzfertámasokat vizsgáljuk. Azoknak a szolgáltatásoknak a formáját, intenzitását és időtartamát vesszük figyelembe, amelyeket a szülők a fiatalok, különös tekintettel a nagykorú gyermekeik (19–29 év) számára nyújtanak. Az anyagi támogatás, illetve a munka- és háztartási jellegű szolgáltatások intenzitása és rendszeressége esetén családi intergenerációs anyagi és nem anyagi jellegű transzferkapcsolatról beszélünk.

Az itt vizsgált családfejlődési szakasz a gyermekek szülői háztól való elválásának szakasza. Feltételezzük, hogy a családon belüli transzfertámasok a felnőtt korú gyermekek szülői háztól való elválása után is fontos szerepet játszanak. Kiindulópontunk ezen kívül az, hogy az anyagi és nem anyagi jelle-

gű transzferkapcsolatok jellege és kiterjedése – bár erre eddig kevés figyelmet szenteltek – a fiatalok szülői háztól való leválási folyamatának fontos dimenzióját képezik. Feltételezzük, hogy a családon belüli intergenerációs transzferszolgáltatások és transzferkapcsolatok függenek a különböző társadalomszerkezeti összetevőktől, különös tekintettel az alábbi alkotóelemekre: képzettség, bérezés, foglalkozás, állami transzferszolgáltatások, lakáspiaci helyzet (Vaskovics 1993b, c). Ezeket a családon belüli intergenerációs transzferkapcsolatokat természetesen a társadalmilag meghatározott generációs kapcsolatok és az éppen vizsgált közösség szociálszerkezeti összefüggésében kell figyelembe venni. Ezekben az intergenerációs kapcsolatokban relatív stabil szerkezeteket (példákat, típusokat) lehet megfigyelni, még akkor is, ha ezek az idő múltával és a vizsgált társadalmak összetételének megfelelően különbözőek. Abból kell kiindulnunk, hogy a különböző életszakaszok szélessége, hossza és személyi konstrukciója, s ebből adódóan ezek személyes következményei a fiatal felnőttekre nézve a társadalom szerkezeti összetevőitől függenek, s ezekkel változnak.

A fiatalok szülői háztól történő leválása olyan folyamat, amely más-más dimenzióban, különböző tempóban és eltérő időpontban valósulhat meg. A felnőtté válás jegyei – mint például a pénz kezelése, a szexuális kapcsolatok és a partnerválasztás terén tanúsított önrendelkezés – sok fiatal esetén már jóval a nagykorúság elérése előtt megfigyelhetők. Másrészt ezek a fiatalok anyagilag a nagykorúság elérése után is függőek maradnak szüleiktől. Ez az új, önálló életszakasz (a posztadoleszcens életszakasz) kialakulása a modernizációs folyamat előrehaladásának következménye.

A gyermekek anyagi önállósodása egyik legfontosabb dimenziója a szülői háztól való leválásnak és a felnőtté válásnak, ezt azonban csak a szülői transzferszolgáltatások figyelembevételével lehet megmagyarázni mind a nagykorúság elérése előtti és utáni, mind pedig a szülői háztól való elválás előtti és utáni időszakban. Ugyanígy a saját, önálló lakás kérdése is fontos dimenziója a szülői háztól való elválásnak. Ez azonban általában csak fokozatosan és lassan történik. Itt fontos szerepet játszanak a társadalomszerkezeti feltételek és körülmények, különösen ott, ahol a fiatalok számára (például Magyarországon) nincs mód külön lakás finanszírozására és ezért gyakran – házasságkötés és családalapítás után is – a szülőkkel kénytelenek hosszabb ideig együtt élni.

Az itt tárgyalt kérdések mellett még más összefüggéseket is felvet a posztadoleszcencia, mint hogy a leválás folyamata hogyan valósul, illetve valósult meg különböző társadalmakban, illetőleg, hogy ezek milyen külön terhet jelentenek a családok számára. A kérdés az, hogy előbb, vagy később jelentkezik a szülői háztól való leválás folyamata, milyen kiterjedt a posztadoleszcens életszakasz, és milyen szerepet kapnak az intergenerációs anyagi és nem anyagi jellegű transzferkapcsolatok – különösen a szülői transzferszolgáltatások – a különböző gazdasági és társadalmi feltételek mellett. Hogyan változtak mindezek az elmúlt évek során, és mennyire vannak minderre befolyásoló hatással a megváltozott képzési, foglalkoztatási, biztosítási és lakhatási körülmények és szerkezetek?

A megfigyelés során vizsgált problémák tehát a szociológiai kutatási területek több részét is felölelik, ezeket kell egymással összehangolni. Ebben az összefüggésben jelentős szerephez jut a társadalmi modernizáció következményeként a fiatalok megváltozott leválási folyamata, úgymint egy új életszakasz kialakulása, a posztadoleszcencia, amely a fiatalkor és a felnőttkor közé ékelődik (Kohli 1985; Buchmann 1989). A szakirodalom ebben az összefüggésben túlnyomórészt e fejlődés fiatalokra vonatkozó következményeit taglalja, nem pedig azokat a következményeket, amelyek az érintett szülők magatartására és életkörülményeire vonatkoznak. Ezzel az összefüggéssel a családszociológia foglalkozik. A családszociológia a család ismertetőjegyeit és szerepét vizsgálja a társadalmi körülmények megváltozása esetén, illetőleg egyre fontosabb szerephez jut a területen belül a családon belüli intergenerációs kapcsolatok vizsgálata [Lüscher–Schultheis 1993; Bien (ed.) 1994; Marbach 1994].

## Összegzés

A fentiekben az elszakadási, illetve a felnőtté válási folyamatot különböző dimenziókban elemeztük; vizsgáltuk az időben késleltetett, a részleges, a fokozatos és a reverzibilis elszakadást. Általánosan megállapítható, hogy a posztadoleszcens életszakaszban lévő fiatal felnőttek még nem függetlenek teljes mértékben a szülői háztól. Az elméleti elemzés eredményeként azt is elmondhatjuk, hogy a posztadoleszcens életszakasz kor szerinti kategóriaként nem határozható meg, nevezett életszakasz egy speciális állapotot jelöl. Empirikus kérdés marad tehát, hogy hány fiatal – 20–25, vagy 30 éves – tartozik ehhez az életszakaszhoz.

A szülők részéről nagykorú gyermekeik számára nyújtott támogató, gondoskodó szolgáltatásokat, és ezek alkotóelemeit, a családon belüli intergenerációs transzferkapcsolatokat többféle szemszögből vizsgálhattuk: 1.) a gyermek szemszögéből nézve a szülői háztól történő leválást, és a posztadoleszcens életszakasz kialakulását, 2.) a szülők szemszögéből figyelembe véve a nagykorú gyermek és a szülő viszonyát, 3.) a család mint szolidáris közösség szemszögéből, 4.) társadalmi szempontok szerint, figyelembe véve a különböző társadalmak családon belüli transzfertszolgáltatások makroszerkezeti körülményeit.

Jelen írás célkitűzése az volt, hogy elméleti szempontból vizsgálja meg a posztadoleszcens életszakasz konstitutív viszonyait. Feltételezésünk szerint ez a fázis – mint önálló életszakasz – a gyermekkorral, a fiatalkorral és a felnőttkorral szemben csak az ipari társadalmakban jelenik meg a modernizáció következményeként. Többször is hangsúlyozzuk, hogy új életfázisról van szó. Ebből adódik az a kérdés, hogy a posztadoleszcencia valóban a modern kor terméke, prototípusa-e.

Egyes empirikus bizonyítékok alátámasztják, hogy a kutatás során elméletileg megalapozott kritériumok alapján már az iparosodás előtti társadalmakban bizonyos néprétegek között – igaz, szórványosan – megtalálható a posztadoleszcens életszakasz egy formája, például a nemeseknél, vagy a jómódú kézműveseknél. A paraszti néprétegeknél is felismerhető, hogy a fiatal fér-

fiak ténylegesen felnőttekhez kapcsolható kötelezettségeket gyakoroltak – bár ezeket a fiatal férfiakat még nem tekintették felnőttnek –, ami úgy értelmezhető, hogy a posztadoleszcencia bizonyos formái szórványosan az iparosodás előtti időkben is léteztek, de csak az iparosodás adta meg a feltételeit annak, hogy ez az életszakasz-forma elterjedhessen, és általános jelenséggé váljon. Az ipari és a posztindusztriális társadalmakban az elterjedtséget, az időtartamot illetően lehetnek például réteg-, és nem-specifikus különbségek, amelyek megjelennek a tapasztalati tényekben, de a bemutatott modellek empirikus teherbíróképességét nem befolyásolják. Éppen ellenkezőleg: az elméletben lefektetett analitikus szempontok segítségével lehet ezeket a különbségeket egy társadalmon belül – és még inkább az egyes társadalmak között – megfigyelni. A német társadalomban például megfigyelhető, hogy ezen életszakasz tartamát tekintve jelenleg bizonyos rétegtől, nemtől, és területtől függő különbségek vannak, de ezek a különbségek már nem annyira nagyok, és a korábbi különbségek is csökkennek. Mindebből arra következtethetünk, hogy a posztadoleszcens életszakasz az idők folyamán csaknem minden felnőtt – főleg a férfiak – életrajzában biztos részévé vált. Ez a magyar társadalomra például nem feltétlenül érvényes.

Emellett azzal is számolni kell, hogy tekintettel az időbeli elhelyezkedésre, formára, és időtartamra, a posztadoleszcens életszakasz a családi állapottól – például a gyerekszámától, vagy a család szocioökonómiai helyzetétől – függően másképp alakulhat. Hogy vajon ténylegesen ez-e a helyzet, az még további kutatások tárgya. A németországi vizsgálataink azt mutatják, hogy a sokgyermekes családoknál a posztadoleszcens életszakasz hossza átlagosan rövidebb. Ez a sokgyermekes családok szocioökonómiailag depriváltabb helyzetével függ össze. Ezért a gyermekeket „sürgetik” – vagy ők „kötelezve érzik magukat” –, hogy munkavállalással hamarabb teremtsék meg anyagi függetlenségüket, mint például azok a fiatal felnőttek, akiknek nincsen testvérük. De a németországi kutatásunkban a testvérek sorrendje és a posztadoleszcens életszakasz hossza között nem tudunk összefüggést megállapítani, nem úgy, mint a fiatal felnőttek neme között – a posztadoleszcens életszakasz a nőknél átlagosan rövidebb.

Ezek az empirikus összefüggések mindenesetre arra utalnak, hogy az itt bemutatott elméleti koncepcióból levezetett indikátorok alkalmasak mind az elméleti, mind a plauzibilitás-kritériumok által nyert előzetes hipotézisek megvizsgálására.

A posztadoleszcens időszak kutatásakor természetesen különbséget kell tenni nők és férfiak életútja között, amivel most a tanulmányban nem foglalkoztam. A fiatal felnőttek társadalmi rétegenként és területi, települési hovatartozás alapján is differenciáltak. Jelen tanulmány azonban a fentieket figyelmen kívül hagyva általában tárgyalja és elemzi ennek az életszakasznak az előzményeit és sajátosságait, struktúráját.

## Bibliográfia

- Ariès, Philippe 1988. *Geschichte der Kindheit*. München: Deutscher Taschenbuchverlag
- Baethge, Martin 1989. Jugend – Postadoleszenz in der nachindustriellen Gesellschaft. In: Manfred Markefka/Rosemarie Nave-Herz (Hrsg.) *Handbuch der Familien- und Jugendforschung*. Band II: Jugendforschung. Neuwied/Frankfurt a. Main, 155–166. Luchterland
- Baethge, Martin–Schomburg, Harald–Voskamp, Ulrich 1983. *Jugend und Krise. Krise aktueller Jugendforschung*. Frankfurt a. M./New York: Campus
- Behnken, Imbke–Zinnecker, Jürgen 1992. Lebenslaufereignisse, Statuspassagen und biografische Muster in Kindheit und Jugend. In: *Jugend '92. Lebenslagen, Orientierungen und Entwicklungsperspektiven im vereinigten Deutschland*. Bd. 2. Opladen, Jugendwerk der Deutschen Shell, 127–144. Leske + Budrich
- Bien, Walter 1994. *Eigeninteresse oder Solidarität*. Beziehungen in modernen Mehrgenerationenfamilien. DJI-Familien-Survey 3. Opladen: Leske + Budrich
- Buchmann, Marlis 1989. Die Dynamik von Standardisierung und Individualisierung im Lebenslauf. Der Übertritt ins Erwachsenenalter im sozialen Wandel fortgeschrittener Industriegesellschaften. In: Ansgar Weymann (Hrsg.) *Handlungsspielräume. Untersuchungen zur Individualisierung und Institutionalisierung von Lebensläufen in der Moderne*. Stuttgart, 90–104. Enke
- Eisenstadt, Shmuel 1960. *Von Generation zu Generation. Altersgruppen und Sozialstruktur*. München: Juventa
- Fischer, Arthur–Fuchs, Werner–Zinnecker, Jürgen 1985. *Jugendliche und Erwachsene '85*. Generationen im Vergleich. 5 Bde. Leverkusen: Jugendwerk der Deutschen Shell: Leske + Budrich
- Gillis, J. R. 1980. *Geschichte der Jugend. Tradition und Wandel der Altersgruppen und Generationen in Europa von der zweiten Hälfte des 20. Jahrhunderts bis zur Gegenwart*. Weinheim/Basel: Beltz
- Hurrelmann, Klaus 1994. *Lebensphase Jugend: Eine Einführung in die sozialwissenschaftliche Jugendforschung*. Weinheim/München: Juventa
- Inglehart, Ronald 1977. *The silent revolution*. Princeton: University Press
- Junge, Matthias 1995. *Forever Young? Ergebnisse eines sekundär-analytischen Vergleichs junger Erwachsener in Ost- und Westdeutschland*. Opladen: Leske + Budrich
- Keniston, Kenneth 1968. *Young Radicals*. New York: Harcourt, Brace & World
- Keniston, Kenneth 1989. Entwicklung der Moral, jugendlicher Aktivismus und moderne Gesellschaft. In: Rainer Döbert–Jürgen Habermas–Gertrud Nunner-Winkler (Hrsg.) *Entwicklung des Ichs. Königstein*, 294–306. Athenäum
- Kohli, Martin 1985. Die Institutionalisierung des Lebenslaufs. Historische Befunde und theoretische Argumente. In: *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, 37, 1, 1–29. Westdeutscher Verlag
- Lüscher, Kurt–Schultheis, Franz (Hrsg.) 1993. *Generationenbeziehungen in „postmodernen“ Gesellschaften. Konstanzer Beiträge zur Sozialwissenschaftlichen Forschung*. Bd. 7. Konstanz: Universitätsverlag
- Mannheim, Karl 1928. Das Problem der Generationen. In: Kohli, Martin (Hrsg.) 1978: *Soziologie des Lebenslaufs*. Darmstadt/Neuwied, 38–53. Luchterhand

- Marbach, Jan 1994. Tauschbeziehungen zwischen Generationen: Kommunikation, Dienstleistungen und finanzielle Unterstützung in Dreigenerationenfamilien. In: Walter Bien (Hrsg.) *Eigeninteresse oder Solidarität*. Opladen, 163–197. Leske + Budrich
- Mayer, Karl Ulrich–Wagner, Michael 1986. Der Auszug von Kindern aus dem elterlichen Haushalt. Ein Erklärungsmodell für die Geburtsjahrgänge 1929–31, 1939–41 und 1949–51. In: Klaus F. Zimmermann (Hrsg.) *Demographische Probleme der Haushaltsökonomie. Beiträge zur qualitativen Ökonomie*. Vol. IX. Bochum: Studienverlag Brockmeyer
- Meulemann, Heiner 1992. Älter Werden und sich erwachsen fühlen. Über die Möglichkeiten, das Ziel der Jugend zu verstehen. In: *Jugend '92. Lebenslagen. Orientierungen und Entwicklungsperspektiven im vereinigten Deutschland*, Bd. 2. Opladen, Jugendwerk der Deutschen Shell, 107–126. Leske + Budrich
- Neidhardt, Friedhelm 1970. *Die junge Generation*. Opladen: Leske
- Oerter, Rolf (Hrsg.) 1985. *Lebensbewältigung im Jugendalter*. Weinheim: Edition Psychologie
- Olk, Thomas 1984. Jugend und gesellschaftliche Differenzierung. Zur Entstrukturierung der Jugendphase. In: *Zeitschrift für Pädagogik*. Beiheft
- Pais, José Machado 1996. Erwachsenwerden mit Rückfahrkarte? Übergänge, biographische Scheidewege und sozialer Wandel in Portugal. In: Andreas Walther (Hrsg.) *Junge Erwachsene in Europa. Jenseits der Normalbiographie*. Opladen, 75–92. Leske + Budrich
- Richter, Rudolf–Riesenfelder, Andreas–Supper, Sylvia 1994. *Postadoleszenz. Ablösungsprozesse vom Elternhaus*. Schriftenreihe des Instituts für Soziologie. Wien
- Rosenmayr, Leopold 1976. Jugend als Spiegel der Gesellschaft? Zur Deutung neuer österreichischer Forschungen. In: H. Janig et al. (Hrsg.) *Schöner Vogel Jugend. Analysen zur Lebenssituation Jugendlicher*. Linz: Trauner
- 1988. Jugend als Spiegel der Gesellschaft? Zur Deutung neuer österreichischer Forschungen. In: H. Janig et al. (Hrsg.) *Schöner Vogel Jugend. Analysen zur Lebenssituation Jugendlicher*. Linz
- Schäfers, Bernhard 1989. *Soziologie des Jugendalters*. Opladen: Leske + Budrich
- Schröder, Helmut 1995. *Jugend und Modernisierung. Strukturwandel der Jugendphase und Statuspassagen auf dem Weg zum Erwachsensein*. Weinheim/München
- Schwarz, Karl 1989. Wann verlassen die Kinder das Elternhaus? Lebenslaufbeobachtungen nach Geburtsjahrgängen für den Zeitraum 1972–1987. *Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft*, 15, 1, 39–58.
- SINUS-Institut 1984. *Die verunsicherte Generation – Jugend im Wertewandel*. Opladen: Leske + Budrich
- Tenbruck, Friedrich H. 1962. *Jugend und Gesellschaft*. Freiburg: Rombach
- Vaskovics, Laszlo 1993a. A fiatal felnőtteknek nyújtott szülői segítség (On Post-Adolescent Parential Support). *AULA*, 1, 7–21. Budapest: Társadalomkutató Intézet
- 1993b. Postadoleszenz und Familienzyklus. Eine vergleichende Untersuchung in Deutschland (Ost und West) und Ungarn. In: Tagungsband i des 26. Deutschen Soziologentages, Düsseldorf, 28.09–02.10.1992. Opladen, 92–95. Westdeutscher Verlag
- 1993c. Elterliche Solidarleistungen für junge Erwachsene. In: Kurt Lüscher–Franz Schultheis (Hrsg.) *Generationenbeziehungen in „postmodernen“ Gesellschaften. Konstanzer Beiträge zur Sozialwissenschaftlichen Forschung*. Bd. 7. Konstanz, 185–202. Universitätsverlag

- Vaskovics, Laszlo 1996. Innerfamiliäre Transferbeziehungen zwischen den Generationen. In: Rainer K. Silbereisen–Laszlo Vaskovics–Jürgen Zinnecker (Hrsg.) *Jungsein in Deutschland. Jugendliche und junge Erwachsene 1991 und 1996*. Opladen, 317–329. Leske + Budrich
- 1997. Az életársi kapcsolatok szociológiája. *Társadalom és Gazdaság*, 2. 107–111. Budapest: Közgazdaságtudományi Egyetem
- 1997a. Solidarleistungen der Eltern für ihre erwachsenen Kinder in den neuen und alten Bundesländern. In: Jürgen Mansel–Gabriele Rosenthal–Angelika Tölke (Hrsg.) *Generationen – Beziehungen, Austausch und Tradierung*. Opladen, 97–108. Westdeutscher Verlag
- 1997b. Generationenbeziehungen. Junge Erwachsene und ihre Eltern. In: Eckart Liebau (Hrsg.) *Das Generationenverhältnis. Über das Zusammenleben in Familie und Gesellschaft*. Weinheim/München, 141–160. Juventa
- 1997c. Ablösungsprozeß Jugendliche – Elternhaus. In: Laszlo Vaskovics–Heike Lipinski (Hrsg.) *Familiale Lebenswelten und Bildungsarbeit. Interdisziplinäre Bestandsaufnahme 2*. Opladen, 15–50. Leske + Budrich
- Zinnecker, Jürgen 1982. Porträt einer Generation. In: *Jugend '81. Lebensentwürfe, Alltagskulturen, Zukunftsbilder*. Jugendwerk der Deutschen Shell 80–122. Leske + Budrich

## TÜNTETÉSEK BUDAPESTEN (1996–1997)<sup>1</sup>

Témánk bizonyos aktuális politikai jelentőséggel is bír, kutatásunkat azonban nem ez, sem a jogi változás, avagy változtatás problémája, hanem a Swiss National Fund közvetítette svájci partnerekkel, a Genfi egyetem Politikatudományi Intézetével 1997 óta folytatott nemzetközi összehasonlító kutatásunk motiválta. A budapesti tüntetések vizsgálata céljából mértük fel kérdőíves módszerrel összesen mintegy 600 tüntetés anyagát a BRFK-n, ebből 1996–1997 anyagát teljesen, és kontrollként 1994-ből hozzávetőleg 100 tüntetés anyagát. Ugyanezen tüntetések sajtóját vizsgáltuk meg a Magyar Hírlap és a Népszabadság, a felmérésben szereplő tüntetésekre vonatkozó összes híradásának feldolgozásával. A kutatásban – amelyet a Swiss National Fund támogatott – Magyar Gábor, Páll Kinga Ágnes, Szabó Andrea, Szikinger István, Dominique Wisler és Szabó Máté vettünk részt. Szikinger István, COLPI-ELTE ÁJK (Szikinger 1996, 1998) szintén a kutatócsoport tagja volt, ő azonban a budapesti tüntetések feldolgozásában közvetlenül nem vett részt. Kutatásunk célja az volt, hogy megismerjük a budapesti tüntetési kultúra egy reprezentatívnek tekintett szeletét, és megtudjuk, hogy kik, miért, hol, hogyan tüntettek, voltak-e ennek során közrendvédelmi konfliktusok, és ezek miként jelentek ez meg a sajtó nyilvánosságában?

### 1. Tüntetés és nagyváros

A gyülekezéshez való alapjog gyakorlása a modern demokráciák egyik fontos problémája. A tüntetések, és más köztéri gyülekezések révén a civil társadalom bizonyos csoportjai, szervezetei befolyásolni kívánják a politikai, és tágabb értelemben – a társadalmi akaratképzést. A tüntetés, mint tiltakozási forma kialakulása és története egyaránt a nagyváros teréhez kötődik. Jóllehet a korábbi – a modernség előtti – társadalmakból ismertek a népi közvetlen demokrácia nem-városi fórumai is, mint a germánok, a magyar nemesek, avagy a korai angol munkásmozgalom a települések mellett, avagy azoktól távolabb tartott gyűlései, de amennyiben ezek tiltakozó jelleget öltenek, színterük egyre inkább a városban elhelyezkedő uralmi intézmények környezetébe tolódik. A modern város, főleg a modern nagyváros, a társadalmi viszonyok és konfliktusok sokféleségével, az uralmi szerkezetnek a városon belüli – majd a nemzetállamok kialakulásával – országos centralizációjával és intézményesedésével a nép, a társadalmi csoportok és a helyi, avagy országos vezetők, intézmények konfliktusos kommunikációjának kikristályosodási pontja a modern történelemben.

<sup>1</sup> Az adatfelvételt a BRFK-n 1998-ban Magyar Gábor, az adatrögzítést 1999-ben Páll Kinga Ágnes, az adatfelvételt Szabó Andrea végezték. Köszönjük a BRFK dolgozóinak együttműködési készségét, segítségét kutatásunkhoz.

A városfejlődés korábbi szakaszaiban kialakult „köztér” a tiltakozás megjelenítésének egyik fontos fóruma. A köztéri gyülekezés a városlakó polgár, illetve a tágabb állampolgári kategória ciklikus tevékenysége, a rituális, ünnepi, forradalmi, megemlékező és a legkülönbébb tiltakozó motívumokkal. A köztér közcélra, a politikai és társadalmi közösség problémáinak megjelenítésére való igénybevétele a civil társadalom autonómiájának nélkülözhetetlen eleme. Ugyanakkor konfliktusok forrásává is válhat, például az ellenérdekelt csoportok, szervezetek összecsapása, avagy a közintézmények funkcionálásának megzavarása esetében. A köztéri gyülekezés kontrollja tehát a társadalom és a társadalmi-politikai intézmények normális funkcionálásának érdekében egyaránt fontos. A közrend érdeke és a közszabadság érdeke itt eleven feszültségben találkoznak össze.

Részben a köztéri gyülekezés feletti kontroll állami ellátásának igénye alapozta meg a rendőrség, a szervezetszerűen elkülönült közrendfenntartó állami rendszer létrehozását. A modern társadalmak nagy részében a közterület felhasználásának ellenőrzése és védelme a rendőri szervezet feladata. Ennek következményeként a rendőrség közrendvédelmi alrendszerre rendszeresen és hivatásszerűen kommunikál, illetve kooperál, konfliktusos kapcsolatba kerül a tüntetéseket és más gyülekezéseket szervező tiltakozó csoportokkal. A 19–20. század során Európában és Észak-Amerikában a nagyvárosok rendőrsége specializált tevékenységi kört és ennek ellátását megalapozó közrendvédelmi készségeket és ismereteket halmozott fel a tüntetések kezelése kapcsán, ami a gyülekezési szabadság és a közrendvédelem szempontjainak kompromisszumain alapul. A modern nagyvárosok rendőrségei, és az ezek közterein tiltakozók kapcsolatrendszerét normák és intézmények szabályozzák, amelyek meghatározzák mindkét fél magatartását (della Porta 1994, 1996).

A tüntetések, és a más típusú nagyvárosi gyülekezések három alapvető konfliktus-szinten értelmezendők (J. C. Jenkins–B. Klandermans 1995).

### *a) Az alapkonfliktus*

A tiltakozók többnyire valamely társadalmi-politikai probléma meghatározott alternatíva mentén történő megoldása érdekében, vagy valamely alternatíva ellenében való mozgósításra gyülekeznek. A tüntetések célja végtelenül sokféle, címzettjeik között is megtalálható a problémamegoldásban kompetenciával rendelkező szereplők széles köre. A tiltakozók az esetek nagy többségében nem a rendőrség tevékenysége miatt, avagy az ellen tiltakoznak, és igényeiket sem a rendőrségnek címezik. Az alapkonfliktus tehát húzódhat tanárok-oktatási minisztérium, alkalmazottak-vállalat, hívők-ateisták stb. között. A rendőrség nem a kiváltója, nem a címzettje. Mégis a rendőrségnek kell ellenőriznie a gyülekezést, például szabályoznia a tüntető parasztok magatartását az EU-tanácskozás színhelyén stb. Kétségtelen, hogy a modern társadalmakban egyre gyakrabban fordul elő, hogy maga a rendőrség magatartása válik a tiltakozás motívumává és céljává, ezen esetek száma a tiltakozásokhoz képest azonban elenyésző. Speciális, eszkalálódó tiltakozási típust jelent, amikor az alapkonfliktusból következő tiltakozásokkal kapcsolatos rendőri magatartás, stratégia, joggal való visszaélés kerül a tiltakozási hullám újabb ciklusának előterébe, s ezzel a rendőrség válik mintegy az alapkonfliktusban megcélzott „címzett” helyette-

sítőjévé. Az alapkonfliktus „szociális helye” tehát többnyire nem a „köztér”, hanem a közter válik a konfliktus megjelenésének helyévé.

*b) Köztéri-közrendi konfliktus.*

Az alapkonfliktusban való mobilizáció érdekében eljáró tiltakozó csoportok igénye a köztereknek a gyülekezésre való felhasználására a rendőrség, avagy más szervezetek ellenőrző funkcióinak ellátását vonja maga után. A közterületi gyülekezés potenciális konfliktusok forrása: végbemehet szabályszegő módon, vezethet utcai harchoz, személyi sérüléshez, anyagi kárhoz, illetve magával vonja a személy- vagy gépjármű közlekedés akadályozását. A rendőrség feladata – egyebek mellett – az ilyen konfliktusok megakadályozása, illetve a közrend fennmaradásának biztosítása, a szankciók megszabása, eljárások indítása stb. Nem minden tüntetés vezet konfliktushoz a tüntetők és a rendőrök között a gyülekezést szabályozó normarendszeren belül avagy kívül, de a köztéri-közrendi konfliktus kialakulásának lehetősége elvileg mindig fennáll. Ezt a lehetőséget alapozza meg a tüntetők és a rendőrök viszonyrendszerét szabályozó norma- és intézményrendszer esetlegesen fennálló hiányossága, belső konfliktusa, amelyek például a joggal való visszaélés lehetőségét hozhatja magával. Maga a közrendvédelmi ellenőrzés is folytonosan konfliktusforrás: a tiltakozók ellenállhatnak annak, túlzottnak, szabálytalannak tekinthetik, és ezzel egyben megalapozhatják saját normasértésüket, azt, hogy túllépi saját cselekvési kereteiket (Rucht 1995). Ugyanez – a tüntetők szabályellenesnek felfogott magatartására hivatkozó rendőri felfogás – adhat alapot a rendőri beavatkozásra, amelyet a tüntetők majd túlkapásnak tekintenek (Bendzsák 1996).

*c) Az alapkonfliktus és a köztéri-közrendvédelmi konfliktus  
mediális közvetítése*

A társadalom döntő többsége nem vesz részt a köztéri-közrendvédelmi konfliktus egyik oldalán sem, nincsenek közvetlen tapasztalatai arról. A tüntetők célja a modern tömegdemokráciákban többnyire az, hogy az általuk fontosnak tartott alapkonfliktus/okat/ megjelenítsék a gyülekezés révén a tömegkommunikációban, a sajtóban és az elektronikus médiákban. Jóllehet a rendőrségnek ez nem eminens érdeke, a közrendvédelmi konfliktusok mediális közvetítése révén mégis rákényszerül a sajtótájékoztatók, a szóvivők, a sajtófigyelés rendszerére. A modern tömegdemokráciákban a rendőrség mind közrendvédelmi, mind egyéb funkcióiról rendszeresen igyekszik tájékoztatni a nyilvánosságot, nehogy a tömegkommunikációban és a közvéleményben megítélése szempontjából negatív imázsok terjedjenek el. A szabad nyilvánosság esetén a rendőrség nem képes formálni és meghatározni azt, mint a diktatúrákban, hanem a viszonylag szabad médiapiacra jelen kíván lenni saját hivatalos véleményével, és igyekszik azzal befolyásolni a sajtót és a médiákat. A nyilvánosságban a médiák közvetítésével létrejött vita ugyanis megjeleníti mind az alap – mind a közrendvédelmi konfliktust a tüntetés kapcsán, és sajátos felfogást tartalmaz abban a tekintetben, hogy jogos-nem jogos, legitím-illegitím igények jelennek-e

meg a tüntetésben, ki volt a hibás az esetleges közrendvédelmi konfliktus előidézéséért, rendőri túlkapásról, avagy jogszerű eljárásról volt-e szó, a tüntetők erőszakosak voltak-e, vagy sem. A médiákban tehát többnyire a tüntetést követően – avagy összefüggő tiltakozási ciklus esetén előzőleg is – sőt bizonyos tekintetben folyamatosan vita/viták zajlanak mind az alapkönfliktus, mind a közrendvédelmi konfliktus jellegéről.

## 2. Tüntetések és rendőrségi szervezet Budapesten

Jelen elemzés kizárólag a Budapesten zajló, a gyülekezési törvény hatálya alá tartozó rendezvények rendőri biztosításában résztvevő szervezeti egységeket térképezi fel. A főváros, mint a legfontosabb államhatalmi szervek, politikai aktorok és nemzetközi szervezetek képviselőiteinek székhelye, a demonstrációkkal kapcsolatos kutatások középpontjában áll. További sajátosság, hogy a főváros huszonhárom viszonylagos önállósággal rendelkező kerületre oszlik. A belügyminiszter alá rendelt rendőrség területi elhelyezkedése követi a közigazgatási határokat: a fővárosban majdnem minden kerületben működik saját, városi szintű rendőrkapitányság. E kerületi kapitányságok a megyei szintű Budapesti Rendőr-főkapitányság szervei.

Tekintettel arra, hogy a kerületi önállóság dacára egyetlen városról van szó, Budapesten a demonstrációkat nem a kerületi kapitányságokon, hanem a BRFK-n kell bejelenteni.<sup>2</sup>

A rendőrség vertikálisan bűnügyi, közrendvédelmi, közlekedésrendészeti, igazgatásrendészeti, illetve személyi és objektumvédelmi szolgálati ágakra tagozódik.<sup>3</sup> A rendőrség tulajdonképpen párhuzamos hierarchiákból áll. Így például a kerületi kapitány közbiztonsági helyettesének a BRFK közbiztonsági igazgatója, a közbiztonsági igazgatónak az ORFK közbiztonsági főigazgatója közvetlen szolgálati előjárója.

Az alábbiakban kizárólag a demonstrációk rendőri kezelésében valamilyen szerepet játszó szerveket vesszük górcső alá.

### ORFK

Az Országos Rendőr-főkapitányság főigazgatóságokra tagolódik. Az ORFK élén az országos rendőrfőkapitány, a főigazgatóságok élén főigazgatók állnak táborki rangban. A Közbiztonsági Főigazgatóság főosztályokra oszlik, ezek közül kiemelendő a Közbiztonsági Főosztály. A Közbiztonsági Főosztályon belül található a

<sup>2</sup> 1989: III. tv. (Gytv.): „6. § A közterületen tartandó rendezvény szervezését a rendezvény helye szerint illetékes rendőrkapitányságnak, Budapesten a Budapesti Rendőr-főkapitányságnak (a továbbiakban: rendőrség) legalább három nappal a rendezvény megtartásának tervezett időpontját megelőzően kell bejelenteni. [...]”

<sup>3</sup> 3/1995. (III. 1.) BM rendelet: „4. § (1) A rendőrség szervezete szolgálati ágakra, szolgálatokra és szakszolgálatokra tagozódik.

(2) A szolgálati ágak: a) a bűnügyi, b) a közrendvédelmi, c) a közlekedésrendészeti, d) az igazgatásrendészeti, e) a személyi és objektumvédelmi.”

Rendőri Csapatszolgálati Osztály (RECSO), mely a csapatrendőri tevékenység szakmai felügyeletét látja el országos szinten.

A közbiztonsági főigazgatónak közvetlen beosztottja a Készenléti Rendőrség megyei kapitányi rangú parancsnoka.<sup>4</sup>

## BRFK

A Budapesti Rendőr-főkapitányságot rendőrfőkapitány vezeti. A főkapitány Titkárságán belül található a Jogi Osztály.

A BRFK igazgatóságokra osztott. A három igazgatóság közül egyik a Közbiztonsági Igazgatóság, élén a közbiztonsági igazgatóval. A Közbiztonsági Igazgatóság főosztályai közül a Közrendvédelmi Főosztály, a Közlekedésrendészeti Főosztály, valamint a Bevetési Főosztály emelendő ki. A Közrendvédelmi Főosztály Fogdászolgálati Osztályra, Őr- és Kísérőszolgálati Osztályra, Metrórendőrségi Osztályra és Szakszolgálati Osztályra tagozódik.

A közrendvédelmi igazgató a demonstrációkkal kapcsolatos kérdések intézésére önálló törzssel rendelkezik. Közvetlenül a közrendvédelmi igazgató alárendeltségében működik az osztály szintű Központi Közrendvédelmi Szolgálat (KKSZ).

A Budapest területén megrendezésre kerülő valamennyi demonstrációt és tömeggyűlést (a törvényben meghatározott kivételekkel)<sup>5</sup> a Budapesti Rendőr-főkapitányságon kell bejelenteni.<sup>6</sup> A rendőrség ebben az esetben hatósági regisztratív tevékenységet végez: vagy tudomásul veszi a bejelentést, vagy megtiltja a demonstrációt.

A bejelentés a közbiztonsági igazgató saját törzséhez kerül. A bejelentéseket a Jogi Osztály egy időben minden esetben értékelte jogi szempontból és felhívta a figyelmet arra, ha a bejelentés elkésett, hiányos, vagy helyszíne egy már bejelentett demonstráció helyszínével ütközne. A törzs gondoskodik az esetleg szükséges hiánypótlásra történő felhívásról, illetve egyeztet a szervezőkkel abban az esetben, ha a bejelentésben foglaltaknak megfelelően a tüntetés nem lenne megtartható, gondoskodik a hiánypótlásról. A szükség szerint módosított bejelentést megküldik a Köz-

<sup>4</sup> 22/1996. (IX. 2.) BM rendelet: „1. § (1) E rendelet hatálybalépésének napján – a Rendőri Ezred jogutódaként – Készenléti Rendőrség jön létre, amely az országos rendőrfőkapitány alárendeltségében működik.

(3) A Készenléti Rendőrség illetékessége az ország egész területére kiterjed.

(4) A Készenléti Rendőrség parancsnoka rendőrfőkapitányi jogállású vezető, feladat- és jogkörét az országos rendőrfőkapitány által jóváhagyott szervezeti és működési szabályzat határozza meg.”

<sup>5</sup> 1989: III. tv.: „3. § A törvény hatálya nem terjed ki a) a 12. § és 13. § kivételével az országgyűlési képviselők és a helyi önkormányzati képviselők választásával összefüggő gyűlésekre, valamint a képviselői és a tanácstagi beszámoló gyűlésekre; b) a törvényesen elismert egyházak és vallásfelekezetek területén szervezett vallási szertartásokra, rendezvényekre és a körmenetekre; c) a kulturális és sportrendezvényekre; d) a családi eseményekkel kapcsolatos rendezvényekre.”

<sup>6</sup> 15/1990 (V. 14.) BM rendelet: „2. § (3) A döntés előkészítését és az ezzel összefüggő ügyintézői feladatokat a rendőrkapitányságokon a közrendvédelmi szerv (osztály, alosztály, csoport), a fővárosban a Budapesti Rendőr-főkapitányság Közrendvédelmi Osztálya (a továbbiakban: közrendvédelmi szerv) végzi.”

rendvédelmi Főosztály és a Közlekedésrendészeti Főosztály vezetőjének mint szakhatóságnak, hogy esetleges szakmai kifogásaikat jelezhessék. A törzs a szakinformációk és szakvélemények beérkezését követően a közbiztonsági főigazgató nevében a főkapitányhoz terjeszti fel a tudomásulvételi határozat tervezetét. A főkapitány a felterjesztett tervezetet gyakorlatilag minden esetben aláírja.

## Végehajtás

A határozat megszületése után az ügy iratai a közbiztonsági igazgatóhoz kerülnek, aki – a demonstráció jellegének megfelelően – gondoskodik a biztosításról.<sup>7</sup> Jelezni szükséges, hogy a rendőrség nem csak a tudomásul vett, hanem a megtiltott, de az információk szerint mégis megrendezésre kerülő demonstrációk kezelésére is felkészül.

### *Helyi rendezvény*

Kis létszámú, kockázattal nem járó megmozdulás esetén a közbiztonsági igazgató parancsot ad az illetékes kerületi rendőrkapitánynak a biztosításra. A biztosítási tervet a kerületi kapitány készíti el: a biztosításban helyi erők, például járőrök, KMB-sek vesznek részt.

Nagyobb létszámú, vagy fokozott kockázatot jelentő demonstrációk esetén az igazgató utasítja a KKSZ vezetőjét a biztosítás előkészítésére és megszervezésére, a terv elkészítésére. A KKSZ, mely a biztosítás során a közbiztonsági igazgató törzseként is szolgál, saját forrásokból, illetve a tüntetőktől további információt szerez és a kerületi kapitánnyal együttműködve megszervezi a biztosításban résztvevő erőket. Ebben az esetben a Szakszolgálati Osztály, a Metrórendőrségi Osztály és a Bevetési Főosztály állományából történő átvezényléssel, valamint a kerületi erőkől szervezik meg a csapatszolgálati erő gerincét. A biztosítás parancsnoka azonban jellemzően ebben az esetben is a kerületi kapitány. Amennyiben a fővárosi erők a biztosításhoz nem lennének elegendően, akkor a Készenléti Rendőrség is biztosít egységeket. Ez esetben a biztosítás parancsnokának helyettese a KR helyszínen lévő egységeinek parancsnoka.

<sup>7</sup>15/1990 (V. 14.) BM rendelet: „9. § (1) A vezető hatáskörébe tartozik a rendőrség rendezvényen jelenlévő képviselőjének (a továbbiakban: rendbiztos) és a biztosítás parancsnokának kijelölése. A vezető döntése alapján a két feladatkört egy személy is elláthatja. A területileg illetékes rendőrhatalóságot a törvény hatálya alá tartozó rendezvényen a rendbiztos képviseli.

13. § (1) Bejelentéshez kötött rendezvény biztosítására, a közlekedés rendjének fenntartására, esetleges felosztatására a biztosítás parancsnoka tervet készít, melyet a vezető hagy jóvá. A terv tartalmazza azt is, hogy a szervezők kérésére a rendezvény rendjének fenntartásában milyen erők, milyen formában működjenek közre.”

## Központi rendezvény

Kiemelt – azaz országos jelentőségű vagy fokozottan kockázatos – rendezvényeknél a biztosítás parancsnoka akár az országos rendőrfőkapitány is lehet. A biztosítási tervet vagy a KKSZ vagy a RECSO készíti el. A biztosításban a KR egységei mellett a fent említett fővárosi egységek is résztvesznek. Több megyei kapitányság illetékességi területét érintő demonstráció vagy tömegrendezvény esetén a RECSO az országosan koordináló közbiztonsági főigazgató törzseként funkcionál.

A kiemelt rendezvények biztosításánál megjelenik a helyszínbiztosítási parancsnok, aki gyakran egyben rendbiztos<sup>8</sup> is. Ezen esetekben tehát, a központból való koordinálás szükségessége miatt a biztosítás parancsnokának és a helyszínbiztosítási parancsnoknak a személye szétválik.

A gyülekezési törvény minden utcai rendezvény biztosítását szabályozza, így az állami ünnepek is bejelentéskötelesek. Nyilvánvaló, hogy egy önkormányzati ünnepi koszorúzás, vagy egy központi állami megemlékezés nem azonos jellegű mint egy tüntetés. Elképzelhető-e például a bejelentett időn túllépő Kossuth téri hivatalos ünnepség csapaterővel történő feloszlata?

Megoldatlan továbbá az ellentüntetések biztonságos kezelése: előfordult olyan eset, (például 1992. október 23-án a Kossuth téren), hogy egy bejelentett rendezvény helyszínére és idejére egy másik tüntetést is engedélyeztek. Hiába jelzik a szervezők, hogy ellentüntetés várható, a rendőrség törvényi felhatalmazás híján nem sok mindent tehet ennek megakadályozására.

További jogértelmezési problémát jelent, hogy a gépjárműekkel történő lassú folyamatos vonulás a gyülekezési jog fogalma alá tartozik-e. A rendőrség ebben az esetben hajlamos a számára kényelmes jogértelmezés elfogadására. A Metész-tüntetéssel kapcsolatban született a Közbiztonsági Főosztály elkeseredett és meglehetősen elkapkodott szakvéleménye, melyben a következőt olvashatjuk:

*„A bejelentést közbiztonsági szempontból megvizsgáltam, a rendezvény megtartásával kapcsolatban kifogást emelek, javasolom ebben a formában történő tiltását:*

A bejelentés szerint „gépjárműekkel történő folyamatos vonulás gyalogostempóban” nem tartozik a gyülekezési jog fogalmi közé. Ez egyszerű forgalomlassítás, forgalomzavarás, ami közlekedésrendészeti probléma, és a többi közlekedő szabadságának sérelmével jár.

*Ezt a forgalomzavarást nem segítheti elő a BRFK biztosítási tevékenysége.”*

Gondot jelent a tömegrendezvények biztosításával kapcsolatban a rendőrség személyi és anyagi forrásainak korlátozottsága. Ma Magyarországon csak a Készenléti Rendőrség egyes egységei rendelkeznek a kor követelményeinek megfelelően felszerelt, az esetleges rendbontást hatékonyan megelőzni, illetve elhárítani képes, csapatevékenységre kiképzett állománnyal. A kisebb jelentőségű budapesti rendezvé-

<sup>8</sup> „A rendbiztos a gyülekezési törvény hatálya alá tartozó, illetve más rendezvények előkészítése és lebonyolítása alatt egyaránt a rendőrhatalóság képviselője, aki a rendezvény szervezője mellett jelenlétével, támogató közreműködésével örökdió a rendezvény törvényessége felett. Sajátos helyzetéből fakadóan összekötő szerepet tölt be a rendezvény szervezői, rendezői, a helyszínen jelen lévő rendőri biztosító erők parancsnoka, valamint a rendőrhatalóság vezetője között.” (Bernáth Mihály 1997. *A tömegrendezvények rendőri biztosítása*. Budapest: Rendőrtiszt Főiskola)

nyek biztosításában azonban nem a KR egységei, hanem az *ad hoc* jelleggel vezényelt és megszervezett csapaterő vesz részt. Ez a csapaterő azonban kiképzettségében, felszereltségében sem alkalmas feladatának az állampolgárokra, a rendőrökre nézve is biztonságos végrehajtására. A szakmai követelmények ebben az esetben nem érvényesülnek:

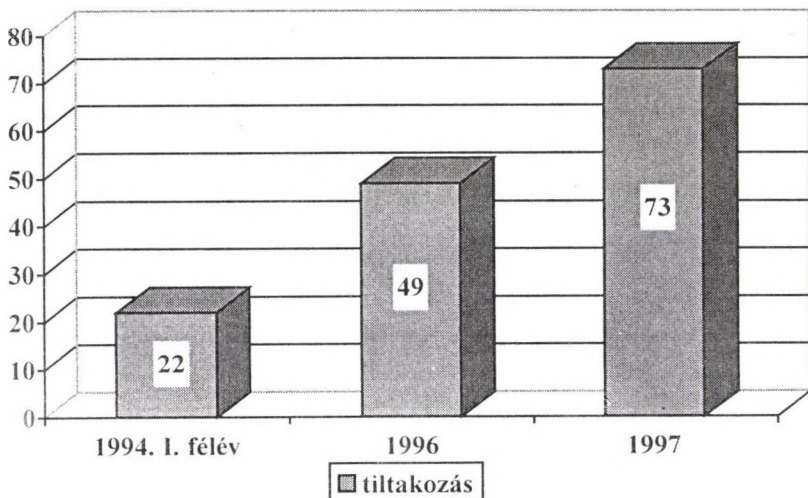
„Nekem meggyőződésem, hogy a rendőrség ereje tömegrendezvények biztosítása-  
kor nem a fegyvereiben, technikai eszközeiben, vagy a gumibotjában van – bár ezek is nagyon fontos dolgok – hanem a kiképzettségében, fegyelmében és a kötelékbeni fellépés pszichikai erejében van. Rendkívül lényeges szemléletbeni és módszertani kérdés, hogy csapaterőként és kötelékben szabad csak gondolkodni az ilyen jellegű rendőri tevékenységnél. ...Rajjá, szakasszá [több rendőr] akkor válik, ha rendszeres képzés folyamán úgy ismeri meg a kötelékbeni egyöntetű mozgásokat, fogásokat, hogy közben pontosan ismeri társait, parancsnokát, megtanulja, hogy kötelékben mindent csak parancsra szabad tenni ellentétben a napi rendőri munkával, ahol legtöbb esetben saját felelősségre és önállóan kell döntenie” (Szikinger 1996: 151).

Összességében, tehát azt állapíthatjuk meg, hogy ellentmondásos viszonyok uralkodnak a tüntetések kezelésével kapcsolatban. A valóság és a jogszabályokban foglaltak között itt is diszkrépancia figyelhető meg. A rendőrség igyekszik a normák előírásai, a politikai nyomás és a forráshiány szabta keretek között manőverezve saját érdekeit védve egy, a tüntetők számára is elfogadható gyakorlatot kialakítani.

### 3. A budapesti tüntetések a Népszabadságban és a Magyar Hírlapban

1. ábra

Tüntetésről szóló hírek száma a két sajtótermékben

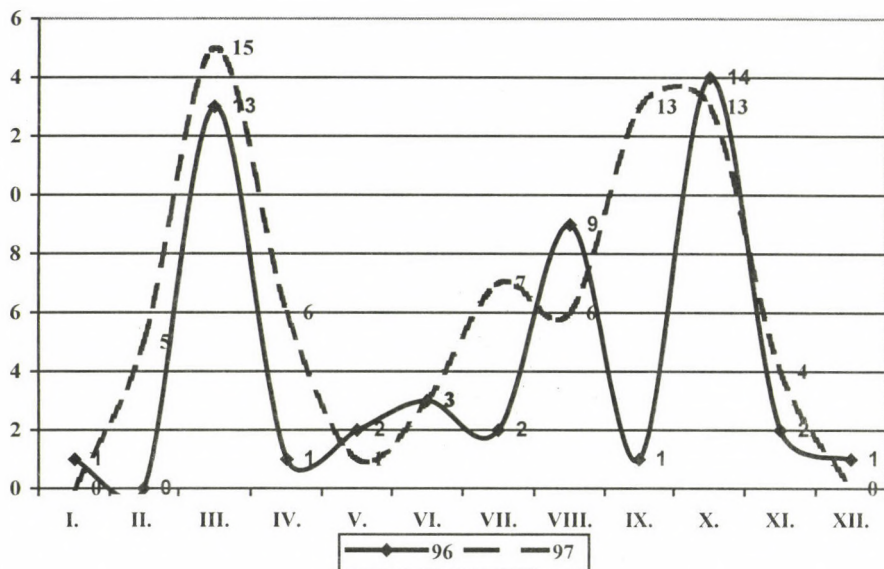


A kutatás alapegysége a gyülekezés hatálya eső rendezvényről beszámoló cikk volt. Fontos megjegyezni, hogy egy cikk nem egyenlő egy tiltakozással, hiszen adott esetben egy újságon belül is többféle írás (tudósítás, publicisztika, olvasói levél) jelenhet meg az akcióról, ráadásul a jelentősebb eseményeket az újságok megpróbálják úgy nyomon követni, hogy a következményeket és az előzményeket is igyekezzenek az olvasók elé tárni (Rucht–Ohlemacher 1992). A vizsgált két és fél évben összesen 144 eseményt regisztráltunk. Ahogy azt az első ábra mutatja, 1997-ben másfélszer több demonstráció került az adatbázisba. A jelentős növekedés oka első sorban az agrármegmozdulások számának erőteljes emelkedése volt.

1994 első féléve – ha feltesszük, hogy a második félév, vagyis az új kormány megalakulása utáni időszak sem volt sokkal feszültebb időszak (Szabó Máté 1993, 1995, 1996) – hasonló tendenciákat mutat, mint a két évvel későbbi esztendő. Ez pedig arra enged következtetni, hogy inkább 1997 a kirívó, a tendenciától eltérő év, mintsem 1996. A továbbiakban a jobb eligazodás és a pontosabb összehasonlítás érdekében csak a két teljes évet mutatjuk be. A budapesti tiltakozások az év különböző időszakában nem egyenletesen oszlanak el.

## 2. ábra

A budapesti tiltakozások a két újságban havi bontásban 1996–1997



Az időjárás alakulásán túl úgy tűnik, másféle dinamika is szerepet játszik az események eloszlásában. Kiemelt jelentőségű a március, valamint az október, de 1996-ban augusztus, míg 1997-ben szeptember is fontos időszaknak számít. A két kiemelt hónap elsősorban a nemzeti ünnepekkel hozható összefüggésbe, míg az őszi időszak hagyományosan a politikai jellegű megmozdulások ideje. Nem lehet azonban tendenciát leírni a rendezvények heti bontását vizsgálva. A harmadik ábra mutatja, hogy mindkét évben teljesen különböző az események heti eloszlása. A nemzetközi szakirodalomban többféle áramlat uralkodik a tiltakozások időbeni lebonyolódását tekintve, több kutató – például Hanspeter Kriesi – szerint Nyugat-Európában a demonstrációk jelentős hányada a hétfőn zajlik, ezért kutatásaiban forrásként alapvetően a hétfői újságokat használja fel. Más kutatók nem állnak ki határozottan egyetlen konkrét időszak mellett sem.<sup>9</sup> Úgy tűnik, hogy Magyarországon – legalábbis a sajtó interpretációja alapján – egyelőre nem alakult ki a budapesti tiltakozások szokásos forgatókönyve. Sőt, olyan megkötést sem tehetünk, hogy a hét végén szervezett tüntetések inkább a pártok vagy egyesületek által szervezett akciók lennének, hiszen például a hétfői napra pártok több tiltakozást szerveztek, mint a hétfőre,

<sup>9</sup> Fillieule (1996) az 1980-as évek franciaországi tiltakozásait vizsgálta meg heti dinamikában. Tapasztalatai szerint ebben az időszakban hétköznap több esemény zajlott, mint hétfőn. Az események száma csütörtökön tetőzik, majd folyamatosan csökken. Párizsban ugyanakkor speciálisan más a helyzet, ott pénteken és vasárnap történik a tiltakozások jelentős része. Még egy jellegzetességre hívja fel a figyelmet saját kutatásai alapján: a hétközi események szervezői elsősorban szakszervezetek, a felvetett kérdések gazdasági jellegűek, míg a szombaton és vasárnap szervezett megmozdulások politikai témákat vetnek fel.

míg az egyesületek ebben az időszakban leggyakrabban keddre és szerdára tették rendezvényeiket. Ha tiltakozás célját és a heti bontást vetjük össze, hasonló megállapításokat tehetünk. A politikai témák nem a hétvégére sűrűsödnek, az viszont igaz, hogy a gazdasági jellegű tüntetések elsősorban a hét közepén vannak.

A cikkek ugyanakkor nem nyújtanak semmiféle pontos támpontot arra nézve, hogy mennyi ideig tartott a tüntetés. Az adatbázisba került események több mint nyolcvan százalékában egyáltalán nincs időhatár megadva. A maradék mintegy 15 százalék értékelése alapján azt mondhatjuk, hogy a budapesti tüntetések időtartama legfeljebb fél napig húzódnak el.

A sajtótermékekből meg tudható „kemény” információk közül lényeges az, amely meghatározza a rendezvények típusát. A budapesti megmozdulások két csoportba sorolhatók. A rendezvények 90 százaléka olyan eseményhez kapcsolódik, amikor egy konkrét időpontra meghirdetnek egy rendezvényt, amelyet vagy megelőz az odavonulás aktusa (felvonulás), vagy pedig valamilyen megemlékezéssel kapcsolódik össze. Természetesen a március 15-i, augusztus 20-i és október 23-i rendezvények és a hozzájuk kapcsolódó politikai megmozdulások ezekben az adatokban hangsúlyos szerepet kapnak. Ez a magatartás arra utal, hogy a hazai tiltakozási és rendezvényszervezői kultúra elsősorban a tömegek jelenlétére, és ezen keresztül a sokaságnak, mint erőnek a bemutatására helyezi a hangsúlyt. E tétel bizonyítása a médiában megjelenő cikkek alapján azonban nem lehetséges. Az adatbázisba került tiltakozások több mint felénél a Népszabadság, illetve a Magyar Hírlap semmilyen támpontot nem ad a rendezvényen résztvevők számát illetően. Ennek valószínűleg két fontosabb oka lehet. Először is a tereken, nagyobb nyílt helyszíneken zajló gyűléseken megjelentek számát nehéz megbecsülni, a hibahatár valószínűleg meglehetősen magas lenne. A rendezvény szervezői a rendőrségre benyújtott kérelmük során ugyan minden esetben megjelölik a lehetséges résztvevők számát, ez azonban valószínűleg akár nagyságrendekkel is túlbecsült, másrészt pedig a rendőrségi becslésekhez való hozzájárulás körülményessége miatt, egy délutáni rendezvényről szóló másnapi cikk megírásához nem minden esetben áll rendelkezésre elegendő idő. Mindenesetre a meglévő adatok arra utalnak, hogy budapesti tüntetéseken átlagosan 500–1000 ember jelenik meg. A két sajtótermék ritkán számol be a kis megmozdulásokról, tehát zömében olyan eseményekről tudósítanak, amelyek több száz vagy több ezer személyt is megmozgatnak, vagyis, amelyeknek hírértéke van. Feltűnő, hogy a két újság szerint nem, vagy csak csekély arányban volt Budapesten olyan tüntetés, amely 300 embernél kevesebb főt mozgósított volna. Ezt az adatot legalábbis kételkedéssel kell fogadnunk, és a média szelekciós mechanizmusának egyik megnyilvánulásaként értékelhetünk.

Olivier Fillieule hasonló tapasztalatokról számol be kutatásai során. Véleménye szerint a sajtó által bemutatásra érdemes tüntetések létszáma sokkal magasabb, mint az a rendőrségi jelentések leírják. Különösen igaz ez a párizsi megmozdulásokra. Ebből arra következtet, hogy a párizsi eseményeknél lényegesen magasabb létszám szükséges a sajtóba való bekerüléshez, mint Franciaország egyéb tájain. Fillieule két okkal magyarázza ezt: véleménye szerint a tüntetések gyakoribbak a francia fővárosban, valamint egyfajta „hozzászokást” eredményeznek. Kérdés lehet persze, hogy a budapesti tüntetéseket nem érdemes-e úgy leírni, mint egy kínálati piacot, ahol a tiltakozások halmazából a média, mint vevő válogat. A résztvevők száma, valamint

a helyszín az „áru” fontos védjegye, ami befolyással lehet a szelekció szempontjaira. Itt fontos még egy megjegyzést tenni: a résztvevők számát illetően a sajtó, illetve általában egy professzionális újságíró becléséről beszélünk, amit akár az adott egyén szimpátiája is erősen torzíthat. A cikkek elemzésénél ugyanis nem hagyhatjuk szó nélkül az újságíró sajtó személyiségét, amelyet – még ha a törekszik is a pártatlanságra – a szakma lényegéből adódóan valamilyen módon mindig megpróbál ki-domborítani.

A tiltakozások másik csoportjába tartoznak a gyűléshez nem köthető események, mint például az útlezárás, amelyeket azon ritka megmozdulási formák közé sorolhatunk, amelyeket annak tudatában alkalmaznak a magyar tiltakozók, hogy tudják, ennek jogi megítélése legalábbis vitatható, sőt az esetek jelentős részében jogellenes.

A demonstrációk jelentős hányadát Magyarországon – ezt mutatják a sajtó adatai – egyesületek, illetve pártok szervezik. Ez nem pusztán magyar sajátosság: 1994-ben három közép-kelet-európai országra kiterjedő összehasonlító vizsgálat folyt Szabó Máté vezetésével. A kutatás eredményei egyértelműen bizonyították, hogy mindhárom országban nagy volt a szervezett tiltakozások aránya, és ezen belül is kiemelkedett a civil szervezetek<sup>10</sup> által rendezett tiltakozások magas száma (Szabó Máté 1995; Zsolt Virág–Andrea Mezei–Andrea Szabó et al. 1996). Említésre méltó ugyanakkor, hogy Budapesten – látszólag – magas a magánszemélyek által szervezett események aránya is. Ez az adat önmagában azt jelezné, hogy a spontán – tehát nem szervezetek által rendezett – események száma viszonylag gyakori a fővárosban, a kutatás első fázisa és a személyes tapasztalatok azonban azt mutatják, hogy a magánszemélyek mögött az esetek többségében egyesületek vagy vállalati szakszervezetek állnak. Azt, hogy a demonstrálók ezt a fajta megoldást választják pusztán jogtechnikai, vagy esetleg – például gazdasági jellegű megmozdulásoknál – személyi okokkal is magyarázhatjuk.

Ha részletesebben megvizsgáljuk a budapesti tüntetéseket, kiténik, hogy az adatbázisba került 38 olyan esetben, amikor párt volt a szervező, jellemzőbb a parlamenten kívüli pártok és azon belül is elsősorban a MIÉP szereplése. 1994 második felében zajlott a magyar tiltakozási kultúra elemzésének talán legnagyobb empirikus kutatása, amely az előbb elmondottakkal szemben más következtetésekre jutott. A Németország keleti felére, Szlovákiára, Lengyelországra és Magyarországra kiterjedő nemzetközi vizsgálat magyarországi vezetője Szabó Máté volt<sup>11</sup> (Szabó Máté 1995). A kutatás eredménye szerint 1989 és 1994 I. féléve közötti tiltakozásokat Magyarországon inkább a parlamenti pártok szervezték. Úgy tűnik tehát, hogy az ott leírt a tendencia kutatásaink alapján nem folytatódott, vagy legalábbis speciálisan Budapesten nem érvényesült. Megjegyzendő továbbá, hogy a vizsgált időszakban a sajtó tudósításai alapján a parlamenti pártok által szervezett tüntetések viszonylag egyenletesen oszlanak el.

Az egyesületek esetében nem lehet ilyen egyértelmű képet festeni. Az esetek többségében olyan civil szerveződésekről van szó, amelyek nem tartoznak a legje-

<sup>10</sup> A kutatás során civil szervezetek alá sorolták a nem parlamenti pártokat is.

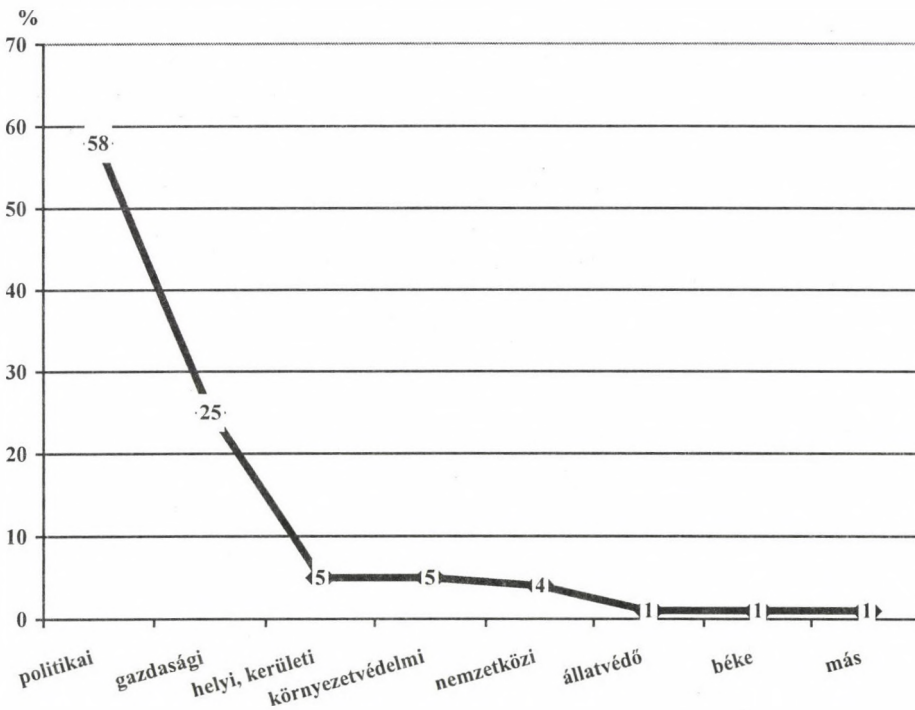
<sup>11</sup> A vizsgált időszak 1989 és 1994 első fele. A kutatás módszere: sajtóelemzés. A magyar sajtótermékek közül a Népszabadság, a Magyar Hírlap, a Magyar Nemzet, a HVG és a 168 óra képezte az elemzés forrását (Zsolt Virág–Andrea Mezei–Andrea Szabó et al. 1996).

lentősebb szervezetek közé, így többször nem is nevesítették őket. Ugyanakkor megállapítható, hogy az egyesületek közül inkább a különböző jobboldali mozgalmak veszik igénybe a budapesti utcákat, köztereket.

Az adatok alapján nem állíthatjuk, hogy Magyarországon mindig ugyanaz a társadalmi réteg vagy nagycsoport tiltakozna. Ritka az az eset, amikor a Magyar Hírlap és a Népszabadság cikkei alapján biztosan meg tudnánk állapítani egy rendezvény résztvevőinek társadalmi besorolását. Az általunk használt kategóriarendszer kevésbé a szociológiai megközelítést helyezi előtérbe, sokkal inkább tapasztalati úton megalkotott. Ennek ellenére, ahogy azt a 3. ábra mutatja, az esetek többségében egy-egy rendezvényen több társadalmi csoport is megtalálható, így csak speciális esetekben lehet „tisztá” eseményekről beszámolni. Az a nyugat-európai tendencia, amely szerint a tiltakozók elsősorban az inaktívok (diákok, nyugdíjasok) köréből származik, Magyarországon kevésbé érvényesül. Kétségtelenül van bizonyos jel arra, hogy ezek a rétegek – elsősorban sajátos életstílusok következtében – könnyebben mozgósíthatók, de az adatok alapján elmondhatjuk, hogy az úgynevezett „kékgallérosok” vagy a mezőgazdasági kistermelők csoportjai szintén gyakori résztvevői a hazai utcai megmozdulásoknak – ez azonban nem pusztán magyar sajátosság. Sőt, Nyugat-Európában is igen gyakoriak a gazdák által szervezett megmozdulások és nem ritkák a tiltakozások erőszakos típusai is. A fentebb jellemzett társadalmi csoportok demonstrációjukat elsősorban politikai céllal szervezik. A tiltakozások csaknem 60 százaléka egyértelműen politikai jellegű.

### 3. ábra

A budapesti tüntetések céljai a két sajtótermék híradásai alapján



Érdekes, hogy nemcsak a pártok, az egyesületek által szervezett események, de a szakszervezetek megmozdulásai is jelentős részben politikainak minősíthetők.<sup>12</sup> A pártok által szervezett demonstrációktól eltekintve a gazdasági jellegű tiltakozásoknak is komoly jelentőségük van a két újság cikkei alapján. Nem jellemző ugyanakkor Budapesten az egyesületek, civil szervezetek által felvállalt hagyományos témák megjelenítődése. A környezetvédelmi, helyi, állatvédő, békemegmozdulások az összes események alig 10–15 százalékát teszik ki. Ezek az adatok egyrészt arra utalnak, hogy a budapesti tiltakozási kultúra, és ezzel együtt a demonstrálók is átpolitizálódtak, és minden ügyet a politikai alrendszeret érintő – elsősorban a kormányval szembeni – témaként artikulálnak. Bizonyítja ezt az is, hogy a megmozdulásoknak csaknem 50 százaléka a kormányzat vagy valamely minisztérium a címzettje, azaz a szervezők politikai jellegű céljaik megoldását alapvetően a kormányzattól várják. Ez a megállapítás nemcsak a pártokra, de a többi szervezetre – így a szakszervezetekre – is igaz. Ugyanakkor a sajtó szelektációs mechanizmusa pontosan a civil szervezetek által felvállalt témák esetében érvényesül a leginkább. Az írott média számára ezen témáknak van a legkisebb hírértéke, bár hozzá kell tenni, hogy Nyugat-Európában a környezet- vagy állatvédő megmozdulások az akcióformák révén gyakori szereplői a médianak (például a Green peace mozgalom).

Az ábra alapján kiemelésre méltó még a nemzetközi intézmények, így a külképviseletek elleni tiltakozások viszonylag magas aránya. A magyar tiltakozási kultúra hagyományai közé tartozik a nemzetközi események iránti érzékenység. A határon túl élő magyarok helyzete, a nemzetközi kampányokba való bekapcsolódás 1989 óta szerves része a tiltakozásoknak (Szabó Máté 1995; Zsolt Virág–Andrea Mezei–Andrea Szabó et al. 1996). Úgy tűnik, hogy e sajátosság elsősorban Budapesten érvényesül, hiszen a nagykövetségek, a nemzetközi intézmények székhelye a fővárosban van.

A budapesti tiltakozások helyszíne meglehetősen jól körülhatárolható. A városon belül vannak olyan kitüntetett helyek, amelyeket történelmi jelentőségük, hagyományuk, funkciójuk és nem utolsósorban nagyságuk miatt előszeretettel helyeznek előtérbe a megmozdulások szervezői. Sőt, egyes szervezetek – például a MIÉP – mindig azonos helyszínen tartják rendezvényeiket, olyan hagyományt kialakítva, amely szinte automatizmussá teszi a hívek között, hogy „ha augusztus 20-a, akkor Hősök tere”. A demonstrációk, rendezvények leginkább kedvelt helyszíne az V. kerület – vagyis a kormánynegyed –, továbbá a határos kerületek illetve a VIII. kerület (Corvin köz). Ez a megállapítás nem meglepő, hiszen a politikai alrendszer intézményeinek legjelentősebb hányada épp az V. kerületre koncentrálódik. Igen nagy az összhang a nyitó és a záró kerület helyszíne között, azaz a rendezvények típusa következtében ritka a kerülethatárok átlépése. Eszerint a Kossuth tér – ezen belül a Parlament épülete előtti tér – a legfrekvenciáltabb helyszínek egyike. A történelmi tényezők miatt az emlékművek előtti terek – így a Hősök tere, Petőfi szobor, Batthyány emlékműves –, valamint a gazdasági tiltakozások, illetve a szakszerve-

<sup>12</sup> Nemcsak a speciálisan Budapest központú tüntetésekre igaz, hogy az összes esemény több mint 80 százaléka a politikai és gazdasági jellegű tiltakozásokból kerül ki. A magyarországi tiltakozásokat 1989–1994. I. félévében vizsgáló kutatás is egyértelműen jelezte, hogy az igénytípusok közül kiemelkedik a már említett gazdasági és legfőképpen politikai igény.

zetek által szervezett rendezvények esetén az államhatalmi szervek épületei előtti tér, így az ÁPV Rt. székháza fontos területnek nevezhető.

#### **4. A budapesti tüntetések a Magyar Hírlapban és a Népszabadságban 1996-ban: kvalitatív esettanulmány elemzése a „kiszgazda kormánybúcsúztató” sajtóvisszhangjáról**

Jelen tanulmány a Népszabadság és a Magyar Hírlap hasábjain megjelent tudósítások alapján mutatja be fontos budapesti tüntetések jellemző vonásait (Antal 1976; Rudas–Szamos 1998).

Az 1994-es választások nyomán hatalomra került szociálliberális koalícióval szemben a jobboldal hirtelen felélénkülését láthattuk 1996-ban. A Bokros-csomag bevezetése elindította az első nagy tiltakozási hullámot. Az ennek nyomán kibontakozó közhangulatot elsőként igyekezett megragadni a Független Kiszgazdapárt (FKgP) amely ilyenformán kereste a kiutat, hogy kitörjön addigi viszonylagos elszigeteltségéből.

Az alapdilemma – a választói tábor hitének erősítése, új politikai szövetségek megnyerése – azonban továbbra is megmaradt. Ez a stratégia csak részben volt sikeres, részben pedig sikertelen maradt, áttételesen ebből adódtak az 1998-as választások utáni koalícióalkotási nehézségek. A mérsékelt jobboldal csak komoly feltételek mellett és a külső feltételek nyomására volt hajlandó koalícióra lépni a Torgyán József vezette Kiszgazdapárttal, míg a Magyar Igazság és Élet Pártja (MIÉP) – amely némileg hasonlóan lépett föl – a koalíción kívül rekedt, igaz támogatóként. Ám ez utóbbi párt több megnyilvánulását a FIDESZ-MPP által vezetett koalíció (például a légtér-átengedési vagy előzőleg a NATO-csatlakozással kapcsolatos vitában) nem vállalta fel.

Mindkét párt élénk, vehemens retorikát alkalmazott ellenfelei ostromozására és igyekezett ismételt felhívni magára a figyelmet, amint azt a Kiszgazdapárt tüntetésének alábbi elemzése is bizonyítja. A Független Kiszgazdapárt 1996. március 14-i nagygyűléséről lesz szó, amelyet a párt „kormánybúcsúztató”-nak titulált<sup>13</sup>, a sajtó pedig a tüntetés jellegének bemutatására átvette ezt a terminológiát, így hát a minősítés nem az újságíróktól, vagy tudósítóktól származik.

A gyűlésről szóló tudósításokban az – elméleti részben vázolt – antagonistá értelmezési keret (Benford et al. 1986) elemeinek túlsúlya figyelhető meg, amelyek az eseményt és üzenetét negatív felhanggal ábrázolják. A kormány lemondását célul kitűző naggyűlés képe hihetetlenül és ellenségesen hangzik a politikát figyelemmel kísérő közvélemény számára – ezért nem is találjuk a protagonista bemutatásmód és elméleti keret elemeit. Mindenki számára egyértelmű, hogy egy demokratikusan megválasztott kormányt nem lehet egy, a nemzeti ünnep előestéjén összesereglett tömeggel lemondadni. „A tömeg az elnök biztatására skandálva követelte a kormány lemondását”<sup>14</sup> és „azzal kezdte: undorító férgek és dögkeselyűk lepték el hazánkat”<sup>15</sup>. Ez a szöveg szintjén túlmenően, a tömeg erőszakosságát is megjeleníti, hi-

<sup>13</sup> Népszabadság 1996.03.16.

<sup>14</sup> Népszabadság 1996.03.16.

<sup>15</sup> Népszabadság 1996.03.16.

szen skandálni egymagában és átlagos körülmények között senki nem szokott, a második idézetben használt metafora szokatlanul nyers kijelentése kellemetlen érzéssel és ellenszenvvel tölti el a hallgatóságot, és az újságolvasó közönséget is. A címkézés olyan remek példája ez (undorító férgek, döggesejük), amely a szavak szemantikai szintjén már azonosulást vált ki: világossá válik, hogy ki a „mi” és ki az „ők”. Az ellenfél lekicsinylése és gyengeségének plasztikus érzékeltetése (emberféreg párhuzam, amelyet az elmondott beszéd feltételez), az eltérő akarat könnyű megvalósítási lehetőségét sugallja.

A prognosztizáló értelmezési keret visszatükrözi a stratégia egyik jelentős elemét: az érzelmekre hatást. A nemzeti vagyon elherdálása, az ország ellehetetlenülése mind hihető elemek, olyan „kihívások”, amelyekre a párt választ ad. Az elhangzott ígéretdömping egyúttal a jövő feladatainak a kijelölését is tartalmazza. A halálbüntetés ideiglenes visszaállítása, a bűnösök megbüntetése erkölcsileg támogathatóvá válnak, ha a Kisgazdapártot megválasztják. Így tudatosulhatnak a megoldást jelentő utak, amelyekhez a hallgatóság egyetértő és aktív közreműködése szükséges.

A sajtóban megjelent kommentárok kísérletet tettek az esemény „diagnosztizálására”, érzékeltetve a cselekvések háttérében meghúzódó mögöttes motívumokat. Ugyanakkor ezek az írások a vezérmotívumok továbbélését is előrevetítik, hiszen az alapkonfliktus megoldását nem kínálják és nem is kínálhatják fel, hiszen nem ez a feladatuk, ám a probléma további médiatematizálását körvonalazzák azzal, hogy demokráciaellenesnek minősítik a naggyűlést.

A tudósítások kronológiai sorrendben követik nyomon az eseményeket a gyülekezéstől egészen a Parlament előtt elmondott beszédekig. Ezáltal megfelelő hitelességet kölcsönöznek a bemutatásnak, de jelzőik révén érzékeltetik a gyűlés alaphangulatát is. A teret nyerő agresszivitást a Magyar Hírlap a következőképpen érzékelteti: „... a Horn és Pető arcképével díszített, magasra emelt bábukat zászlórúddal ütögették”<sup>16</sup>. A Népszabadság a szavak mögöttes tartalmával fejezi ki ugyanezt, pontosan idézve a jelszavakat: „A tömeg ... vonult... a következőket skandálva: „Vesszen Horn, vesszen Pető”, „Munkát kenyeret, Horn Gyulának kötelet!”, „Torgyánt a kormányba, Horn Gyulát a Dunába”<sup>17</sup>.

A tüntetés pár nappal későbbi parlamenti vitája, akárcsak a sajtó tematizálása felvetette Torgyán József erkölcsi felelősségének kérdését, mint olyan politikusét, aki felelőtlen ígéretésekkel és „bujtogató idegenellenességgel”<sup>18</sup> antidemokratikus indulatokat kelt. A tüntetés a közvélemény manifeszt elutasítását váltotta ki, többek közt azért, hogy sok emberben egyszer már megélt negatív tapasztalatokat idézett fel.

<sup>16</sup> Magyar Hírlap 1996.03.16.

<sup>17</sup> Népszabadság 1996.03.16.

<sup>18</sup> Népszabadság 1996.03.16.

## 5. Problémás terület-e a budapesti tüntetés a rendőrség számára?

A feldolgozott csaknem 600 budapesti tüntetés adatbázisából alig találunk „problémás” eseteket. Vajon azért, mert a rendőrség előzetesen kiszűrte azokat? Erre a kérdésre többször is kerestük a választ, országos szinten az ORFK archívumaiban, budapesti szinten pedig a BRFK-n, de mindenütt viszonylag kis esetszámú dokumentált elutasítással talákoztunk. Ezek döntő többsége elkésett, vagy hiányos, formahibás bejelentésen, illetve a közlekedés aránytalan akadályoztatásának esetein, illetve olyan közrendvédelmi veszélyhelyzeten alapult, mint külföldi kormánydelegációk arra vonulása. Speciális igények – például jazz koncert szervezése, zöldterületek felhasználása, a szabványtól eltérő vízi- és közúti járművek használata – is lehetnek a demonstráció engedélyezés megtagadásának okai. Kétségtelen, hogy a magyar tüntetési gyakorlat jogi szabályozása a rendőri szervek számára jóval kényelmesebbé teszi, hogy neutrális alaki, közlekedési avagy közrendvédelmi problémákra és problémaforrásokra hivatkozva szűrjék ki az eleve problematikusnak induló tiltakozásokat.

Az akár ily módon, burkolt aktuálpolitikai preferenciákon, felső vezetői egyeztetések informális ajánlásain alapuló bejelentések megtagadása esetén is rendelkezésre áll azonban a megfelelő bírói jogorvoslat, amellyel a bejelentők adatbázisunk tanulsága szerint a lehető legritkábban élnek. A tüntetésmenedzsmet a vizsgált időszakban a rendőrség számára már „business as usual” kialakult formák, formulák, gyakorlatok kereteiben zajlik. A gyülekezés bejelentőit nagyjából ismerik, ha azok „visszatérő kuncsaftok”, és tudják kitől kell, kitől nem kell tartani. Ugyanolyan, vagy hasonló mechanizmusok meglétét állapíthatjuk meg a kilencvenes évek második felében, amelyeket P. A. J. Waddington angol rendőrségkutató elemzett a londoni rendőrség tüntetésekkel kapcsolatos tevékenységében.

Melyek a Waddington általa rendőrség és a tüntetők alkupozícióinak szituációját meghatározó íratlan szabályok? A londoni rendőrség a szerző kutatásai szerint két „rosszat” kíván elkerülni a tüntetések kapcsán. A „problémát a terepen”, a tüntetésekbe való erőszakos beavatkozást, illetve a „problémát a szervezetben” az „esemény” következtében jelentkező vizsgálatot, a felelősségre vonást. A rendőrök számára az első a „kisebbit rossz”, amelyet inkább felvállalnak akkor, ha – mint a londoni rendőri zsargon mondja – „bele kell döglenünk a mocsárba” (dying in a ditch) helyzete jön létre, azaz ha a királyi ház, avagy a parlament védelmében elkerülhetetlen az erőszak alkalmazásával járó konfliktus az ezeket, illetve szimbólumaikat, védett tereiket fenyegető tüntetőkkel. Többnyire azonban, mint Waddington esetelemzése megmutatják, eléggé széles a rendőrség játéktere arra, hogy a tüntetőkkel való előzetes tárgyalásokban a kooperatív konfliktusmenedzselés eszközeivel elkerülje mindkét „csapdát”. Így például a rendőrök hajlandók segíteni a tüntetők autóbuszainak elhelyezését, vagy azt, hogy olyan útvonalon vonulhassanak el, ahol nem kerülnek konfrontációba az ellentüntetőkkel, illetve mintegy közvetítőként tárgyal, a parkfelügyelőséggel, hogy a tüntetés céljai minél kisebb közlekedési korlátozással járjanak. Ezekben az esetekben a rendőrség sok olyan dolgot megtesz a tüntetőknek, amely szigorúan véve nem tartozik a feladatkörébe, e „másodlagos szolgáltatásai” révén azonban megnyeri a tüntetők bizalmát, lojalitását, és biztosíthatja együttmű-

ködésüket a rendezvények elkerülésére. Az ilyen informális cseremechanizmusok, és nem a törvények biztosította kiszélesített rendőri beavatkozás lehetőségeinek tényleges felhasználása őrzik meg a rend és a szabadság egyensúlyát – fogalmazzuk meg a kötet „üzenetét”.

A vizsgált időszakban Budapesten a tiltakozások bejelentői köréből két határozottan problematikusnak tekinthető tüntetői csoport markáns arcéle bontakozik ki. A különböző szélsőjobboldali csoportoké 1996-ban, valamint a METÉSZ 1997. november 3.-ai a parlament előtt feloztatott tüntetésén részt vett agrártiltakozóké, akik részben együttműködtek ezen az eseményen a már említett első körrel. 1996–1997-ben a szociálliberális kormányzat preferenciái szabják meg a rendőrség tevékenységének fő irányait, és nem csoda, hogy a jobboldali parlamenti és parlamenten kívüli ellenzékhez – ha nem is közeli – rokonságban álló irányzatokkal szemben érvényesül a rendőrség kontrollja, óvatossága, ahogyan azokat eleve „problémás” esetekként kezeli.

A „közrendvédelmi partnerségi” koncepció egyik veszélyforrása az – mutatott rá della Porta –, hogy a rendőrség eleve bizonyos preferenciák és diszpreferenciák alapján szűri meg a beérkezett kérelmeket, és valahol létezik a „rendőrségi tudás”-ban a kép a „rossz” tüntetőről, akivel nagyon kell vigyázni, azaz a bejelentők eleve nem egyforma távolságra vannak a hatóságtól, és bizonyos prekoncepciók eleve meghatározzák a velük szembeni ügymenetet. Ugyanekkor persze mondhatjuk azt is, hogy a rendőrséggel, mint neutrális hatalommal operáló elméleti koncepciók és jogi fikciók mindig zátonyra kell, hogy fussanak egy, a mindenkori politikai-államhatalmi-államigazgatási szervezeti rendszeren és hatalmi szerkezeten belül reális pozíciókkal rendelkező nagy bürokratikus szervezet reális elkötelezettségein és kötődésein, amelyek kiszínezik az „üres lapot”, az absztrakt normák előírásainak tartalmát a konkrét stratégiával, gyakorlattal, kultúrával összefüggésben.

Magyarországon 1996–1997-ben a szociálliberális kormányzat, a liberális belügyi tárca, és az általuk lecserélt rendőri vezetés időszakában az esettanulmányként megvizsgált FKGP, avagy az itt külön eddig nem nevesített MIÉP – egy a parlamenten kívüliek között viszonylag nagynak mondható jobb- avagy szélsőjobb párt – rendezvényei szintén problematikus tiltakozónak kijáró figyelem mellett zajlanak. Előállításra is sor kerül egy MIÉP-rendezvény periferiáján terjesztett Mein Kampf kötet miatt, de folyton probléma van a MIÉP igényelte egyébként más jobboldali csoportok által is kedvelt terepek átengedésével. A kis jobboldali csoportok, amelyek között a MIÉP „nagy hal”, egymással is konkurálnak a számukra főleg március 15. és október 23. körül fontos, a médiák számára jól látható és tudósításaik által megkeresett megemlékezési helyek elnyeréséért. Ebben a „tülekedésben” nem csupán a legelső bejelentés ténye, hanem az állami ünnepek, delegációk, a nagy, és főleg a kormánypártok előnye is érvényesül, és a „kicsik” kénytelenek megelégedni kevésbé frekvenciált hellyel és időponttal, amikor lezajlott az „elefántok tánca”.

**Felhasznált irodalom**

- Antal László 1976. *A tartalomelemzés alapjai*. Budapest: Magvető Kiadó
- Bendzsák Katalin 1996. A rendőrség és a tüntetések – interjúk rendőri vezetőkkel. In: Dr. Timoránszky Péter (szerk.) *Új rendészeti tanulmányok* 1.
- Benford, D. David–Rochford, E. Burke–Snow A. David–Worden, K. Steven 1986. Frame Alignment Processes, Micromobilization and Movement Participation. *American Sociological Review* (51) 8, 464–81.
- della Porta, Donatella–Herbert Reiter 1996. The Policing of Protest in Contemporary Democracies: An Introduction, manuscript, paper presented at the Second European Conference on social Movements, published under the same title in 1997 by Minesotta University Press
- della Porta, Donatella 1994. Italy and Germany from the 1960s to the 1980s, manuscript, edited and translated in Hungarian by Máté Szabó in: *Európai Szemle* 1997/4.
- 1996. A tiltakozások rendőri kezelésének kutatása. In: Dr. Timoránszky Péter (szerk.) *Új rendészeti tanulmányok* 1.
- Earl Babbie 1995. *A társadalomtudományi kutatás gyakorlata* Budapest: Balassi Kiadó
- Fillieule, Olivier 1996. Tömegdemonstrációkkal kapcsolatos kutatás rendőrségi adatok alapján – A francia példa. In: Dr. Timoránszky Péter (szerk.) *Új rendészeti tanulmányok* 1.
- J. Craig Jenkins–Bert Klandermans 1995. The Politics of Social Protest” In: J. Craig Jenkins–Bert Klandermans (eds.) *The Politics of Social Protest*. London: University College London Press
- Kriesi, Hanspeter–Wisler, Dominique 1997. Public Order, Protest Cycles and Political Process: Two Swiss Cities Compared. In: European University Institute Working Paper RSC No. 97/5.
- Rucht, Dieter 1995. Jog az ellenálláshoz? A polgári engedetlenség aktualitása, legitimitása és határai In: Felkai Gábor (szerk.) *Új társadalmi mozgalmak és politikai tiltakozás*. Miskolc: Miskolci Egyetemi Kiadó
- Rucht, Dieter–Thomas Ohlemacher 1992. Protest Event Data: Collection, Uses and Perspectives. In: Mario Diani–Ron Eyerman (eds.) *Studying Collective Action*. London: Sage Publication
- Rudas János–Szamos Erzsébet 1998. Krónikák és híradások – egy tartalomelemzés tanulságai. *Jel-Kép* 3.
- Szabó Máté 1993. A társadalmi mozgalmak szektora és a tiltakozás kultúrája Magyarországon. *Politikatudományi Szemle* II. évf., 3.
- 1995. A szabadság rendje. Társadalmi mozgalmak, politikai tiltakozás, politikai szervezetek a magyarországi rendszerváltás folyamatában. *Politikatudományi Szemle* IV. évf., 4.
- 1995. Politikai tiltakozás, mint az új politikai kultúra eleme: Magyarország, Szlovénia, Szlovákia. *Szociológiai Szemle* 3.
- 1996. A tömegdemonstrációk és a rendőrség Magyarországon a demokratizálódás folyamatában a sajtó tükrében 1989–1994. In: Dr. Timoránszky Péter (szerk.) *Új rendészeti tanulmányok* 1.
- Szikinger István 1996. A gyűlekezési jog mai kérdései. In: *Új rendészeti tanulmányok* 1, 151.
- 1998. *A rendőrség a demokratikus jogállamban*. Budapest: Sík Kiadó
- Tackenberg, Marco 1997. Discourse on Protest – A comparative frame analysis on protest events in three swiss cities from 1968 to 1996. Ph.D thesis
- Waddington, P. A. J. 1994. *Liberty and Order (public order policin in a capital city)*. UCL Press
- Zsolt Virág–Andrea Mezei–Andrea Szabó et. al. 1996. „Reports on the Protest Events in each Year of the System Transformation and During the Christian Democratic Government (1989. January 1.–1994. July 1.) In: Dr. Timoránszky Péter (szerk.) *Új rendészeti tanulmányok* 2.

## INNOVÁCIÓS LÁNCOK FALUN

Két falusi esettanulmány a gazdasági újítások terjedéséről\*

### Bevezetés

*„Az innovációk terjedése mindig egy társadalom tagjai között ragadható meg, ezen egyének közötti érintkezés pedig maga a társadalmi kapcsolatháló. Az érintkezések hálózata határozza meg, hogy milyen gyorsan terjednek az innovációk, és milyen gyorsan fogadják be őket.”*

Thomas W. Valente

Megközelítésemben az „innovációs lánc” olyan társadalmi kapcsolathálót jelent, ahol a kapcsolat tartalma egy gazdasági újítás átadása. Dolgozatom fő kérdése az, hogy egy településen kialakult társadalmi hálózat szerkezete hogyan befolyásolja az innovációk átvételének útját és terjedési sebességét.

Azt a hipotézist fogalmazom meg, hogy a falusi gazdasági újítások terjedése és az ezzel együtt járó gazdagodás, a nagy áttérés a paraszti életformából a vállalkozói létbe (végső soron a piacgazdaság elemeinek előretérése) nem feltétlenül rombolják le a hagyományosnak tekinthető közösségi kapcsolatokat, sőt, sok esetben éppen megerősödésükhöz járulhatnak hozzá. Ennek a látszólagos ellentmondásnak a mélyén két, egymástól eltérő vállalkozói viselkedés húzódik meg, amelyeket a továbbiakban *innovátor*, illetve *mintakövető* magatartásnak nevezek. Innovátornak azt a schumpeteri értelemben vett vállalkozót nevezem, aki vállalkozása közben valamilyen technológiai vagy gazdasági újítást hajt végre (Schumpeter 1930), míg a nem újító szellemű vállalkozások a racionális kalkuláció helyett már létező vállalkozói mintákat vesznek át.

Egy falusi társadalom tagjai többnyire a társadalomba erős kötésekkel beágyazott gazdasági szereplők, ezért esetükben a mintakövető magatartás valószínűbb. Egyfelől a magasabb társadalmi presztízzsel bíró falusiak könnyen lehetnek gazdasági példaképek is, tehát az ő újításaikat igyekeznek ellesni a közösség. Másfelől pedig a sikeres emberekre komoly nyomás nehezedik, hogy szűkebb környezetüket legalább gazdasági tanáccsal segítsék, ami megintcsak a minták megismétléséhez vezet. Ha a minta éppen egy vállalkozás megnyitását jelenti, akkor a kapcsolatban álló aktorok is vállalkozókká válnak – de nem feltétlenül lesznek innovátorok. Az új technológiák elterjedhetnek a településen, még az életformaváltás is végbemehet, de ez – ép-

\* A szerző ezúton mond köszönetet Szántó Zoltánnak, Csité Andrásnak, Farkas Jánosnak, Kuczi Tibornak és Sik Endrének, akik tanácsaikkal, javaslataikkal az elmúlt években segítették e munka megszületését. Köszönettel tartozik továbbá a BKE-ELTE Szociológia Ph.D. programjának és a cuscoi (Peru) UNSAAC egyetem IIUR kutatóintézetének.

pen az innováció átvétele miatt – a települést átszövő személyes kapcsolatok újbóli szimbolikus megerősödésével jár együtt.

A hipotézis illusztrálására két falusi terepmunka eredményeit mutatom be. Az egyik példa a magyarországi Ökörítőfülpösön, a másik pedig egy perui, Andokbeli őshonos közösségben, Sayllán megfigyelt innovációs folyamatokat írja le.

## Az innovációk terjedésének modelljei

A technológiai újítások terjedésének első kutatói között hazai szakembereket is találunk, elsősorban a témát természettudományos megközelítésben tárgyaló Eötvös Lóránd bárót, aki Bucsy Bélával közösen írt kötetében a technológiai fejlődés problémáját önmagában is megragadható témának vélte (Eötvös–Bucsy 1919). Fejlődéstudomány című egyetemi jegyzetük a „tudományos módszerek gyakorlati alkalmazhatóságáról” értekezik, ám a kutatásokat az első világháború megszakította és munkáik követő nélkül maradtak.

Az innováció a harmincas években „A gazdasági fejlődés elmélete” című kötet kulcsfogalmaként kapott közgazdasági értelmezést. A szerző a gazdasági újítások öt alapesetét határozza meg: új termék, új termelési eljárás, új piac, beszerzési forrás vagy új szervezet létrehozását vagy felfedezését (Schumpeter 1930). Az innováció fogalmát a legtöbb szerző azóta is hasonló értelemben használja, Valente szerint például az innováció terjedése nem más, mint „új ötletek, vélemények vagy termékek szétáramlása a társadalomban” (Valente 1995: 2).

Az ötvenes–hatvanas évekig az innovációk terjedésének kérdését tárgyaló modernista szemléletű – gyakran a műszaki tudományok oldaláról érkező munkák – az innovációs folyamatok modellezhetőségét, előre jelezhetőségét állították érdeklődésük középpontjába. Az innovációs folyamatot a komplex rendszerek vizsgálatának egyik módozataként értelmezték, és a probléma feltárására bonyolult matematikai modelleket alkalmaztak (Bright 1964).

Az innovációs rendszerek kutatása a hidegháború évtizedeiben a szocialista tábor országában – így Magyarországon is – tárgyalható téma maradt. Farkas János több műve a magyar műszaki és társadalomtudományi eredmények összekapcsolását célozza, így érthető módon az elsők között nyúlt az innováció kérdéséhez. „Az ötlettől a megvalósulásig” című könyvében széles körű elmélettörténeti áttekintést ad az innováció-kutatások addigi állásáról, illetve azok kommunikációs jellegű megközelítéséről (Farkas 1974). Jánossy Ferenc egy-egy új technika vívmányainak elterjedési mechanizmusát írja le hat hajótörött matróz példáján (Jánossy 1975). A közgazdasági irodalomból kiemelendő Bucsy László életműve (a szerző az Eötvös Lóránd munkatársaként bemutatott Bucsy Béla fia és szellemi örököse) aki többek közt egy innovációs rendszerekkel foglalkozó egyetemi jegyzetet is írt (Bucsy 1976).

A hatvanas évektől kezdve fokozatosan kap egyre nagyobb szerepet az *innovációk terjedése*. A diffúzióra fókuszáló kutatások a dolgok természetéből fakadóan szakítanak az innovációk tisztán műszaki-technológiai megközelítésével, illetve az üzleti tudományokra jellemző pszichológiai magyarázatokkal, és egyre inkább társadalomtudományos szemléletűek lesznek. „A diffúzió az a folyamat, amelynek révén

egy innováció az időtényezőtől függetlenül ismert lesz egy társadalmi csoport tagjai között” (Beal–Bohlen 1955, idézi Rogers 1983: 5).

Az újítások terjedésével foglalkozó első publikációk a gazdaságszociológia, ezen belül elsősorban a rurálszociológia témakörében születtek. Kiemelendők Everett M. Rogers terepmunkái a hatvanas-hetvenes években az új-mexikói, brazil, indiai farmgazdaságokban. Az innovációk terjedésének kutatástörténetével foglalkozó első munka már 1963-ban megjelent (Katz–Levine–Hamilton 1963; Rogers–Shoemaker 1970; Rogers–Kincaid 1981). A mezőgazdasági jellegű innovációk és a falusi társadalom átalakulásának kérdései még sokáig az érdeklődés homlokterében álltak.

A talán napjainkig is legismertebb újítás-terjedést vizsgáló kutatás mégis az egészségügy területéről származik: egy új gyógyszer, a tetracycline diffúzióját vizsgálja az orvostársadalom körében (Coleman–Katz–Menzel 1966). A vizsgálat 18 hónapja alatt ugyan minden orvoshoz eljutott az újdonság híre, azonban azok, akik szervezeti tagságaik alapján „integráltabbaknak” tűntek, lényegesen korábban jutottak az információ birtokába, mint „elszigetelt” társaik.

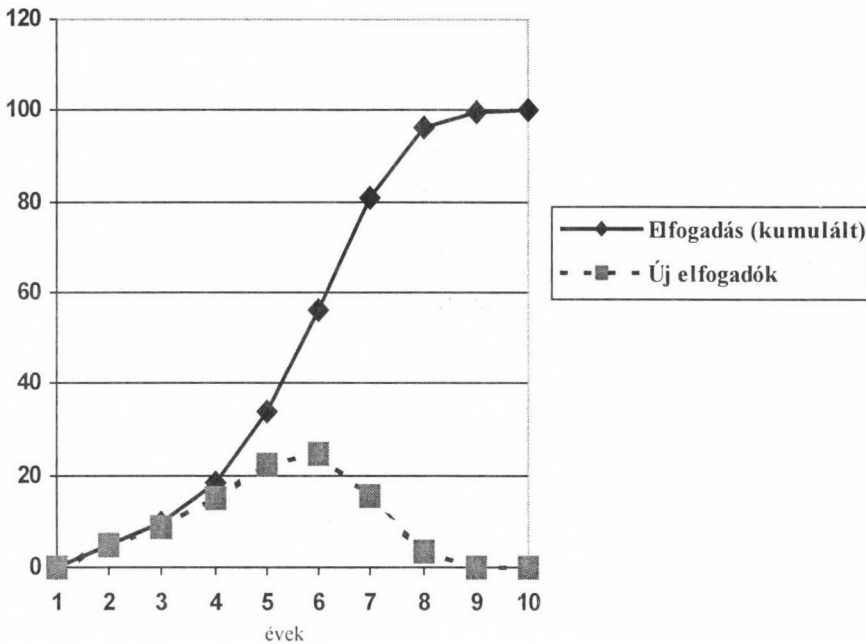
Granovetter munkássága révén az integráltság coleman-i kifejezése helyett a *társadalmi beágyazottság* Polányitól származtatható fogalma lett a hálózatelemzők egyik kulcskifejezése (Granovetter 1973). A korábban az archaikus társadalmak leírására használt kifejezés ekkortól a piaccgazdaság körülményei közt is jól használható elméleti keret lett (Szántó 1994). Az erős és gyenge kapcsolatok granovetteri megkülönböztetése, illetve a kapcsolatháló-elemzés elméleti és módszertani nekilődulása az innovációs szakirodalomra is serkentően hatott, és a nyolcvanas években sorra jelentek meg a diffúzióval foglalkozó összefoglaló munkák (Granovetter 1983; Brown 1981; Mahajan–Peterson 1985; Rogers 1983). Többnyire a hálózatelemzés módszertani kézikönyvei is szánnak néhány fejezetet vagy bekezdést az innovációk kérdéseinek (például Knoke–Kuklinski 1982, vagy Wasserman–Faust 1994).

Az innovációk terjedését leíró modellek időközben jócskán megszorodó családját a kilencvenes években Thomas Valente négy nagy csoportba sorolja: *strukturális diffúzió hálózatok, kapcsolati diffúziós hálózatok, küszöb-modellek és kritikus tömeg modellek* (Valente 1995). Az alábbiakban Valente nyomán röviden áttekintjük mindezeket.

Érdekes módon valamennyi modell egyetért az innovációk terjedésének általános, empirikus S-formájú modelljével (1. ábra), ám ennek magyarázatához különböző módokon jutnak el.

**I. ábra****Az innovációk terjedésének általános empirikus görbéje\***

Az innovációt elfogadók aránya (%)



\* Valente 1995: 13. alapján

A *strukturális diffúzió hálózatok* kiindulópontjaként Valente Granovettert idézi, aki a gyenge kapcsolatokkal rendelkező, azaz a társadalomba *gyengén beágyazott személyeket* tekinti alkalmasnak az egyes társadalmi csoportok közötti közvetítésre, végső soron tehát az innovációk átvételére és továbbadására is.

A *kapcsolati diffúziós hálózatok modellje* azon a feltevésen alapul, hogy egy társadalom tagjainak személyes kapcsolatai befolyásolják az innovációk terjedésének sebességét. Négy alcsoportját különböztetjük meg, a *véleményvezetői*, a *csoporthagsági*, a *személyes hálózati sűrűségeen alapuló* és a *személyes érintettség* modelleket.

A *véleményirányítói modell* a „két lépcsős terjedés hipotézisének” alapul, feltételezve, hogy a nyilvánosnak szánt információk is az adott közösség véleményformáló személyein keresztül jutnak el a társadalom többi tagjához. A véleményirányítók meghatározásához többnyire valamilyen formális szempontot, például egyesületi, szervezeti tagságot szokás választani. A véleményirányító modell talán a legelterjedtebb s legismertebb modell, többek közt Coleman és munkatársai is ezt a modellt használták gyógyszerterjedési kutatásaik során.

A *csoporthagsági modell* azt feltételezi, hogy egy újítás az egymással kapcsolatban álló közösség tagjai között egyforma gyorsasággal terjed. Az empirikusan jól használható modell eredményeként az egyes közösségekre jellemző innováció-terjedési mutatót állapíthatunk meg.

*Személyes hálózati sűrűség* alatt az ego-hálózatok fokát, azaz egy közösség egy tagjának kapcsolatait értjük. A modell szerint a nagyobb hálózati sűrűségű személyeknek van nagyobb esélye egy innováció megszimatolására és/vagy átvételére.

Az utolsó modell, a *személyes érintettség* az újítást még el nem fogadó személyekre fókuszál. Személyesen érintett az egyén egy innováció terjedésében, ha személyes kapcsolathálózában már van olyan személy, aki azt használja.

A *küszöb-modellek és a kritikus tömeg modellek* – bár Valente szerint két meglehetősen különböző iskolához tartoznak – tulajdonképpen ugyanabból a gondolatból erednek. Egy újítás átvételi küszöb az egyén számára a hálózati szereplők bizonyos arányát jelenti: az újítást használóknak azt az arányát, amely mellett az egyén már hajlandó maga is átvenni az innovációt (Granovetter 1978). A kritikus tömeg – az előző modellhez hasonlóan – azt számolja, hogy legalább hány újítást elfogadó tagra van szükség egy hálózatban ahhoz, hogy az innováció terjedésének folyamata meg ne szakadjon meg (Valente 1995).

## **Az innovációk terjedése és magyar falusi átalakulás**

Az innovációk terjedése kapcsán nem csak arra kell odafigyelnünk, hogy hogyan terjednek a különböző újítások, hanem ugyanilyen fontos kérdés az is, hogy milyen lesz az innovációk eredményeként átalakuló társadalom.

A vállalkozói lét Schumpeter olvasatában egyet jelent az innovatív magatartással, azaz új piacok, termelési eljárások, stb. keresésével (Schumpeter 1930). Jelen tanulmány keretei között a schumpeteri vállalkozót az innovátor kifejezéssel jelölöm. Kirzner továbbgondolásában a vállalkozót nem annyira a jelen helyzet megértése, hanem a jövőbeni, potenciális lehetőségek kiaknázása érdekli, és ezért nem a jelen viszonyok fenntartására, hanem azok innovatív átalakítására törekszik (Kirzner 1978). Hasonló következtetésekre jut Kuczi Tibor is, aki szerint „...az önállósodás nem észrevétlenül átcúszás az alkalmazotti létből a vállalkozóiba, hanem radikális fordulat, ugrás a megszokottból az ismeretlenbe.” Az életformaváltás a bourdieui értelemben vett habitus változásával jár együtt. A vállalkozóvá válás azonban nem csak egy belső, spirituális átalakulás, hanem a környezetre, a kapcsolatokra is hatással van. „Az önállósodás egyszersmind a kontinuitás megszakítását, a környezet fölforgatását is jelenti: a hétköznapi élet rokoni, baráti szálakból szőtt világának versenyképes vállalkozássá szervezését” (Kuczi 2000: 141–142).

Kuczi a falusi vállalkozót egy, a kapcsolatokat szétcincáló és erőforrásként újraértelmező közösségi szereplőnek tekinti, ez a kép azonban alapvetően különbözik a közösségi kapcsolatokkal foglalkozó korábbi hazai kutatások eredményeitől, amelyek a falusi kapcsolatháló stabilitásra és erőforrás-kímélésre törekvő jellegét emelték ki. A kalákázó csoportokkal foglalkozó, ma már klasszikusnak számító munkájában Sik Endre kiemeli a falusi közös munkák „örök” jellegét, amivel arra utal, hogy a kaláka időről időre veszíthet ugyan szerepéből, de homályba vesző megjelenése óta sohasem szűnt meg, és napjainkban is életképesnek tekinthető (Sik 1988). Találónan nevezi a munkacserén alapuló rendszert Hajdú Farkas Zoltán kollektív szertartásnak „melynek során a csoport szolidaritása nyilvános és ünnepélyes megerősítést nyer” (Hajdú 1995: 144). A székelyföldi kalákatípusok kapcsán Hajdú

bemutatja, hogy a különböző társas munkák és közösségi hálózatok gyakran egyfajta biztosító szerepet is betöltenek, és az elemi csapások kivédésével támasztják alá a paraszti háztartások egyébként is biztonságra és stabilitásra törekvő stratégiáját. „Segítség a szerencsétlenségben: ha valaki szarvasmarhájának vagy sertésének lába törik, vagy olyan baj éri, ami miatt az állat élete és használhatósága kockázatot van, megvizsgálás után leütik, és húsát pénzért maguk között felosztják. Eme önkéntes biztosító szövetkezetet hívják a székelyek hopsának” (Vitos 1848, idézi Hajdú 1995: 106).

Kuczi kiemeli, hogy a kilencvenes évek bizonytalan gazdasági viszonyai közepette országszerte megerősödött a kaláka intézménye, ám hangsúlyozza, hogy a biztonságra törekvő hagyományos paraszti szemlélet ennek csak egyik oka, a másik ok a kisvállalkozások sérülékenysége és a rossz magyar fizetési morál. Ebben a környezetben racionális döntésnek tűnik a társadalmilag is kontrollálható partnerek keresése, rokonok és ismerősök bevonása (Kuczi 2000). A régi kapcsolatháló vállalkozói célú felhasználása azért is racionális döntés eredménye lehet, mert erőforrásokat – elsősorban pénztökhét – takarít meg. Ez az előny nem csak a vidéki, de a városi környezetben működő kisvállalkozásokra is érvényes (Czakó 1997). Angelusz és Tardos hangsúlyozzák, hogy nem is nagyon képzelhető el, hogy valaki teljesen ismeretlen szereplővel lépjen kapcsolatba. Az egymást személyesen ugyan nem ismerő, de hasonló társadalmi közegekben mozgó, és ezért egymással potenciálisan kapcsolatba kerülő emberek csoportját *látens makrocsoportoknak* nevezték el (Angelusz–Tardos 1991).

Akár a közös munka hagyománya, akár racionális kalkuláció vezet el a helyi kapcsolathálók vállalkozói erőforrásként való használatához, az mindenképpen a kapcsolatok, illetve a személyközi viselkedési minták ápolását, összességében a rendszer stabilitásának fenntartását eredményezi. De mi a helyzet akkor, ha innovációs láncokat vizsgálunk, azaz a kapcsolat tartalma éppen a gazdasági újítások átvétele?

Kuczi Tibor idézett szövegrészlete szerint a vállalkozóvá válás és az új eljárások használata szükségszerűen a hagyományos kapcsolatháló átalakulásával járna. Tapasztalataim szerint azonban az innovációk falusi terjedése, és a nyomában járó gazdasági megerősödés, fellendülés nem feltétlenül jár a meglévő kapcsolatháló és a társadalmi struktúra átalakításával. Úgy sikerült átlépni egy munkavállalói vagy paraszti (magyar viszonyokról esvén szó: utóparaszti) életből egy vállalkozói létbe, hogy közben nem, vagy alig változott a társadalmi kapcsolatháló. Az életformaváltás bekövetkezett, de az adott falusi hálózatban résztvevő szereplők társadalmi beágyazottsága csak alig észrevehetően változott, azaz sikerült magát a változást is becsatornázni a már meglévő keretek közé. A következő két esettanulmány erre említ példákat.

### **Innovációs láncok egy átalakuló andokbeli indián közösségben: Saylla, 1996**

Kutatói ösztöndíjjal kerültem 1996-ban a régi inka főváros, Cusco (Qosqo) patinás egyetemére. A hétvégéket gyakran töltöttem egy közeli kis faluban, Sayllán, ismerősök házában. Saylla az országút mentén fekszik. Ez a körülbelül 15 éve épült út az

egyetlen aszfaltozott út a régióban, és a légiközlekedés mellett Cusco egyetlen korszerű összeköttetése a külvilággal. A mintegy 1300 lelket számláló település lakosai túlnyomórészt kecsua ajkú földműves indiánok, kisebb részben pedig meszticek, akik a helyi elit tagjai, és boltosként vagy helyi értelmiségiként keresik kenyerüket. A sayllaihoz hasonló etnikai alapú munkamegosztás általános gyakorlat az Andok országaiban (Letenyei 1998).

Az országút megépítése óta jelentős társadalmi átalakulások mentek végbe a településen. Az utat egykor úgy építették meg, hogy az elkerülje a falut, ám több indián család az országút mellé költözött, és az átmenő forgalomból próbáltak megélni. Sikerük láttán egyre több család kezdett vállalkozni és építkezni a műút mentén, sőt más faluból érkezők is megtelepedtek közöttük. Ma a társadalom önképe a faluban roppant összetett: a „régii” mesztic elit a régi főutcán él, a parasztok a falu szélén, a gazdagok pedig, akik között vannak helybéliek és idegenek, az új út mellett. A falu több klánból áll, és e klánok vezetői többnyire az országút melletti, vállalkozó indiánok közül kerülnek ki.

Interjúkkal és résztvevő megfigyeléssel a társadalmi átalakulások okaként feltételezhető innovációs folyamatok eredetét igyekeztem kideríteni, és azt, hogy az innovációs láncok milyen további társadalmi kontextust hordoznak.

A településen 37 lacikonyha (*chicharonería*) üzemel az országút mellett. Az innovációs láncok felderítéséhez perui barátaim, elsősorban a Saenz család tagjainak segítségével összesen tizennyolc interjút készítettünk, az interjúk alapján azonban mind a 37 vállalkozóra nézve lettek adataink. Az interjúk mindössze három kérdést tartalmaztak: hogy a megkérdezett kitől és mikor kapta az ötletet, illetve hogy ki volt az innovátor, azaz a legelső, aki a faluban az adott vállalkozásba fogott.

A legelső lacikonyhást minden megkérdezett interjúalany meg tudta nevezni. Amikor velem készítettünk interjút, elmondta, hogy ő maga Cuscoba járt be szolgálni, és ott tanulta ki a malachús sütését. Amikor megnősült és hazakerült, akkor gondolt arra, hogy önálló vállalkozást indít. Mivel ugyanis új házat akart építeni, a főút mellett építette, és a ház mellett rendezte be a lacikonyhát. A malacokat cuscói ismerősei révén szerezte be, csak később tért át a sertéstartásra.

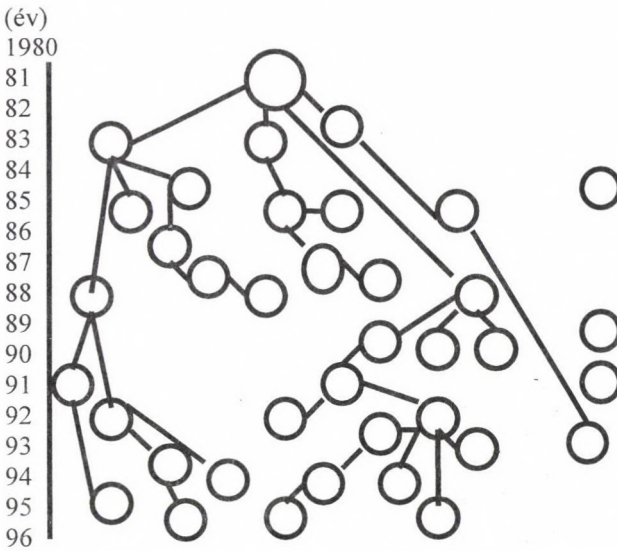
Kiderült az is, hogy a szaktudást (milyen kemencét kell építeni, milyen edények kellenek, hol lehet malacot venni stb.) először csak ismerőseinek, rokonainak adta tovább: a negyedik év után még mindig csak négyen foglalkoztak ezzel az üzlettel. Azután ezeken az embereken keresztül terjedt az ötlet, egészen addig, hogy ma már közel negyven kis étterem üzemel. Érdekes, hogy még a nem sayllai születésűek is valamilyen rokoni vagy ismerősi kapcsolaton keresztül jutottak el a lacikonyha nyitására.

Az idegenek, azaz nem sayllai születésűek jobbára régi otthoni kapcsolataikat használják a vállalkozás működtetéséhez: hazulról veszik a malacot, onnan kapnak rokoni hitelt, ott csináltatják a konyhai eszközöket, bútorokat. Ez gyakran versenylelőnyt jelent a tősgyökeres sayllaiakkal szemben.

A 37 lacikonyha révén feltárt innovációs láncot a következő gráf ábrázolja:

2. ábra

A lacikonyhák szakismeretének átvétele Sayllán (Peru)\*



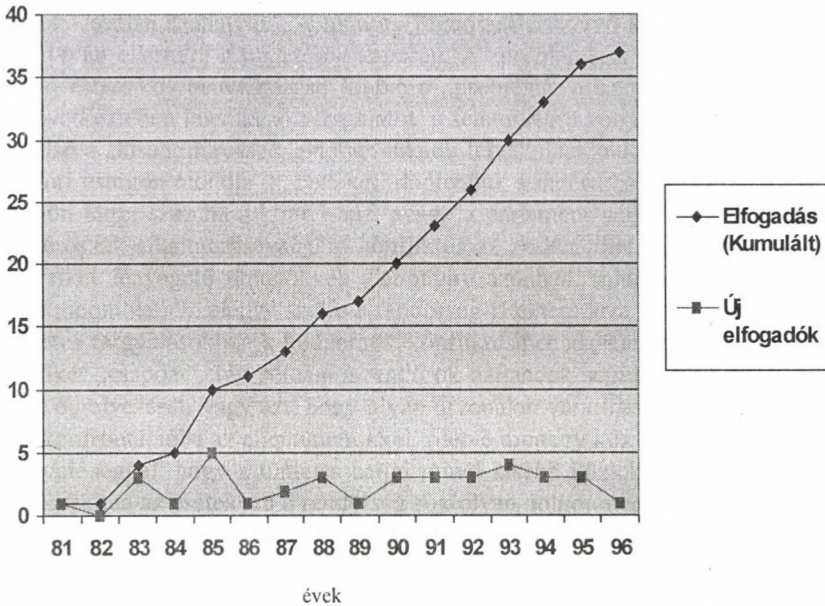
\*Interjúk alapján, 1996.

Az innovációk terjedése ezúttal nem a szokásos S-alakot írja le:

3. ábra

Lacikonyhák nyitása Sayllán

Az újítást elfogadók száma



Másik kérdésem az, hogy az interjúkkal feltárt innovációs láncoknak milyen további társadalmi vetülete lehet.

Sayllán a legfontosabbnak tartott társadalmi szerveződés a klánszerű rokonsági rendszer, kecsua kifejezéssel az *ayllu*\*. Az esetenként öt-hat családot felölelő hálózatok mentén szerveződik a helyi társadalomban a közös munkák, illetve a közösségi ünnepek intézménye. Magam is részt vettem egy helyi falunapon (ilyen alkalom egy évben több is van) ahol a közeli rokonok, azaz az ayllu tagjai munkával segítettek vagy munkájukat pénzzel váltották ki, a többi indián természetbeni ajándékot, enni- és innivalót hozott, a meszticek és én pedig meghívott vendégként vehettünk részt, és köszöntőket kellett mondanunk.

Logikusan adódott a kérdés, vajon az innovációk terjedése is az aylluk vérségi kapcsolatrendszerén belül megy-e végbe, azaz granovetteri kifejezéssel élve az erős kötések mentén terjednek-e az újítások? Rokonok vagy csak egyszerű ismerősök azok, akik továbbadják egymásnak a szakismereteket? Úgy tűnik, Sayllán mindkét esetre van példa, viszont az erős és gyenge kötések mentén másként terjednek innovációk.

Ha egy újítást az ayllu egyik tagja elfogadott és használt, akkor az roppant hamar elterjedt az ayllu többi tagja között. Egy-egy ilyen rokoni hálóban három-öt család is nyithatott vállalkozást, a többi családok pedig ugyanitt kiegészítő foglalkozást kaptak. A szegényebb rokonok alkalmazása a fizetett munkaerő helyett ugyanakkor határt szab a vállalkozások számának. Egyfajta patrónus–kliens rendszer alakult ki, ahol a lacipecsenyés vállalkozóké volt a vezető szerep, és a sertéstartással, mezőgazdasággal foglalkozó rokonok lettek a bedolgozók. Egy rokoni hálózat nem képes három-négy vállalkozásnál többet működtetni, mert akkor biztos háterszág nélkül maradna.

Nehezen adható viszont át az innováció az egyik ayllu tagjától a másikig. Az innovációk szakaszosan terjednek a helyi társadalomban. Az innovátor személyétől viszonylag gyorsan eljut az újítás annak szűkebb környezetéig, azután viszont elakad, és csak esetlegesen jut tovább ezektől a személyektől más csoportokhoz. A másik csoporton belül újra roppant gyorsan elterjed az innováció, ám a rokoni kör végén mintha zsákutcába kerülne.

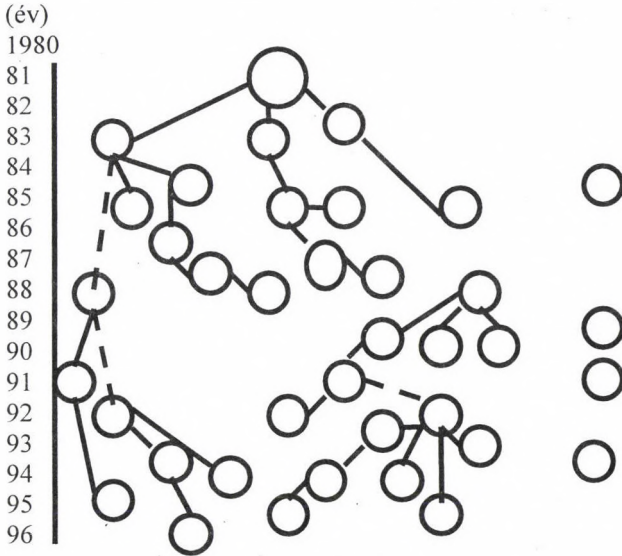
A zsákutcák közötti közvetítéshez többnyire szükség volt egy *gyenge kapcsolatra*, azaz olyan ismerősre, aki ugyan nem rokon (nem ayllubeli), mégis elég jó ismerős ahhoz, hogy az újítást megossza a többiekkel. Sayllán hét ilyen gyenge kapcsolatot fedeztünk fel, de erre vonatkozóan a 18 interjú nem tökéletesen megbízható. Ezek a jó ismerősök, barátok mind fiatal korukban kerültek bizalmas viszonyba egymással, amikor a városba mentek dolgozni. Korábban az iskolából és más helyszínekről is ismerhették egymást. Az idegen környezetben a két „földi” szívesen barátkozott, még akkor is, ha a hagyományos, otthoni környezetben nem kerültek volna közelebbi kapcsolatba egymással.

\* Az ayllu az Inka korban és a gyarmati időszak alatt ennél lényegesen nagyobb vérségi kapcsolatrendszert, nemzetséget jelentett. Az ayllu nem területi alapon szerveződött: egy falun belül több ayllu tagjai is éltek, és egy ayllu több régió, több éghajlati zóna falvaira is kiterjedhetett. Mára az aylluk – legalábbis Sayllán – elvesztették interregionális jellegüket, de szerepük a falun belüli élet megszervezésében még ma is alapvető.

## 4. ábra

Gyenge (ismeretségi) és erős (ayllu) kapcsolatok Sayllán\*

Az ábrán vastag vonal jelzi az erős, szaggatott a gyenge kapcsolatot



\*Interjúk alapján, 1996.

Összegzőképpen azt emelem ki, hogy bár a betonút megépítése óriási hatással volt Sayllára, a helyi vállalkozók többsége ezt nem a kapcsolatok felbomlásaként, sem átalakulásaként, legkevésbé kultúrávesztésként élte meg. A klánszerű szerveződésekben az egymással szoros kapcsolatban álló háztartások többsége mintakövető magatartású volt, és az is maradt. Ha a minta megváltozott, mint esetünkben, akkor az innováció roppant gyorsan és zökkenőmentesen jutott el a klán többi, mintakövető tagjához anélkül, hogy ők tisztában lettek volna azzal, hogy a gazdagodás és piacra termelés valószínűleg gyors kulturális eróziót vált ki, és a jövőben át fogja alakítani jelenlegi társadalmi kapcsolataikat.

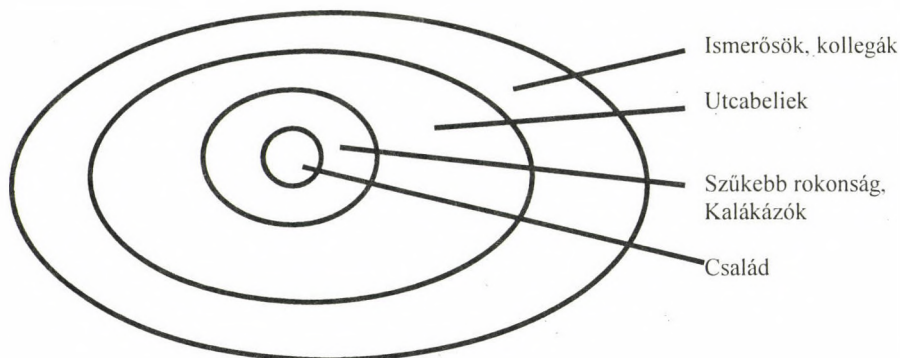
### Innovációs láncok magyar falusi környezetben: Ökörítőfülpös, 1992–1995

Egy falukutató csoport tagjaként több hónapot töltöttem többedmagammal Szatmár térségében, ahol a határ mindhárom oldalán, azaz Romániában, Magyarországon, és Kárpátalján folytattuk kutatásainkat (Borsos–Csíte–Letenyei 1999). Feladatomban a falusi társadalom kapcsolatainak feltérképezése jutott, amit több módszerrel próbáltam megközelíteni. A következő ábra egy háztartás kapcsolathálójának leírására

használt kifejezéseket mutatja, egy 1993-ban lefolytatott interjú alapján. A modell grafikus ábrázolásának ötlete Larissa Adler Lomnitz (1998) cikkéből származik.

### 5. ábra

Egy ököritófülpösi család kapcsolathálójának szerkezete



\* Interjú alapján, 1993.

A kérdés az volt: „Kérem, sorolja fel valamennyi ismerősét!”

Az ábra azt mutatja, hogy a mind szorosabb kapcsolati formák mind kevesebb emberre terjednek ki, és a paraszti háztartás ennek a körnek a legmélyebb bugyrába húzódva él.

Hasonlóan a hatvanas évekbeli amerikai agrárszociológiai kutatásokhoz (amelyek létezéséről akkor mit sem tudtam) az kezdett el foglalkoztatni, hogy miért és hogyan terjednek a különböző „divatnövények” a mezőgazdasági termelők között, azaz ki miért kezd el egy adott évben uborkázni, szotyizni, vagy miért vállalkozik olyan hosszabb időre szóló beruházásra, mint például gyümölcsfa telepítés.

Terepmunkánk éveiben és azt megelőzően a következő új termények, illetve szervezeti formák jelentek meg Ököritófülpösön:

1989: új körtefajta

1991: zsenge uborka, mátészalkai felvásárlóval, német exportra

1992: macskagyökér gyógynövény

1994: napraforgó, debreceni felvásárló megrendelésére

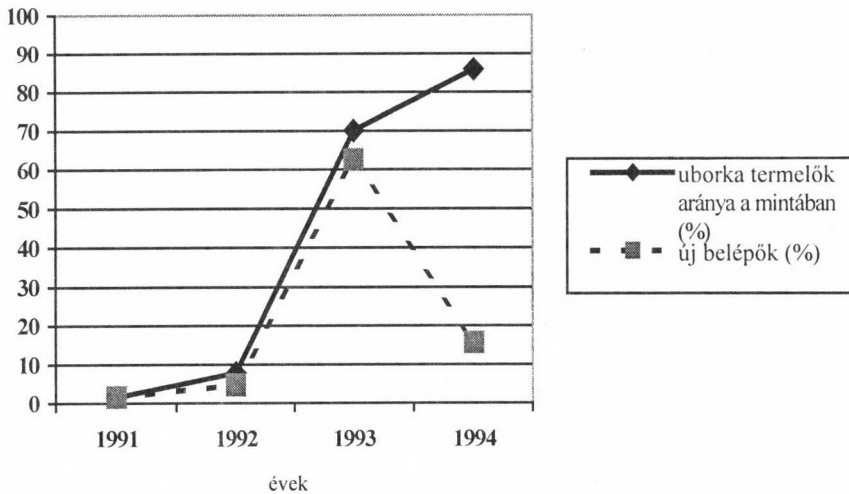
Innovációnak tekinthetjük ezeken kívül a rendszerváltás körüli szervezeti átalakításokat, az új jogi szabályozáshoz való alkalmazkodást. Ugyancsak innovatív magatartásnak tekinthető bizonyos tevékenységek felfüggesztése a megváltozott környezetben, például a paradicsomtermesztés abbahagyása egyik évről a másikra a közeli kocsordi konzervgyár csődje után. A falubeliek közül azonban csak kevesen szánták rá magukat erre a lépésre: a paradicsom évtizedeken át jól fizetett, megszokták a termesztését, és nem is tudták elképzelni, hogy az adott évtől kezdve szinte lehetetlen lesz eladni. Mindezek helyett azonban csak a fenti négy új termékkel foglalkoztam.

Az innovációs láncok feltárására interjúorozatot készítettem, majd kérdőívet szerkesztettem, amelyet 1994 telén összesen 64 háztartásban, az ököritófülpösi háztartások 18 százalékban kérdeztünk le. Az innovációk terjedését az interjúk alapján elég jól nyomon lehetett követni: a megkérdezettek többsége emlékezett arra, hogy mikor kezdődött, és személy szerint ki volt az, aki az újítást behozta a faluba, illetve be tudott számolni arról, hogy ő maga mikor és kinek a tanácsára vette át az innovációt, helyi kifejezéssel szólva „*mikor állt a dologhoz*”.

Mind a négy innováció terjedésénél megfigyelhető volt, hogy az első évben csak kevesen foglalkoztak vele. Ha sikeres volt, akkor a második évben többen, a harmadik évben jóval többen „*álltak a dologhoz*”. A második évben szinte kizárólag olyan személyek léptek be az innovációs körbe, akikkel az innovátor közelebbi kapcsolatban állt. A harmadik évben az ismerősök ismerősei, akik, érthetően, sokkal többen voltak. Egy helyi szólásmondás szerint amit hárman tudnak, az már nem titok: az innováció egyik évről a másikra közkinccsé vált. Negyedik évben, vagy később az innováció általánosan ismertté vált, de ekkor maga az innovátor jobbára már nem is foglalkozott vele.

#### 6. ábra

A zsenge uborka termesztők aránya a mintában (%)\*



\*1994-es visszaemlékezések alapján

Az innováció terjedése a szokásos S-görbét mutatja.

## Magyar falusi vállalkozók: innovátorok és mintakövetők

Az elkészített interjúk és kérdőívek alapján az ököritófülpösi innovációs láncokat nem tudtam rekonstruálni, mint a perui példában, sikerült viszont megállapítani, hogy kik voltak az innovátorok, kik hozták a négy új mezőgazdasági kultúrát a faluba. Mindössze hat emberről volt szó. A továbbiakban azt vizsgáltam, hogy az ő személyes kapcsolathálójuk mutat-e strukturális jellegzetességeket. Ehhez egy korábbi, 1993-as adatgyűjtésemből szereztem adatokat, amikor azt jegyeztük fel, hogy húsvétkor ki kit locsol meg.

Húsvéti adatgyűjtésünk alapján úgy operacionalizáltuk az erős kötés fogalmát, ha a háztartás férfitagjai az átlagosnál több helyre jártak el locsolni, és a kapcsolatokat valamilyen erős kapcsolatként (rokon, szomszéd, barát) jellemezték. A jellemzően erős kapcsolatokkal rendelkező családok többnyire kaláka jellegű közös munkákban is részt vettek. Az ilyen erősen beágyazott háztartások többségére nem az innovatív, hanem valamilyen mintakövető magatartás volt a jellemző. Ez azonban nem jelentette azt, hogy ezek az emberek el lettek volna zárva a vállalkozói lehetőségektől, csak éppen nem első, hanem többnyire második vagy harmadik körben jutottak hozzá az innovációhoz. A belépést az ő esetükben nem is feltétlenül előzte meg a vállalkozói szemléletre jellemző racionális kalkuláció, hanem valamelyik irányadó falusi háztartást követve fogtak egy olyan új növény termesztéséhez, amely előző évben sikeres volt. Vállalkozóként viselkedtek, tényleges vállalkozói habitus nélkül. A vizsgált mezőgazdasági innovációk nemcsak hogy nem szervezték újjá a termelés társadalmi kereteit, de új tartalommal töltötték meg és ezáltal megerősítették azokat.

Az innovátor háztartások férfitagjai nem jártak el locsolkodni, legfeljebb édesanyjukat vagy más közeli hozzátartozóikat látogatták meg. Az asszonyoknak viszont ezekben a háztartásokban is több locsolója volt, ami hálózati értelemben magas presztízst jelent (Szántó 1993). A falusi innovátorok viszonylag szűk kapcsolathálójával azzal is magyarázható, hogy ők már nem kalákaznak („azon már túl vannak”, ahogy helyben elmagyarázták nekünk), szívesebben vesznek igénybe napszámot vagy gépet. Többen közülük nem született ököritóiak (helyi kifejezéssel: „bekerültek”), éppen ezért nekik szép számban volt ismeretségük, baráti körük a falun kívül. Maguk az innovációk is innen, azaz a falun kívülről jöttek.

Itt szükséges egy kis kitérőt tennem a nyolcvanas-kilencvenes évekbeli polgárosodás vita felé. Juhász Pál hangsúlyozza a Kádár-korszakbeli háztáji gazdaságokban megtermelt jövedelem töke jellegét, azaz szerinte ezek a megtakarítások a falusi gazdálkodók vállalkozóvá válását segítették elő (Juhász 1990). Szelényi Iván szerint a nyolcvanas években a paraszti polgárosodásban a harmincas-negyvenes évek agrár-vállalkozóinak leszármazottai járnak élen, az ő érdekük a mezőgazdaság piaci alapokra helyezése (Szelényi 1992). Az ezredfordulón úgy tűnik, hogy végül mégsem a Kádár-korszak vállalkozó paraszt-polgárai lettek a rendszerváltás győztesei, és nem az általuk megtakarított töke lett a magyar kapitalizmus alapja. Az egykori háztáji gazdaságokban szinte az egész magyar vidéki népesség érintett volt, ehhez képest nagyon kevesen lettek sikeres vállalkozók, azaz kevesen mentek át azon a vizsgán, amit a valódi piaci körülményekhez való alkalmazkodás jelentett (lásd még: Csíte 1997). A rendszerváltás főszereplői Szalai Erzsébet és Szelényi Iván szerint a

menedzserek lettek, akiknek kapcsolati és humántőkéje révén a legtöbb lehetősége nyílt az átalakulások menedzselésére (Szalai 1997; Szelényi 1994).

Más megvilágításba kerül a polgárosodás vita, ha a vállalkozó fogalmához figyelembe vesszük annak schumpeteri megfogalmazását: „... mindenki csak akkor lehet vállalkozó, ha ténylegesen új kombinációk megvalósításával foglalkozik, és elveszíti vállalkozói voltát, amint vállalkozását megteremtve annak folyamatos vitelére áll rá, ahogyan mások is teszik a maguk vállalkozásaival” (Schumpeter 1982: 125). A schumpeteri értelmezés szerint a vállalkozói lét kritériuma csakis az, hogy véghezvisz-e valamilyen újítást. Ebben az értelemben mellékes, hogy kiknek voltak kellő megtakarításai, a jövedelmük mekkora részét szerezték a piacról vagy milyen családi vállalkozói hagyományokat hoztak magukkal. A hagyományos közgazdasági és szociológiai értelemben vett vállalkozóknak nyilván csak egy része tekinthető schumpeteri értelemben is vállalkozónak, azaz innovátoroknak.

Megítélésem szerint ez a megközelítés segít megérteni azt, hogy miért olyan kevés régi háztájihoz sikerült valódi vállalkozóvá válnia: mert csak kevesekben volt innovatív szellem, és csak ezen kevesek számíthattak arra, hogy megtakarításaikat és kapcsolataikat a viharos gyorsasággal átrendeződő makrogazdasági keretek között is kedvezően tudják felhasználni. A *paraszt-polgár* vagy *utóparaszt* háztartások többsége mintakövető vállalkozói magatartást mutatott a nyolcvanas években. Háztáji gazdálkodását nem racionális kalkulációk vagy az üzleti lehetőségek mérlegelése alapján folytatta, hanem hüvelykujj-szabályok és a környezetéről másolt gazdálkodási minták alapján. Az ilyen vállalkozások többsége elbukott a kilencvenes években: kapcsolati tőkéjük értékét elvitte a rendszerváltás, anyagi tőkéjüket felélték, gazdálkodói ismereteik többnyire csak egy családi méretű kényszervállalkozás szintjéig bizonyultak elegendőnek.

## Összefoglalás

A jelen írás *kapcsolati diffúziós* megközelítésével a társadalmi kapcsolatháló és a gazdasági innovációk összefüggését vizsgálta. Azt a hipotézist igyekeztem megfogalmazni, hogy a *gazdasági újítások falusi terjedése nem feltétlenül jár a meglévő kapcsolatháló és a társadalmi struktúra átalakításával, sőt, annak megerősítését is jelentheti. A hipotézist két esettanulmány bemutatásával, egy perui és egy magyarországi falusi példán illusztráltam.*

Az esettanulmányok tapasztalatai szerint a falusi társadalom kisebb csoportokból, közösségekből áll: rokon, baráti szervezetekből, tulajdonosi hálókból, partneri kapcsolatokból. Az új ötletek nagy sikerrel kecsegtetnek, és ezért gyorsan terjednek egy-egy ilyen hálózaton belül, de nehézkesen jutnak át egyik kapcsolathálóból a másikba. Az átjárhatósághoz többnyire gyenge kapcsolatokra van szükség. Végül persze a leggondosabban őrzött innováció is el fog terjedni, már nem is lesz újdonság, és nem jelent rendkívüli gazdasági hasznot.

A tanulmányban egyaránt használom az általánosan bevett vállalkozó kifejezést, és ennek schumpeteri értelmezését, az *innovatív vállalkozót*. Ez utóbbit, megkülönböztetésül, az innovátor szóval jelöltem. A nem-innovátor vállalkozóknak végső soron sokkal kevesebb döntést kell hozniuk, kevesebbet kell kalkulálniuk, mert egy

pár bevált innovációt alkalmaznak, azaz mintát követnek. A schumpeteri vállalkozó-fogalom újabb szempontot adhat a magyar polgárosodás vitához. A magyarországi, ököritófülpösi falukutatás alapján úgy tűnik, hogy a nyolcvanas években háztájival is foglalkozó gazdálkodók többsége a racionális kalkuláció helyett mintákat követett, majd a rendszerváltozás után megintcsak mintakövetésből – és munkalehetőség híján – lett vállalkozó. A mintakövető egykori paraszt-polgár nem lehetett a rendszerváltás nyertese, ez csak azoknak sikerülhetett, akik schumpeteri értelemben is vállalkozók voltak, azaz innovatív magatartást tanúsítottak.

Míg a mintakövető magatartást tanúsító személyek rokoni, ismerősi kapcsolathálója a magyar és a perui faluban egyaránt kiterjedt volt, addig az innovátorok többé-kevésbé peremen elhelyezkedő figuráknak bizonyultak, akik a helyi társadalmon felül, vagy talán csak azon kívül állnak.

A mintakövető magatartású vállalkozóvá válás alapvetően különbözik az innovatív szemléletű vállalkozástól. A mintakövető magatartású szereplők akkor lesznek vállalkozók, ha a környezetük, pontosabban az egyéni kapcsolathálójukban részt vevő személyek egy része már vállalkozni kezdett. Ez a fajta vállalkozóvá válás nem rombolja le és építi fel újra a már meglévő társadalmi kapcsolatokat. Az innováció átadása és a minta átvétele falusi környezetben – a közös munkákhoz vagy az ajándékcserekhöz hasonlóan – a már meglévő társadalmi kapcsolathálókat szimbolikus megerősítéséhez vezet.

## Irodalom

- Adler Milton, Larissa 1998 (1971). Komóság: kölcsönös szívességek rendszere a chilei városi középosztályban. *Replika*, 29, 139–150.
- Angelusz Róbert–Tardos Róbert (szerk.) 1991. *Társadalmak rejtett hálózata*. Budapest: Magyar Közvéleménykutató Intézet
- Beal, G. M.–J. M. Bohlen 1955. *How farm people accept new ideas*. (Report 15) Ames, IA: Cooperative Extension Service
- Borsos Endre–Csite András–Letenyei László 1999. *Rendszerváltozás után. Falusi sorsforduló a Kárpát-medencében*. Budapest: MTA PTI és Számalk
- Bucsy László 1976. *Az innovációk rendszere és a vállalati fejlődés*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
- Br. Eötvös Lóránd–Bucsy Béla 1919. *Fejlődéstudomány*. Budapest: József Nádor Tudományegyetem
- Bright, J. R. 1964. *Research development and technological innovation*. Homewood, Illinois: Richard D. Irvin
- Brown, Luis 1981. *Innovation diffusion: a new perspective*. New York: Methuen
- Coleman, J. S.–E. Katz–H. Menzel 1966. *Medical innovation: A diffusion study*. New York: Bobbs Merrill
- Csite András 1997. Polgárosodás-elméletek és polgárosodás viták. *Szociológiai Szemle*, 3, 117–137.

- Czakó Ágnes 1997. Kisvállalkozások a kilencvenes évek elején. *Szociológiai Szemle*, 3, 93–116.
- Farkas János 1974. *Az ötlettől a megvalósulásig*. Budapest: Akadémiai
- Granovetter, Mark 1973. The strength of weak ties. *American Journal of Sociology*, 78, 1360–1380.
- 1978. Threshold models of collective behavior. *American Journal of Sociology*, 83, 1420–1443.
- 1983. Threshold models of diffusion and collective behavior. *Journal of Mathematical Sociology*, 9, 165–179.
- 1994. A gazdasági intézmények társadalmi megformálása: a beágyazottság problémája. In: Lengyel György–Szántó Zoltán (szerk.) *A gazdasági élet szociológiája*. Budapest. Aula, 61–78.
- Hajdú Farkas Zoltán 1995. *A csiki kaláka*. Csíkszereda: Pro-Print
- Jánossy Ferenc 1975. *A gazdasági fejlődés trendvonaláról*. Budapest: Magvető
- Juhász Pál 1990. Agrárpia, kisüzem, nagyüzem. Agrárszociológiai tanulmányok. In: Kulcsár László–Hársfalvi Tamás (szerk.) *Agrárszociológiai szöveggyűjtemény 1900–1990*. Gödöllő: Gödöllői Agrártudományi Egyetem (2. köt.) 311–345.
- Katz-Levin-Hamilton 1963. Traditions of Research on the Diffusion of Innovation. *American Sociological Review*, 28, 2, 237–253.
- Kirzner, Israel M. 1978. *Competition and Entrepreneurship*. Chicago: University Press
- Kovács Imre 1997. Posztszocializmus és polgárosodás. *Szociológiai Szemle*, 4, 19–46.
- Knoke, David–J. H. Kuklinski 1982. *Network Analysis*. Newbury Park: Sage
- Kuczi Tibor 2000. *Kisvállalkozás és társadalmi környezet*. Budapest: Replika Kör
- Letenyei László 1998. Etnikum és hatalom az Andokban. *Replika*, 29, 83–96.
- Mahajan, V.–R. A. Peterson 1985. *Models of innovation diffusion*. Newbury Park: Sage
- Rogers, Everett–F. F. Shoemaker 1971. *Communication of innovations: A cross-cultural approach*. New York: Free Press
- Rogers, Everett–D. L. Kincaid 1981. *Communication networks: A new paradigm for research*. New York: Free Press
- Rogers, Everett 1983. *Diffusion of Innovation*. New York: Free Press
- Ryan R.–N. Gross 1943. The diffusion of hybrid seed corn in two Iowa communities. *Rural Sociology* 8, 15–24.
- Schumpeter, Joseph Alois 1930. *Theorie der wirtschaftlichen Entwicklung*. Berlin
- 1982 (1928). A vállalkozó. In: Lengyel György (szerk.) *Szociológiai füzetek*. Budapest: Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem
- Sik Endre 1988. *Az „örök” kaláka*. Budapest: Gondolat
- Szalai Erzsébet 1997. Rendszerváltás és a hatalom konvertálása. *Szociológiai Szemle*, 2, 75–99.

- Szántó Zoltán 1994. A gazdaság társadalmi beágyazottsága. *Szociológiai Szemle*, 3, 141–147.
- Szántó Zoltán–Tóth István György 1993. Társadalmi hálózatok elemzése. *Gazdaság és társadalom*, 1, 31–55.
- Szelényi Iván 1992. *Harmadik út? Polgárosodás a vidéki Magyarországon*. Budapest: Akadémiai
- 1994a. A posztkommunista átalakulási válság a mezőgazdaságban és a falusi társadalomban. *Szociológiai Szemle*, 3, 15–43.
  - 1994b. Az elit cirkulációja vagy újratermelődése Kelet- és Közép-Európában. *Info Társadalomtudomány*, 29, 31–44.
- Valente, Thomas W. 1995. *Network Models of the Diffusion of Innovations*. New Jersey: Hampton Press
- Wasserman, Stanly és Katherine Faust 1994. *Social Network Analysis. Methods and Applications*. Cambridge: University Press

*Veres Valér*

## AZ ERDÉLYI MAGYAROK ÉS ROMÁNOK KÖZÖSSÉGI IDENTITÁSA A TÁRSADALMI STRUKTÚRA TÜKRÉBEN

### Bevezető

E tanulmány célja az erdélyi magyarok és románok közösségi identitására jellemző sajátosságok elemzése, a társadalmi struktúrában elfoglalt pozíciók szerint. Azon sajátosságok feltárására törekedünk, amelyek kiemelik a társadalmi réteg-specifikus különbségeket mindkét nemzetiség körében. A dolgozat alapjául szolgáló empirikus adatok elsősorban a „Kárpát szociológiai kutatás” adatbázisából származnak, amelyet az ELTE SZI Kisebbségtudományi tanszéke és a BBTE Etnikumközi viszonyok Kutatóközpontja végzett. A kutatócsoport egyik tagja e sorok írója volt.<sup>1</sup>

Az elemzések során – kisebb mértékben – felhasználom egy másik, egyéni kutatás eredményeit, amely a Kolozs és Kovászna megyei magyarság nemzeti kisebbségi identitásával foglalkozik. Az adatgyűjtés 1996 márciusában történt, és a minta 702 esetet tartalmaz, hasonló mintavételi eljárással, mint az előbb említett kutatás, csupán a harmadik réteg helyett etnográfiai mikrorégiót használtam.<sup>2</sup>

E tanulmányban nagyobb hangsúlyt fektetek az erdélyi magyar kisebbség közösségi identitására vonatkozó sajátosságok elemzésére, mivel kisebbségi helyzetben az identitás megnyilvánulása problematikusabb. Már a kutatás előkészítése során figyelmet fordítottunk erre, azért nagyobb a magyar alminta a románál.

A téma kutatásának fontosságát elsősorban az támasztja alá, hogy a nemzeti és etnikai konfliktusok gyakran arra vezethetők vissza – mint ahogy A. D. Smith is megállapítja –, hogy az egymással kapcsolatban álló népcsoportok tagjai másként reprezentálják kollektív tudatukban a földrajzi teret, a politikai helyzetet, másként szimbolizálják a gyakran közösen megélt múlt különböző eseményeit, másként szól-

<sup>1</sup> Az adatok az erdélyi magyarokra 2 százalék körüli standard hibaszázalékkal reprezentatívak, és 1841 személyes mintából származnak, amelyből 1126 magyar és 724 román. Az adatfelvételre 1997 novemberében került sor. A kutatás fő vizsgálati témája a nemzeti kisebbségi identifikáció és a sztereotip gondolkodás vizsgálata volt. A minta szelekciós eljárás a réteg-zett mintavétel volt, ahol a rétegek a településtípus, a magyarok számaránya, és a földrajzi-történelmi régió voltak. A Szociológiai Szemle 1999/3-4 számaiban közölt Csepeli-Örkény-Székely tanulmányában közölt mintavételi adatoktól némileg elérő minta elemszámaink abból adódnak, hogy az alrégiónkénti (Székelyföld, Partium stb.) jobb reprezentativitás érdekében néhány esettel még kiegészítettük az általunk használt mintát.

<sup>2</sup> Ezen felmérés eredményeinek használatát mindig külön jelzem a tanulmányban, különösen ha valami eltérés figyelhető meg az Erdély-szintű felméréshez képest.

va az eltérő nemzeti és/vagy etnikai tudatok más és más magatartásokat vagy társadalmi cselekvéseket implikálnak.

A problémakör tudományos kutatásáról óriási szakirodalom számol be. E tanulmányban nincs lehetőség reflektálni ezekre, ezért csupán a legfontosabb keretek és fogalmak forrását tudom megjelölni<sup>3</sup>.

Egyik elméleti keretül E. Hobsbawn elmélete szolgált, amely szerint a nemzet a modernitás terméke, Közép- és Kelet-Európában ezek a nemzetek nyelvi-kulturális alapon jöttek létre, mint úgynevezett kultúrnemzetek, amíg Nyugat-Európában az államnemzeti, vagy az állampolgári nemzeti identitásforma a jellemző, aminek alapja az állampolgárság, és több évszázados közös államiság alapján jött létre. Mégis, az utóbbi évek tapasztalata szerint, miután a közép- és kelet-európai nemzeteknek is van már több évtizedes, egyeseknek közel egy évszázados saját nemzeti államiságuk – ezek közül a magyaroknak és a németeknek régebbi, de később egyes népcsoportjaik leszakadtak erről a közös államiságról – lassan megjelennek az állampolgári nemzeti identitáselemek a közép-európai polgárok között is. Erre mutatnak A. Nedomová és T. Kostelecky kutatásai Csehországban, ahol az állampolgárság a harmadik legfontosabb kritérium az önbesorolás és az anyanyelv után, megelőzve több más kultúrnemzeti összetevőt, ugyanakkor megállapításuk szerint Csehországban nem tesznek nagy különbséget a cseh nemzetiség és állampolgárság között (Nedomova–Kostelecky 1997: 79–80). Hasonló tendenciákat jeleznek – kissé másként – a Csepeli–Örkény és Szabó Ildikó féle vizsgálatok is Magyarországon a 90-es évek közepétől. A mi kutatásaink eredményei szerint is megfigyelhetők ezek a tendenciák, különösen a román lakosság körében.

A nemzeti kisebbségi közösségekhez tartozó egyének identitása komplex módon nyilvánul meg, figyelembe véve, hogy elméletileg a nemzeti identitás a nemzeti ideológia társadalmi működésének eredménye, ami alakítja az egyén nézetrendszerét és viszonyítási alapként szolgál (Csepeli 1992). Olyan nemzeti kisebbség esetén, mint a romániai magyarság, amely modern értelemben a XIX. században vált nemzetté és 1918-ig egy államban élt a magyar nemzet többi részével, ma már nem él egy államban a többi magyarokkal, és a mai államának más nemzeti ideológiája van – vagyis nem magyar, hanem a román nemzet ideológiai megalapozásának hordozója, ezért némiképp másként tevődik fel a kérdés. Ezért abból a hipotézisből indultam ki, amelyet bizonyos mértékig Will Kymlicka (1995) és William Bloom (1990) elméletei is megerősítenek, miszerint egy kisebbségben élő etnikai közösség esetén akkor beszélhetünk a nemzeti identitás meglétéről, ha az alábbi két feltétel közül legalább az egyik teljesül.

1. A modern kori nemzetté válási folyamatban önállóan vagy egy nagyobb közösség részeként vettek részt, úgy hogy saját önálló államiságuk vagy autonómiájuk volt.
2. Van saját kulturális-politikai vagy adminisztratív entitásuk, amelynek lehetősége van egy saját közösségi (nemzeti) ideológiát vállalni és terjeszteni a közösség tagjai körében és ezt a tagok többsége el is fogadja.

<sup>3</sup> A tanulmányban tárgyalt kérdések a készülő PhD-disszertációm részét képezik, ahol megfelelő módon lehetőség van a részletes kritikai elemzésre is.

A romániai magyarok esetében jelenleg minkét feltétel teljesül, az 1989 előtti évtizedekben viszont csupán az első feltétel teljesült. Az első feltétel determinálja a másikat, és mindkettő előidézi azt a kisebbségi magatartásmódot, amelyet Henri Tajfel a második kisebbségi stratégiának nevez, miszerint a közösség hagyományai és történelme ösztönzi a közösség tagjait, hogy valamiképpen „többségi” helyzetbe kerüljenek: olyan intézményeket és adminisztratív egységeket alakítsanak ki, amelyek keretében lehetőségük legyen döntéseket hozni a saját sorsukra és életeményeikre vonatkozóan (Tajfel 1978). Az RMDSZ programja is tartalmaz ilyen jellegű elemeket, ezeket a magyar lakosság többsége osztja is, és ezt a kutatásunk eredményei is aláhúzzák.

A nemzeti identitás fogalmának meghatározása problematikussá válik akkor, amikor egy államban többséget képező nemzeti közösség alapján kulturális fogantatású nemzetkonceptiója egyre több államnemzeti elemmel keveredik. A kisebbségek körében pedig mind a többségi nemzet diskurzusa, mind pedig a „saját” nemzeti diskurzus – legyen az a határokon kívülről vagy belülről – valamilyen mértékben befogadásra lel. E sajátos helyzetek feloldására hasznosnak látszik a *közösségi identitás* fogalmának bevezetése. Itt a közösség fogalmán azokat a nagyobb társadalmi csoportokat értjük, amelyek relevánsak az illető egyén szociális identitásában. Jelen esetben a romániai magyarság, a magyar kultúrnemzet, a román kultúrnemzet a román állampolgárok közössége, és feltételesen Erdély népessége jöhetnek szóba a vizsgálat során. Ezek a közösségek – az állampolgárok csoportját kivéve – Benedict Anderson-i értelemben elképzelt közösségek, mivel nem lehet megjelölni egyértelműen a közösséghez tartozás „határait”. A ki az erdélyi magyar?”, illetve „ki a román?” kérdésekre a tanulmány során megpróbálunk választ keresni a szociológiai elemzés segítségével.

Will Kymlicka a nemzeti közösségekkel kapcsolatos fogalmi elhatárolása segítségével szolgált a fenti fogalom meghatározásában. Kymlicka meggyőző szintézissel rendelkezik a kisebbségi nemzeti közösségi identitás és az etnikai identitás elhatárolásával kapcsolatban. Az a mód, ahogyan megjelenik az illető kisebbség egy államban, döntő fontosságú az illető kisebbségi csoport tagjai identitásának természetét illetően. Egy államban a kulturális-etnikai sokféleség alapvetően kétféle módon jöhet létre:

1. Amikor egy nagyobb állam bekebelez egy olyan kisebb területet, amelynek lakói más etnikai-kulturális jellegzetességekkel rendelkeznek a többségi államénál. Ezeket a kooptált kultúrákat nevezi Kymlicka nemzeti kisebbségeknek.

2. A kulturális sokféleség bevándorlás útján jelenik meg. Rendszerint ezek a bevándorló kisebbségek tagjai arra törekednek, hogy tipikus módon asszimilálódjanak és beilleszkedjenek a többségi társadalomba.

Az első esetben, ami a többnemzetiségű (multinational) állam alapját képezi, a számbeli kisebbségben levő nemzeti közösséget nemzeti kisebbségnek, a többségben levőt pedig államalkotó többségi nemzetnek nevezzük (Kymlicka 1995: 10-11). Az ilyen államokban a nemzeti, nemzetiségi identitás fogalma azonban milyen nemzetre utal, és hol jelenik meg az állam szerepe az identitásban a nemzetiséghez képest? Tulajdonképpen a közösségi identitás feloldja e kérdések ellentmondásait, illetve lehetővé teszi, hogy egy tágabb, és dinamikusabb identitásfogalomban a sajátos helyzetek is helyet kapjanak. Eszerint Kymlicka tipó-

lógijában másodikként említett bevándorló etnikai csoportok tagjai például elvileg vállalják egy új nemzeti közösséggel és állampolgársággal való azonosulást, helyet kap viszont az új identitásban a régi származás és a régi állampolgárság is, ám ezen identitás struktúrája feltehetőleg eltérő lesz az „őshonos” népeséghez képest.

Közép- és Kelet-Európában a nemzeti közösségek legnagyobb része olyan helyzetű, hogy nagyobb részük egyik államban többségben van, a kisebb részük pedig más államokban nemzeti kisebbséget alkot. A kultúrnemzeti identifikációval szemben azonban tért nyer az állampolgársági identifikáció is. Az új identitásfogalom tágabb az eddig használatos nemzeti identitásfogalomnál: a közösségi identitásnak két komponense van: a kultúrnemzeti identitás és az állampolgári identitás. Bizonyos esetekben a közösségi identitás egybe eshet a nemzeti identitással az államnemzeti modellhez közelálló nemzettudattal rendelkező népek körében, mint a franciák vagy a hollandok esetében. A fogalom elméleti sémájában a másik véglet az, hogy a két komponens teljesen eltér, és disszonáns viszonyban áll egymással. Néhány különleges helyzetben levő nemzeti közösség esetében átmenetileg akár hiányozhat is az állampolgári komponens a közösségi identitásukból (kurdok egy része). Közép- és Kelet-Európában a többségi nemzetekhez tartozó személyek esetén ugyanazon nemzet az államalkotó is, a nemzeti kisebbségek esetén eltérő a kultúrnemzet az államalkotó nemzettől. A két komponens rendszerint disszonáns viszonyul egymáshoz még többségi helyzetben is, de lehetőség van arra, hogy az egyének egyeztessék ezeket tudatukban – ha ebben az állam is érdekelt és ezt ideológiailag hajlandó megalapozni.

A társadalmi réteghelyzetet, amelynek függvényében vizsgáljuk a közösségi identifikációs mechanizmusokat, az Erickson-Goldthorpe és Bourdieu féle modellek adaptációjával vizsgáltam. Ennek részletes leírása és szociológiai jellemzése egy megjelenés alatt levő tanulmányban található<sup>4</sup>. A közösségi identitás különböző dimenziói segítségével azt vizsgáljuk, hogy a társadalmi térben gazdasági és/vagy kulturális szempontból eltérő helyzetben levő személyek között milyen különbségek figyelhetők meg, és ezeknek milyen hatása van az etnikumközi kapcsolatok alakulására.

Az általános hipotézisünk az, hogy *minél magasabb státuszhelyzetben van egy személy, esetében annál inkább a kultúrnemzeti identitás-komponens dominál. Eszerint azt feltételezzük, hogy a rétegséma kulturális frakciói szorosabb összefüggést mutatnak a nacionalista identitásformával. Minél magasabb az iskolázottsági szint, annál inkább dominálnak a negatív attitűdök és sztereotípiák a másik nemzeti közösséggel szemben.* Hipotézisünk kiindulópontja az, hogy a közösségi identitás kulturális dimenzióját alakító ideológiai tudáscsomag a kulturális tőkevolumennel egyenesen arányosan növekedik. Ezen ideológiai tudáscsoport viszont Erdélyben olyan mértékben terhelt az etnocentrikus szemléletmóddal, hogy az általános ismeret- és értelmi szint növekedése nem jár együtt a problémák racionális feldolgozásával, hanem a magasabb kulturális tőkevolumenre rendelkezők többsége nemzetileg is elfogultabb az átlagnépességhez képest.

<sup>4</sup> A társadalmi státusz hatása a társadalmi kapcsolathálókra Erdélyben, az „Etnikumközi viszonyok Erdélyben” című kötetben. Szerkeszti Horváth István.

## A közösségi identitás komponensei: kulturális és állampolgári kritériumok előfordulása

Első lépésben a magyarsághoz, illetve a románsághoz való tartozás kritériumait elemezzük<sup>5</sup>. E kritériumok arra mutatnak rá, hogy az erdélyiek közösségi identitásában a kultúrnemzeti komponens referencia-közösségét hogyan határozzák meg, illetve milyen fontossággal jelenik meg az állampolgári komponens a románok esetében. Ezzel a kérdéssel nem volt lehetőség a kisebbségiek identitáskomponenseinek egyidejű mérésére.

A kritériumok, mint megfigyelt változók értékei, az alábbi eloszlást mutatják:

1. táblázat

Identitás-kritériumok	A „részben” vagy „teljesen” egyetért válaszok aránya	
	Magyarok	Románok
Élete nagy részében magyarok/románok között éljen	44	62
Magyar/román állampolgár	18	77
Magyarországon/Romániában szülessen	9	77
Anyanyelve magyar/román	93	85
Magyar/román szertartási nyelvű egyházhoz tartozzon	82	69
Önmagát magyarnak/romának tartsa	96	92
Legalább egyik szülője magyar/román legyen	86	79
Érezze magáénak a magyar/román kultúrát	94	87
Tisztelje a magyar/román nemzeti zászlót	85	88

(Kérdés: Mennyire ért egyet a következő állításokkal? Ahhoz, hogy valaki magyar-nak/románnak számítson, az kell, hogy...)

Faktoranalízissel elemeztük az adatokat. Azt vizsgáltuk, hogy milyen profilú identitás-felfogások figyelhetők meg az erdélyi magyarok és románok körében, illetve a kultúrnemzeti és az államnemzeti felfogás elemei hogyan kombinálódnak. Az eljárásához a főkomponens eljárást választottam. Az eljárás meglehetősen jól bevált, és a továbbiakban ismertetem az eredményeket.

A korrelációs mátrix értékeinek többsége szignifikáns, van korreláció a megfigyelt változók között. A kommunalítások jók, értékeik a (0,39, 0,7) értékek között mozognak. Az eljárás két faktort emelt ki, az első saját értéke 2,8, és a variancia 31,5 százalékát magyarázza, a második saját értéke 1,8, és a variancia 20,1 százalékát magyarázza. A megfigyelt változók faktorsúlyainak elhelyezkedését a két komponensen lásd a mellékletben (1A, B. táblázat). Ennek megfelelően a változók az alábbi módon helyezkednek el a faktorokon:

- Az első faktor tartalmazza a magyar anyanyelvet, a magyar szertartási nyelvű egyházhoz tartozást, az önbesorolást, hogy legalább egyik szülő magyar legyen, magáénak érezze a magyar kultúrát, valamint hogy tisztelje a magyar nemzeti zászlót, tehát a nemzeti szimbólumokat.
- A második faktor tartalmazza a magyarok között lakjon, magyar állampolgár legyen és Magyarországon szülessen kritériumokat.

<sup>5</sup> A megkérdezettek Lickert skálán 1–4-ig értékelték a kritériumokat, aszerint, hogy mennyire értenek egyet vele, mennyire tartják ezáltal fontosnak az illető kritériumot.

Az első faktor ragadta meg leginkább az úgynevezett kultúrnemzeti identitásfogalmat, amelyben a legerősebb tényező a magyar kultúrával való érzelmi azonosulás, de valahogy ez összekapcsolódik az önbesorolással, tehát ez a kulturális identitás választható, és ez hangsúlyozottan igaz kisebbségi helyzetben. Mégis, nem akárből lehet magyar – minthogy Romániában nem is lesz – legalább egyik szülője magyar kell, hogy legyen.

A másik faktor az államnemzeti identitásfogalmat ragadja meg. Bármilyen furcsa is, a romániai magyarok kisebb része egyetért az állampolgárság szerinti identitás-meghatározással, ez a faktor ugyanis a variancia 1/5-ét magyarázza. Ugyanez a helyzet figyelhető meg a román lakosság esetében is. Az első faktor, amely a variancia 42 százalékát magyarázza, a kultúrnemzeti, önbesorolás szerinti identitás-meghatározás híve. A román lakosság esetében is ugyanazok a kritériumok vannak az egyes faktorokban, természetesen a „román” népnév, illetve Románia, mint állam megfogalmazásban.

Elemztük e faktorsúlyok értékeinek eloszlását megyénként és régióként az átlagértékek összehasonlításának a módszerével és T próbával, és beigazodott az a hipotézisünk, miszerint a magyaroknál többségi helyzetben más arányban oszlanak meg a faktorszórok, mint településenként is számbeli kisebbségben, Arad vagy Kolozs megyében.

Az adatok azt mutatják, hogy a szórványban és számbeli kisebbségben élő magyarok hangsúlyosabban kultúrnemzeti alapon határozzák meg magukat, és elutasítják az államnemzeti modellt (ami itt Magyarországot jelentené), (lásd a 2. faktor negatív értékeit) Szeben megyében, ahol a legalacsonyabb a magyarok számaránya, legnagyobb a szór-érték az első faktoron, és legkisebb a másodikon. Mindenesetre a második, államnemzeti identitásra vonatkozó faktor egyetlen releváns méretű értéke a Székelyföldé.

Az erdélyi románok között is szignifikáns különbségek vannak regionálisan. A románokat kissé másképp soroltuk be regionálisan: Észak- és Dél-Erdély, Bánát és Kőrösvidék-Máramaros (Partium). A közösségi identitásuk államnemzeti komponense tekintetében, a 2. faktor szerint nincsenek lényeges eltérések, a kultúrnemzeti-önbesorolási kritériumok szerint viszont érzékelhetők a különbségek. Elmondható, hogy a vérségi eredettel kapcsolatban levő kritériumok hangsúlyosabbak az Észak-erdélyiek és a partiumiak körében, míg kevésbé hangsúlyosok a Dél-erdélyiek és a bánáságiak körében, ebben a sorrendben. Ezek a kritériumok a román egyházhoz tartozás, legalább egyik szülő román legyen és a román anyanyelv megléte. Éppen azokon a vidékeken, ahol a magyarok is élnek, a románok nemzeti ön meghatározása kizáróbb jellegű, mint máshol. Ez a jelenség az ellenkezőjét mutatja annak, amit Bútorová és Huncik kimutattak külön-külön Szlovákiában, ahol a tömb-szlovák vidékek lakossága az elutasítóbb a magyarokkal szemben (Bútorová 1997).

A társadalmi struktúrában elfoglalt pozíció szerint szignifikáns eltérések figyelhetők meg mindkét nemzeti közösség esetén. Elsősorban az államnemzeti identitáskomponens elfogadásának mértéke különbözik mindkét közösségnél. Minél alacsonyabb társadalmi pozícióval rendelkezik az illető személy, annál inkább elfogadja az államnemzeti hovatartozási kritériumokat. A románok esetén nagyobb az ezt elfogadók aránya, mint a magyaroknál. A román gazdálkodók majdnem teljes egészében

elfogadták az államnemzeti hovatartozási kritériumokat, de a magyaroknál is kétszer olyan gyakran, mint az értelmiségiek.

Összefoglalva, minél alacsonyabb társadalmi pozícióban van egy személy, annál szorosabban határozza meg a közösségi hovatartozást: mind az állampolgári mind pedig a kultúrnemzeti identitáskritériumokat nagyon fontosnak tartja. Ennek az attitűdnek több oka lehet. Egyrészt arról van szó, hogy a nemzeti kultúrában alacsonyan szocializált rétegek nem látják át a kritériumok közötti ellentmondásokat, másrészt ezt az attitűdöt erősítette egy, a román kommunizmus második korszakában kialakult nacionalista szemlélet, amely a határon túli román nemzeti közösségek létét felejtetni próbálta, ugyanakkor a kisebbségellenes propagandával az államon belüli kultúrnemzeti kritériumokat erősítette mentálisan.

## 2. táblázat

Nemzeti/közösségi hovatartozási kritériumok	Részben vagy teljesen egyetért válaszok, %-ban					
	Román			Magyar		
	Értelmiségi	Munkás	Gazda	Értelmiségi	Munkás	Gazda
Élete nagy részében magyarok/románok között éljen	50	70	80	37	46	56
Magyar/román állampolgár	66	85	95	10	19	20
Magyarországon/Romániában szülessen	68	80	90	5	7	4
Anyanyelve magyar/román	83	89	90	93	91	96
Magyar/román szertartási nyelvű egyházhoz tartozzon	52	80	89	82	82	95
Önmagát magyarnak/románnak tartsa	88	93	100	96	95	100
Legalább egyik szülője magyar/román legyen	74	87	89	85	84	91
Érezze magáénak a magyar/román kultúrát	93	94	84	96	92	100
Tisztelje a magyar/román nemzeti zászlót	85	94	100	82	84	100

Megfigyelve az értelmiségiek identitáskritériumainak eloszlását, kiderül, hogy a románoknál a román szertartási nyelvű egyházhoz tartozás<sup>6</sup> valamint az, hogy „élete legnagyobb részében románok között lakjon” a két legkevésbé fontosnak tartott kritérium. Az első arra mutat, hogy például nyitottabbak a nyelvileg asszimilálódó kisebbségek befogadására, a második pedig arra a hitre utal, hogy diaszpórában is meg lehet maradni románnak. A magyar értelmiségiek fő jellemvonása, hogy elzárkóznak az állampolgári nemzet-meghatározás elfogadásától.

A továbbiakban vizsgáljuk meg az etnikai eredetükhöz, nemzeti hovatartozásukhoz való viszonyulásuk érzelmi oldalát. Mint ismeretes, a pozitív közösségi identitás fontos összetevője a nemzeti büszkeség. Az alábbi változókkal elemeztük a kérdést<sup>7</sup>.

<sup>6</sup> Románul: apartenență la o biserică românească.

<sup>7</sup> Az adatok ugyancsak négyértékű Lickert skálán voltak rögzítve, az alábbi bevezető kérdésfelelettel: „Az hogy magyarnak/románnak születtem...könnyíti az életemet” stb.

3. táblázat

Érzelmi hozzáállás	Részben vagy teljesen egyetért	
	Románok	Magyarok
Könnyíti az életét	53	47
Büszkeséget érez	82	89
Közömbös számára	20	17
Előnyt jelent	45	37
Szégyennel tölti el	9	3
Hátrányt jelent	26	40

Mivel nem túl nagy számú megfigyelt változónk van, a főfaktorok módszerével<sup>8</sup> próbáltunk faktorelemzést végezni. A változók többnyire szignifikánsan korreláltak. A kommunalítások esetén a *szégyen* változó értéke túl alacsony, 0,2 alatti. Mind a románok, mind pedig a magyarok esetében az eljárás 3 faktort tartott meg:

1. saját értéke 1,7 és a variancia 28,4 százalékát magyarázza;<sup>9</sup>
2. saját értéke 1,4 és a variancia 23,9 százalékát magyarázza;
3. saját értéke 1 és a variancia 16,7 százalékát magyarázza.

Együtt a magyaroknál a variancia 69,2 százalékát magyarázzák.

Az első faktoron a magyarság pozitív megélését mutató változók vannak mégpedig annak utilitarista, előny értelmű megfogalmazásában, a másodikon pedig a büszkeség, és a közömbösség fordított értéke található, tehát az, hogy fontos, így ez pozitív érzelmi faktor.

Ha elemezzük a változók közötti viszonyt klaszterezéssel is, akkor többnyire ugyanazt az eredményt kaphatjuk, mint a faktorelemzéssel.

A klaszterezést a legközelebbi szomszéd módszerével végeztük (A csoportokat a dendrogramon lásd a 3. mellékletben.) A klaszterelemzéssel csoportosított eredmények kissé eltérnek a faktorelemzési eredményektől. Itt ugyanis a magyarságukkal kapcsolatban közömbösséget érzők a negatív megélési módokkal kapcsolódnak össze, a szégyenhez, majd – eléggé gyengén – a hátrányhoz kapcsolódnak. A pozitív megélés utilitarista megközelítői egy klasztert alkotnak. Végül a pozitív érzelmi megélés, a büszkeség viselkedett a leginkább eltérő módon a többitől. Nem szabad azonban elhanyagolni az alapeloszlás szerinti adatokat, miszerint a magyarságukat negatívan megélők száma minimális, 2-3 százalék.

<sup>8</sup> Principal Axis Factoring (PAF) – a főfaktorok módszere, nem azonos a PCA – főkomponens-elemzéssel.

<sup>9</sup> A faktorsúlyok a magyarokra vonatkoznak.

## Az állampolgári identitáskomponens intenzitása és a magyarok területi kötődése

Megfigyelhető, hogy az államnemzeti és a kultúrnemzeti identitáskomponensek közötti határ elmosódik, amikor a megkérdezettek által elfogadott szülőföldről és hazafogalomról van szó. Minél inkább reális, állami hovatartozást illetően is egyértelmű területet jelölnek meg hazájukként, a hazafogalom annál inkább a közösségi identitásuk állampolgári komponensének részeként értelmezhető. Feltételeztük, hogy szubjektíve az erdélyi magyarok minél inkább elfogadják Romániát hazájuknak, annál inkább fontosabbá válik az állampolgári komponens az identitásukban. Ebben az értelemben folyamatos változás figyelhető meg több szinten. Egyrészt 1996 márciusától 1997 novemberéig lényegesen megemelkedett azoknak az aránya, akik Romániát vallották hazájuknak: míg 1996-ban a Kolozs és Kovászna megyei magyarok 47 százaléka vallotta Romániát hazájának és 39 százalék Erdélyt, az 1997 novemberi adatfelvételkor mind e két megyében, mind pedig Erdély szinten a Romániát hazájuknak vallók aránya 70 százalék körül mozgott, Erdély 20 százalék körüli arányával szemben. Habár megfigyelhető egy lassú változás a korcsoportok szintjén is, a fiatalabbak egyre inkább Romániát fogadják el hazájuknak, ilyen rövid idő alatt viszont csupán egy fő oka lehet ennek a változásnak: 1996 őszén a romániai magyarok általános közérzetét lényegesen javította az RMDSZ kormányba lépése. Emellett viszont az is megfigyelhető, hogy a 18 év alattiak körében újra csökken a Romániát hazájuknak elfogadók aránya az átlaghoz képest 10 százalékkal. Ennek oka valószínűleg a viszonylag nagy autonómiát nyert romániai magyar közoktatási hálózat saját „nemzetnevelési” programja, ami tulajdonképpen többé-kevésbé megszervezett, inkább a nemzeti ideológiát önként felvállaló tanároknak köszönhető.

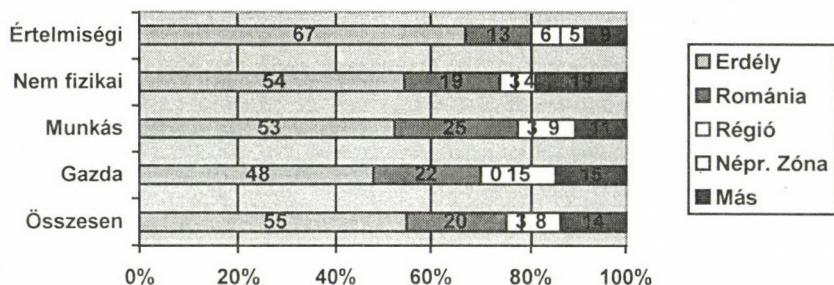
Nem figyelhetők meg lényeges összefüggések a hazaválasztás és a társadalmi réteghelyzet vagy iskolázottsági szint között. Úgy tűnik, hogy a szubjektív hazafogalom inkább regionálisan mutat releváns eltéréseket. Minél nagyobb arányban élnek a magyarok abban a régióban, annál kisebb mértékben vallják Romániát hazájuknak Erdély javára – habár az eltérés a Székelyföld és Bánság között a Romániát hazájuknak vallók aránya között nem több, mint 20 százalék<sup>10</sup> (lásd az 5. mellékletet).

A szülőföld fogalmának vizsgálatakor azt kell hangsúlyoznunk, hogy a megkérdezettek nem tesznek lényeges különbséget a haza és a szülőföld fogalmai között, különösen az alacsony iskolai végzettségűek és a mezőgazdaságban dolgozókra érvényes ez. Erre részletesebben kitértem egy előző írásomban (Veres 1997. 29–30). A válaszolók 55 százaléka ezennel Erdélyt jelölte meg szülőföldjének, míg Romániát alig 20 százalék. Regionálisan eltérőek a válaszok (lásd a mellékletet). A székelyföldiek kétharmada Erdélyt jelöli meg szülőföldjének, a Közép-Erdélyiek viszont átlagon felül jelölnek meg valamely néprajzi tájegységet vagy települést. Furcsa, hogy a bánátiak nagy része (49%) viszont Romániát jelölte meg szülőföldjének, pedig állítólag itt a legerősebb a regionális „bánáti” öntudat. Lehetséges, hogy ez csupán a románokra igaz?

<sup>10</sup> Szignifikáns eltérés van Hi négyzet próba alapján, 0.0001 szinten.

Míg a hazafogalom szerint nem lényegesek, a szülőföld megjelölésében társadalmi rétegződés szerint is vannak lényeges eltérések.

1. ábra. A szülőföld fogalma rétegenként



*Megjegyzés:* A Régió fogalmával Székelyföldet és a Partiumot foglaltuk össze. Néprajzi zóna például Kalotaszeg, Aranyosszék, Erdővidék, Csík stb. A „Más” kategória településnevet vagy „ahol született” válaszokat tömöríti.

A fő különbség abban van, hogy minél magasabb a státusza a személynek, annál nagyobb területet jelöl meg szülőföldjének (ez nem lépi túl Erdélyt), azaz ilyen tendencia szerint leginkább az értelmiségiek jelölik meg Erdélyt szülőföldjüknek, 67 százalékban. A vezetők, a nem fizikai dolgozók és a munkások jelölték meg átlagon felül Romániát hazájuknak, valamint a munkások és a mezőgazdaságban dolgozó önálló gazdálkodók a néprajzi zónájukat, esetenként a szülőfalujukat vagy városukat jelölték meg átlagon felül. Két tendencia érvényesül itt: a szülőföld megjelölésének ideologikus jellege növekedik az iskolázottsággal, másrészt pedig minél inkább az állam „szolgálatában” áll az illető – onnan kap fizetést, mint például a vezetők és a nem fizikaiak egy része – annál inkább azonosul Romániával mint szülőfölddel is. Az értelmiségiekre – habár többnyire ők is a költségvetési szférában dolgoznak, de többnyire magyar környezetben, a sajátos magyar intézmények keretében – nem a második, hanem inkább az első tendencia igaz.

Másképpen is módunkban állt elemezni a magyarok Romániához való kötődésének mértékét. Egyik kérdéscsoportunk arra vonatkozott, hogy ha javíthatná életkörülményeit, hajlandó lenne-e elköltözni Magyarországra, ahová a magyar megkérdezettek 28 százaléka vándorolna ki, viszont ezt a románok 7 százaléka is megtenné. Nyugat-Európába a magyarok 23 százaléka, a románok 33 százaléka vándorolna ki. Összességében tehát majdnem ugyanannyira kötődnek ezen a szinten az erdélyi magyarok is Romániához, mint a románok.

A kivándorláshoz kapcsolódó attitűdök kapcsán megpróbáltam operacionalizálni a Csepeli által kifejtett hazafelfogásokat a racionalitás és a kollektív jelleget mentén.

Aszerint, hogy miért menne vagy nem menne el az illető Romániából, az alábbi tipológia alakítható ki<sup>11</sup>:

#### 4. táblázat

Tengelyek (%)	Individuális	Kollektív
Irracionális	20 (3)	30 (2)
Racionális	25 (1)	22 (4)

Leginkább az irracionális-kollektív hazafelfogás dominál, ami jól összeillik a kultúrnemzeti identitás-felfogással, de nem marad el tőle a többi hazafelfogás említési aránya sem.

A hazafogalom jellege eltérő elsősorban aszerint, hogy helyileg többségben élnek-e a magyarok. A székelyföldiek például az individuális-racionális felfogást – amely a kivándorlást támogatná, szignifikáns mértékben átlagon alul vallják, 18 százalékkal, míg a kollektív-racionális hazafelfogás első helyre kerül 29 százalékkal, 7 százalékkal az átlag fölött. Ez azt jelenti, hogy racionálisan is jobban megéri Székelyföldön élni, mint máshol Erdélyben – legalábbis az ottlakók szubjektív értékelése szerint.

Rétégződés szerint is szignifikáns eltérések vannak a hazafelfogások előfordulási arányai között. Az egyik végponton az értelmiségiek vannak, akik az irracionális-kollektív hazafelfogást vallják leginkább. Velük szemben helyezkednek el a vezetők, a nem fizikai dolgozók és a kisiparosok, akik pragmatikusabban fogják fel a világot, és inkább az individuális-racionális hazafelfogást választották. A munkások és a gazdák a kollektív-racionális hazafelfogást preferálták, különösképpen a gazdák többsége (52%), ami valószínűleg a földhöz való – éppen racionális – kötődésük következménye. A kollektív-irracionális hazafelfogást valószínűleg azért preferálják jobban az értelmiségiek, mert ők birtokolják a „nemzetre vonatkozó tudást” a legmagasabb szinten, tehát ez a hazafelfogás a „nemzeti ideológia társadalmi működésének eredménye”<sup>12</sup>. Ezt alátámasztják az iskolázottság szerinti eloszlások, ahol az iskolázottsági szint és a kollektív-irracionális hazafelfogás előfordulási aránya együtt emelkedik, és a két szélső iskolázottsági szint között aránya 15 százalékról megduplázódik.

Az etnocentrizmus és az állampolgársággal való azonosulás összefüggése kisebbségi helyzetben ellentmondásos jelenség lehet, ezért sokváltozós elemzése különösképpen fontos.

<sup>11</sup> A tipológiát az alábbi kérdéssel mértük: Ha megengednék, hogy elköltözzön egy nyugat-európai országba, mit tenne 1 – elmennék, nem mennék el, mert 2 – csak itt lehet a hazám, ahol születtem, 3 – jobb itt, mert a barátaimmal, ismerőseimmel együtt vagyok, 4 – saját nemzetiségem között, saját kultúrámban jobban érzem magam.

<sup>12</sup> Csepeli, Nemzet által homályosan, 1992. A nemzeti identitás meghatározása.

Az elemzésbe bevett megfigyelt változók értékeinek csoportosított eloszlása a következő:

#### 5. táblázat

Etnocentrizmus-kritériumok	Részben vagy teljesen egyetért (%)	
	Románok	Magyarok
A. Sokkal szívesebben vagyok román állampolgár, semhogy más állam polgára legyek.	73	45
B. Jobb lenne a világ, ha a többi ország lakosai is olyanok lennének, mint a románok	54	10
C. Jobb lenne a világ, ha a többi ország lakosai is olyanok lennének, mint a romániai magyarok	16	52
D. Az embereknek akkor is támogatniuk kell a saját országukat, ha az hibát követ el	92	76
E. Van néhány olyan dolog Romániában, ami miatt szégyenkezem	42	73

Megfigyelhető, hogy a románok esetén a Romániával való azonosulás nagymértékű, még ha hibát követ is az állam (-ot képviselő intézmények vezetői) –saját képükre viszont alig több mint fele formálná át a világot. Ez utóbbi megegyező mértékű a romániai magyarok saját csoportjukra vonatkoztatott értékével. Nem elhanyagolható a szégyenérzet egyik nemzeti közösség esetében sem, a magyaroknál várhatóan ez szinte háromnegyede a válaszolóknak, mindennek ellenére az országuk támogatását ők is fontosnak látják.

A magyar alminta válaszai közötti komplexebb összefüggések feltárására először ugyancsak faktorelemzéssel próbálkoztunk, mégpedig a főfaktorok módszerével (PAF). A két kiemelt faktor saját értékei illetve az együttes variancia magyarázati arányai a következők:

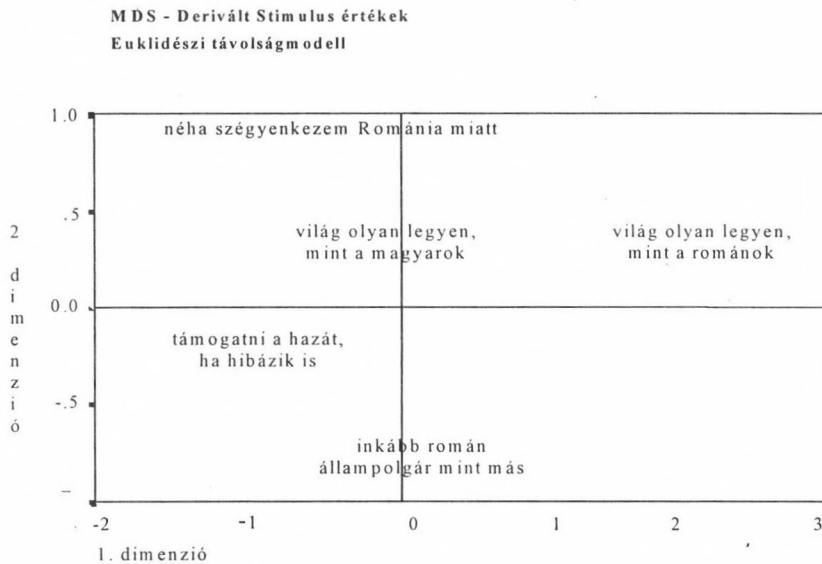
#### 6. táblázat

	Saját érték	Magyarázott variancia aránya
1.	1,6	33,3
2.	1,1	22

Még a rotált mátrix esetén sem találtunk értelmes magyarázatot a faktorstruktúrára. Megpróbáltunk más faktorelemzési eljárást is (GLS) de nagyon hasonló faktorstruktúrát kaptunk. Ennek nyomán a sokdimenziós skálázás ALSICAL eljárásával próbálkoztunk, több sikerrel.<sup>13</sup>

<sup>13</sup> Az ALSICAL 16 iteráció után kétdimenziós megoldást talált, ahol a Stress változó értéke .00695 és az RSQ = .99961. Az egyes iterációk stress értékeit lásd a mellékletben.

## 2. ábra



Ezeket az eredményeket már jobban sikerült értékelni. Az első dimenzió magyar etnocentrizmust és a románokhoz való pozitív viszonyulást mérte, a másodikban az állammal való azonosulás jellegét ragadtam meg negatív formában (a nagyobb érték az elutasítást mutatja). A mező bal felső része azokat rögzíti, akik a román államhoz negatívan viszonyulnak és magyar szempontból etnocentrikusak. A magyar etnocentrizmus megfogalmazói igazából a mezőny közepén vannak, a többiek a román államhoz és a románokhoz való viszonyulást fogalmazzák meg, és ezek más-más irányban egy körön helyezkednek el. Tehát a megkérdezettek a fenti tényezőket külön-külön ítélik meg. Értelmezésem szerint ez a saját államhoz való viszonyulást mutatja, amit amúgy eléggé pozitívan élnek meg (itt a saját szülőföldet és Erdélyt kell érteni), míg magukat a románokat és a vezetőit negatívan ítélik meg. Ezért esnek az értékek egymástól majdnem egyenlő távolságra.

A társadalmi struktúrában elfoglalt hely szerint a magyarok viszonyulása a román állampolgársághoz eltérő. Minél magasabb státuszban vannak, annál kevésbé viszonyulnak pozitívan a román állampolgársághoz. Leginkább a gazdák kötődnek. 77 százalékuk részben vagy teljesen egyetért azzal, hogy „Sokkal szívesebben vagyok román állampolgár, semhogy más állam polgára legyek”, míg az átlag 45 százalékban ért egyet. Itt ugyancsak a földhöz való kötődés hatását feltételezhetjük motivációs tényezőként. A románoknál is ugyanezek a tendenciák figyelhetők meg, nyilván ott nagyobb arányban azonosulnak a román állammal. Regionálisan az észak-erdélyi románok kiemelkednek a Romániához való kötődés terén.

## Nemzeti szimbolika Erdélyben

Benedict Anderson szerint a nemzeti szimbólumok a nemzet-csoport létezését jelképezik a képzeletbeli térben. A nemzeti szimbólumok esetén nem választhatók szét élesen a közösségi identitáshoz való tartozás kultúrnemzeti vagy állampolgári alapon történő elhatárolása, viszont az egyértelművé válik, hogy szimbolikusan melyik szint az elsődleges.

Az erdélyieknél a szimbólumok sajátosan román, illetve magyar jellegűek, ezért kultúrnemzetinek kellett tekinteni a problémakör operacionalizálása során, viszont közvetve be is igazolódott a feltételezésünk. A nemzeti szimbolika iránt nyílt kérdésekkel érdeklődtünk, hogy spontán vélemények segítségével feltérképezzük az identitás szimbolikus szférájának területét.

Az erdélyi románok esetén csupán a piros-sárga-kék zászló bír egyértelmű szimbólumértékkel, a válaszolók 40 százaléka említette ezt. A többi hivatalos állami szimbólum, a himnusz és a címer említési aránya alacsonyabb, rendszerint e sorrendben a zászló után említették, külön említési arányuk 5 százalék alatti. A válaszolók 5 százaléka szerint nemzeti szimbólumértéke van még a nemzeti viseletnek és a hagyományoknak. Néhány százalék említi még a különböző személyiségeket – mint Eminescu, Avram Iancu – az egyházat, keresztet, a régi moldvai és havasalföldi címerelemeket és az 1918-as egyesülés dátumát és helyszínét (lásd a 6. mellékletet). Legerősebb az azonosulás a hivatalos szimbólumokkal Észak-Erdélyben, ahol a zászlót a válaszolók 60 százaléka említette, szemben a Bánáttal, ahol csupán 17 százalék – helyette különféle kulturális jellegű szimbólumokat említettek, mint például Brancusi alkotásai, jelesen a „Végtelenség oszlopa”. Jól látható, hogy a nemzeti azonosulás módozatai jól mutatják az etnocentrikus attitűdök elterjedtségi területét, hiszen nem véletlenül volt akkora sikere Észak-Erdélyben a Román Nemzeti Egyeségpártnak (PUNR) és általában a nacionalista politikai mozgósításnak. Rétegek szerint a magasabb státuszúak inkább az egységes, hivatalos szimbolikát fogadják el, mint az alacsonyabb státuszúak. A vezető beosztásúak körében átlagon felüli az 1918-as egyesülés szimbólumértéke.

Az erdélyi magyarok számára az érvényes válaszok alapján a magyarsághoz tartozást kifejező szimbólumok között a piros-fehér-zöld zászló vezet 52 százalékkal, ezt követi a magyar „szent” korona 11 százalékkal, és különböző erdélyi műemlékek, szobrok 8 százalékkal. Néhány százalékot kaptak még a népi kultúra elemei (népviselet, népi alkotások), a tululmadár, a Kölcsey féle magyar himnusz és az RMDSZ tulipánja (lásd 6. a mellékletet).

Az erdélyi románok szerint a nemzetük számára reprezentatív történelmi személyiségek között Mihai Viteazul vezet, az érvényes válaszok több, mint egynegyedével, őt követi Stefan cel Mare 22 százalékkal, majd Avram Iancu 18 százalékkal. Figyelemreméltó, hogy a válaszolók közel 5 százaléka együtt említi Iancu Horeával, Clocával és Crisannal. A falun élő románok körében kiemelkednek Avram Iancu és Horea és társai a városiak véleményéhez képest. Majdnem 5 százalékos említettsége volt A. I. Cuzanak, 4 százalékos Horeanak és sorstársainak külön, és további 8 százalék említett különböző fejedelmeket, különösen Vlad Tepest és Mircea cel Batrant. Az első három történelmi személyt – a többiek társaságában – gyakran említették második helyen. Az eredmények azt mutatják, hogy a román nem-

zeti integráció Erdélyt illetően sikeres és befejezettnek tekinthető, mert kialakult egy olyan konszenzus a nemzeti „Pantheon” körül, amelynek élvonalába mindhárom nagy tartomány képviselője bekerült. A nemzeti „hősök” listájának kialakításában túlnyomóan a Ceausescu féle kommunista nemzetpolitika játszott szerepet, amit jól mutat az is, hogy a XIX.–XX. század nagy politikusai és királyai 1-2 százaléknál többet nem kaptak, míg a dák királyokat és Trajánusz császárt román hősként 3 százalék jelölte meg összesen. Régióként elemezve a válaszokat megfigyelhető, hogy Észak Erdélyben és a Partiumban<sup>14</sup> Avram Iancu és Horeaákat lényegesen nagyobb arányban preferálják, mint a déli régiókban, ahol a fejedelmeket említik átlagon felül (lásd a 7. mellékletet). Habár az összromán preferenciákat nem ismerjük, feltételezhető, hogy az északi erdélyi régiók sajátos erdélyi „provinciális” sajátossága figyelhető meg az erdélyi népi hősük tiszteletében, amit csak erősített a kommunista nemzeti ideológia „plebejus” irányultsága. Ezt támasztják alá a életkorkor szerinti adatok is: ahol Avram Iancunak és Horeanak a legkisebb a kedveltsége a 18 év alattiak és a legidősebbek körében (ők többnyire nem a kommunizmus idején jártak iskolába). Az értelmiség és a munkásság népi hősök iránti szimpátiája találkozik, a vezetők preferenciái viszont inkább az országos standardokat követhetik, mindenesetre inkább a fejedelmeket kedvelik.

Az erdélyi magyarok nemzeti hősei nem koncentrálnak akkora mértékben sem, mint a románoké. Egy, középiskolások körében végzett felmérés alapján ugyancsak kiderült, hogy a románok nemzeti hőseinek szimbolikája kiforrottabb, mint a kisebbségben élő magyaroké, ennek fő oka a saját történelem intézményes tanításának hiánya, ezáltal egy hivatalosnak elfogadott nemzeti kisebbségi ideológia közvetítésének elmaradása, ami nélkül nem teljes a közösségi integráció és az identitásstruktúra.

A magyar nemzeti hősök listáját Petőfi Sándor vezeti 19 százalékkal, őt követi Szent István 17, Mátyás király és Kossuth 13–13 százalékkal. Hunyadi János és a Rákócziak, valamint Széchenyi kaptak 3–4 százalékot a válaszolók közül, Árpád és Attila pedig ugyancsak említésre méltó arányban volta megnevezve. Más erdélyi fejedelmek még 2 százalékot sem kaptak összesen. Regionális elemzésben több helyi jellegzetesség felszínre kerül: a Bánságban nem jellemző a hun-magyar rokonságba vetett hit és Attila tisztelete, míg Dózsát – érthető módon – szinte csak itt tartják élvonalbeli nemzeti hősnak. Székelyföldön kedveltebb Petőfi, Árpád és megjelenik Gábor Áron, különösen Kovászna megyében, az ottani 1848-as székely szabadságharc emlékére. A belső erdélyiek körében viszonylag kedveltebbek a Rákócziak és általában az erdélyi fejedelmek. Partiumban a korai királyok, Szent István és Szent László kedveltsége átlagon felüli (lásd a 7. mellékletet)

Az értelmiség preferenciái rendszerint eltérnek az átlagtól. A lista élére Szent István kerül 22 százalékkal, őt követik Kossuth 15 százalékkal, Mátyás király 14 százalékkal, majd Árpád 11, Petőfi, 10, Hunyadi 7 és Attila következik 5 százalékkal. Az értelmiség nemzeti hőslistája még inkább aláhúzza az erdélyiek kultúrnemzeti identitáskomponensének archaikus vonásait: Attila hun király, Árpád és Szent István, mint honfoglaló és honalapító jelentős szerepet kap, míg Magyarországon az értelmiségiek válaszaiból 1989-ben inkább újkori-jelenkori személyek kerülnek előtérbe, mint Illyés Gyula, Ady, Széchenyi (Csepeli 1992: 147–154). Nem beszélve

<sup>14</sup> Románul: Crisana-Maramures

arról, hogy aggasztó, hogy az értelmiségiek inkább hisznek a hun-magyar kontinuitás legendájában, mint az alacsonyabb iskolázottságúak. (Az erdélyiek identitásának archaikus vonásairól lásd még Veres 1997: 49–50.)

Az 1996-es Kolozs és Kovászna megyei kutatás alkalmával külön érdeklődtünk a szimbólumértékű kulturális személyiségek iránt. Az első helyre ugyancsak Petőfi került, de jóval nagyobb arányban, 44 százalékkal, míg a következők erdélyiek voltak: Sütő András (32%), Kányádi Sándor (21%). Ez a leosztás azt jelöli, hogy a romániai magyarok a magyar kultúrát egységesnek tekintik, de kulturális téren van egy másodlagos szint, ahol felszínre kerülnek a kisebbségi sajátosságok. E sajátosság kialakulásának alapjait a romániai magyar irodalomoktatásban kell keresni, amelynek meghatározó szerepe van az identitás kialakításában: a magyar irodalmat – különösen a XX. századit – „Erdély-centrikusan” tanítják. A történelmi tudat terén nem figyelhetjük meg ezt a sajátosságot, az erdélyi fejedelmek és személyiségek alig kapnak néhány százalékot a „toplistán”, mivel az utóbbi egy-két év kivételével nem volt saját történelemoktatás Erdélyben, ezért a magyarok történelmi tudata ad-hoc módon alakult, romantikus történelmi regények vagy múlt századi romantikus eredethistóriák hatására, amikben a modern kori történelemnek vajmi kevés szerep jutott. A saját történelem oktatása nem feltétlenül „erősebb” nemzettudatot alakít ki, vagy teszi nacionalistábbá a magyarokat, hanem inkább korszerű szemléletet és olyan tudáson alapuló biztonságérzetet kellene adnia, amely alapján az egészséges történelmi önkritika is helyet kap a közösségről való gondolkodásban.

A szimbolikus univerzum fontos része a nemzeti ünnepek tisztelete, átélése, az ünnepek „forgatókönyvének” ismerete és – egyeseknek – az ünnepi programokon való részvétel. Több román és magyar, aktuális és régi nemzeti ünnep időpontja kapcsán megkérdeztük, mennyire fontos számára az a nap. Mind Csepeli-Örkény (1998), mind pedig Culic (1999) tanulmányában ismertették az ünnepekhez való viszonyulás alaptendenciáit. Ezek kiegészítéseképpen elmondható, hogy az 1996-os helyi kutatás eredményei szerint fontosabbnak számítanak a vallási ünnepek – különösen a karácsony –, mint a nemzeti ünnepek. Másrészt, mivel akkor nyílt kérdéssel és interjúkkal is kutattuk a nemzeti ünnepek fontosságát, kiderült, hogy augusztus 20-át, Szent István király napját nem tartják számukra széles körben ünnepnek, és aznem mérhető március 15-éhez. Viszont ha rákérdeztünk konkrétan, viszonylag sokan „elég fontosnak” találták, mivel tudtak róla a magyarországi tévéadókból. Az ünnep ismerete azonban nem tekinthető azonosnak annak megtartásával. A december 1-vel való azonosulást pedig nem csupán az nehezíti, hogy az román nemzeti ünnep, hanem mert sokan úgy érzik, hogy az valahogy ellenük szólt, hisz 1918-ban a december elsejei Gyulafehérvári román Nemzeti gyűlésen Erdélyt Magyarországról „választották” le és kikiáltották a Romániával való egyesülést. Ebből a szempontból szerencsésebb lenne a május 10-e, mint nemzeti ünnep, könnyebb lenne konszenzust teremteni ennek kapcsán, mint a december elsejével. Addig, amíg a románok körében nem lényegesek az eltérések rétegződés szerint, a magyarok esetén szignifikáns különbségek vannak.

**7. táblázat Az erdélyi magyarok viszonyulása ünnepnapokhoz rétegenként (elég fontos és nagyon fontos válaszok)**

Rétegek/Ünnepnapok	Dec. 1	Március 15	Aug. 20	Május 1	Május 10
Vezetők	25	100	97	25	21
Értelmiségiek	15	89	77	24	12
Nem fizikai dolgozók	15	84	67	29	6
Kisiparosok	18	76	65	30	9
Munkások	25	80	56	36	12
Gazdák	14	71	58	38	6
Összesen	20	80	63	30	10

Megfigyelhető, hogy a magyar nemzeti ünnepek az értelmiségiek számára fontosabban, majd a fontosság mértéke a státuszhelyezettel egyenesen arányosan csökkent. A román nemzeti ünnepek esetén – különösen a december elseje esetében – a vezetők és a munkások kiemelkednek az ünnepnap fontossága tekintetében, míg az értelmiségiek, a nem fizikai dolgozók a mezőgazdaságban dolgozókkal egyetemben kevésbé tartják fontosnak a többiekénél. A két román nemzeti ünnepet románok esetén is a magasabb státuszban lévők tartják fontosabbnak a többinél.

A nemzetközi sportversenyeken résztvevő országos válogatottak is nemzeti szimbólumértékre tettek szert a 20. század második felében. Azoktól az erdélyi magyaroktól, akiket érdekel a sport, megkérdeztük, hogy egy román-magyar nemzeti válogatott mérkőzésen (abban sportágban, amelyet a megkérdezett leginkább kedvel) kinek drukkolna. 799 érvényes válaszból 89 százalék a magyaroknak, 11 százalék a románoknak drukkolna. Látható, hogy amikor egy állásfoglalás átcsúszik a nemzeti szimbólika szférájába, akkor az erdélyi magyarok kultúrnemzeti azonosulása kerül előtérbe.

## Nemzeti „karakter” és ellenségkép

G. W. Allport hangsúlyozza, hogy az etnikai sztereotípiák sajátos altípust képeznek a sztereotípiák között. Egy etnikai vagy nemzeti csoport tagjai jellemző módon valának bizonyos sztereotípiákat bizonyos, velük valamilyen kapcsolatban levő másik etnikai vagy nemzeti csoport tagjairól. Ha két csoport között konfliktus van, rendszerint negatív elemeket tartalmaznak másik csoportról alkotott, úgynevezett heterosztereotípiák. A saját csoportról alkotott sztereotípiák rendszerint pozitív elemekből állnak, kivételt képeznek azok az etnikai kisebbségi csoportok, amelyek tömegkommunikációs alárendeltségben vagy kiszolgáltatottságban lévén átveszik a referenciacsoport néhány rájuk vonatkozó negatív sztereotíp nézetét. Ezekben az esetekben az úgynevezett önutálat, azaz a saját csoporttal való szembefordulás, annak megtagadása is megtörténhet. Más esetben a kiszolgáltatott alárendeltségi helyzet és a diszkriminációk a nemzeti-etnikai autosztereotípiák megerősítését szolgálják (Allport 1977). Egyes szerzők, így Csepeli is a nemzeti autosztereotípiák vizsgálatkor nemzetkarakterről beszélnek. Tekintve, hogy a komplex társadalmakban egy nemzeti csoportnak nincsenek egyértelmű sajátos jellegzetességei, a felsorolt tulajdonságok csak projektív módon tulajdoníthatók a csoportra jellemzőnek, és

nincs érvényük a csoport tagjaira, ezért jobbnak látom a nemzeti autosztereotípiá semlegesebb fogalmát használni.

A továbbiakban a nemzeti auto- és heterosztereotípiák tulajdonításának sajátosságait elemezzük. A megkérdezetteket megkérték, hogy mondják meg szerintük, a románok, illetve a magyarok hány százalékát jellemzik a különböző tulajdonságok. Ebben az esetben a szemantikus differenciálós skála zárt változatának jelzőit használjuk: erőszakos, intelligens, lusta, önző, segítőkész, tehetetlen, toleráns, versenyszellemű. A vizsgálatban nyílt kérdésekkel is elemeztük a sztereotípiázást, de ezekről később szólunk.

A jellemzőkre adott százalékos értékek egyszerű eloszlása nem alkalmas az elemzésre, csupán átlagértékeket számolva.

## 8. táblázat

### Etnikai sztereotípiák tulajdonítása Erdélyben (százalék-értékek átlaga)

Jelző	Románokra adott jellemzők átlaga		Erdélyi magyarokra adott jellemzők	
	Románok	Magyarok	Románok	Magyarok
Agresszív	26	43	49	32
Intelligens	60	41	46	56
Lusta	44	49	30	25
Önző	39	45	56	37
Segítőkész	55	43	51	54
Tehetetlen	27	39	27	28
Toleráns	56	36	31	50
Versenyszellemű	53	40	51	54

Ezzel a módszerrel elemezve a válaszokat elmondható, hogy általában megfigyelhető a csoportokra jellemző etnocentrikus szemlélet, ám ezzel a módszerrel – hogy a csoport csupán egy részét is lehetett minősíteni – a negatív, kritikus tulajdonságok egy részét saját csoportjuk jelentős részére is jellemzőnek tartották, különösen a románok, akik szerint 44 százalékuk lusta és 39 százalékuk tehetetlen. A magyarok kevésbé kritikusak önmagukkal, annál nagyobb mértékben tulajdonítanak viszont negatív tulajdonságokat a románoknak. Úgy tűnik, hogy – ha a Csepeli és társai által használt erkölcsi és teljesítőkészségbeli csoportosításokat elfogadjuk –, a románok az erdélyi magyarokat inkább erkölcsileg marasztalják el (erőszakos, önző), a magyarok a románokat a teljesítőkészség terén látják viszonylag gyengébbnek (lusta, tehetetlen). Az a tény, hogy Románia a gazdasági teljesítmények és az életszínvonal terén Magyarország mögött van a romániai magyarok többsége szerint valószínűleg a románok alacsonyabb teljesítőkészségével magyarázható, szubjektíve pedig számukra a magyarországi teljesítmények az összes magyar érdemét képezik. Ez a tény a romániai magyarok önképének pozitív töltetét erősíti.

Ennél érdekesebbek a sokdimenziós skálázás ALSICAL módszerével kapott eredmények<sup>15</sup>. Először a romániai magyarok sztereotíp románságképet vizsgáljuk.

<sup>15</sup> A távolságmátrixok értékeit a változók értékei közötti euklidészi távolságként számítottam, a százalékos értékek egy 10 értékű intervallumskálán voltak rögzítve, 0 és 100 százalék között. A nem válaszolók hiányzó adatként maradtak, mert számuk nagy volt és nagyot torzított volna. De így is maradt az elemzésben mintegy 800 adatunk.

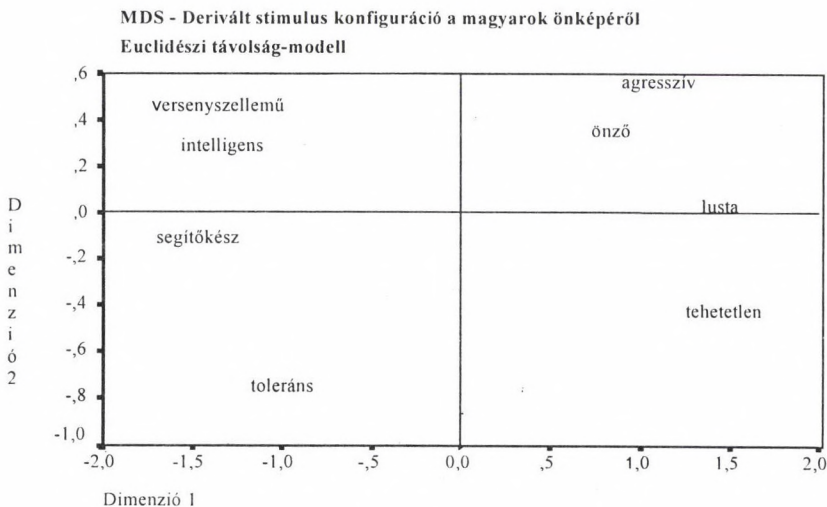
Az eljárás 20 iteráció után az alábbi értékeket alakította ki:

A Stress változó értéke 0,01742, az RSQ = 0,99897 A kétdimenziós mezőben a tulajdonságok elhelyezkedése a 8. mellékletben tekinthető meg.

Az eljárás jól elhelyezte a tulajdonságokat a kétdimenziós mezőben. A bal felső sarokban található a pozitív tulajdonságok, a jobb felső sarokban található a negatív tulajdonságok. A tehetetlenség egyedül a jobb alsó sarok irányában helyezkedik el. A vízszintes tengely egy pozitív-negatív morális értékítéletet foglal magába, a függőleges tengely pedig valamiféle motivációs teljesítőkészség dimenzió. Ezért lehet a tehetetlenségnek annyira eltérő, alacsony értéke. A románok pozitív tulajdonságai negatív előjellel jelennek meg, tehát kevesen jellemezhetők, míg a negatív tulajdonságok annál inkább jellemzőek.

Az alábbiakban a romániai magyarok sztereotip önképének sajátosságait vizsgáljuk meg ugyanazzal a módszerrel. Az adatok úgy illeszkedtek, hogy az ALSCAL 3 iteráció után megállott (Stress = ,04343 RSQ = ,99215).

### 3. ábra



Úgy tűnik, hogy a romániai magyarok önképe nagyon pozitív, ezt már az átlagértékekből tudjuk. Van egy kisebb csoport, amely szerint a magyarok eléggé agresszívek, önzők. Következésképpen szerintük nem is lehetnek toleránsak és segítőkészek, ezért ezek az értékek az előbbiekhöz képest ellentétes értékmezőben vannak. Amúgy a pozitív tulajdonságok a baloldali, a negatívak a jobboldali mezőben csoportosulnak. A vízszintes tengely fordított, tehát a magas arányt mutatók vannak a negatív mezőben, a tengely az erkölcsi magatartással kapcsolatos. A másik tengely is fordított, az az akciókészséggel kapcsolatos. Tehát a magyarok eléggé tehetetlenek és jámbornak, toleránsnak tartják magukat, ezért nyertek teret fölöttük a románok az elmúlt 200 évben.

A népesség társadalmi összetétele szerint több tulajdonság esetén nem lényegesek az eltérések. A román válaszolók körében az értelmiségiek a románok 40 százalékát látja egoistának, míg a mezőgazdaságban dolgozók csupán a 29 százalékát. Az önkritikus szellem növekedik a társadalmi státusszal a románoknál, míg ugyanakkor a magyarokkal engedékenyebbek a negatív teljesítőkészség terén: az értelmiségiek 22 százalékát látja tehetetlennek, 25 százalékát pedig lustának a magyarok közül, a mezőgazdaságban dolgozók körében ezek az arányok elérik a 35, illetve a 42 százalékot, a munkások pedig mintegy 7 százalékkal kevesebb arányban látják a magyarokat segítőkésznek. Egy területen érvényesül az ideológia a román értelmiségiek önképében: átlagosan kevésbé látják erőszakosnak magukat, és jóval többjüket toleránsnak, mint az alacsonyabb státuszúak, különösképpen a munkásokhoz képest, akik szerint a románok 51 százaléka toleráns, az értelmiségiek szerint viszont 67 százalék az átlagérték. A többi tulajdonság terén nem szignifikánsak az eltérések.

A magyar válaszolók körében a románok negatív erkölcsi tulajdonságainak terén vannak eltérések, az értelmiségiek mintegy 10 százalékkal kevesebb románról állítják átlagosan, hogy agresszívek és önzők mind a munkásokhoz, mind pedig a mezőgazdászokhoz képest. A munkások mintegy 8 százalékkal nagyobb arányban látják versenyszelleműnek a románokat, mint az értelmiségiek (szerintük csupán 34%). Akárcsak a románok körében, az erdélyi magyaroknál is az értelmiség toleránsabbnak és kevésbé erőszakosnak látja a saját nemzetiségét, mint az alacsonyabb státuszúak. Úgy tűnik, hogy a „mi békés nép vagyunk, és mások bántanak minket és erőszakoskodnak” ideológiai szöveget egyik nép körében sem tették megfelelő arányban magukévá az alacsonyabb képzettségűek és státuszúak az értelmiséghez és a vezetőkhöz képest. Az általános hipotézis tehát ebben a vonatkozásban is beigazolódik, ugyanis a kutúrnemzeti kritériumok szerint körülhatárolt nyelvi csoportok sztereotíp jellemzésében az értelmiség inkább vall etnocentrikus nézeteket, mint a fizikai foglalkozásúak.

## A nemzeti csoport dimenzióinak percepciója és jövőképe

A kisebbségi nemzeti csoportok, de gyakran a többségiek közösségi identitásában is fontos szerepe van a csoportok létszámának és demográfiai folyamatainak. A romániai magyarok létszámával kapcsolatban nincs konszenzus a magyarok között sem. E kérdés sajátos módon a kultúrnemzeti aspektushoz kötődik, hiszen az állampolgárok számáról viszonylag megbízható hivatalos kimutatások állnak rendelkezésünkre. A szakemberek egy része elfogadja reálisnak az 1992-es román népszámlálás eredményeit, miszerint közel 1,64 millió magyar anyanyelvű és valamivel kevesebb magyar nemzetiségű személy él Romániában, Erdélyben pedig ennek több, mint 98 százaléka. Ezt az értéket sokan, különösen a nacionalisták elutasítják, és a kétmilliót vagy 2,2 milliót tekintik reálisnak.

Alaposabb demográfiai elemzésekkel kimutatható, hogy a kivándorlás és a románsághoz való asszimiláció hatása annyira nagyarányú volt a 80-as években a magyarok körében, hogy – optimista számítások szerint is – a magyarsághoz valamilyen kapcsolódó lakosság száma Romániában nem haladja meg az 1,7 milliót (Veres 2000). Egymással feszült viszonyban levő közösségek esetén felléphet az úgyneve-

zett demográfiai stressz, miszerint a másik közösség méretét felülértékelik és így nagyobb veszélyként állítják be, mint a valóságban. Az erdélyi román-magyar viszony kontextusában nincs szó erről, inkább egy másfajta „ideológiai versenyről” beszélhetünk, „mi többen vagyunk a valóságban mint gondolják”, vagy egyszerűen, főleg román részen „mi nagyon sokan vagyunk, ők kevesen, mit akarnak?” Észak-Erdélyben, ahol erősebbek a románok körében a magyarelleses attitűdök, a magyarok számát nagyobb arányban értékelték felül mint máshol.

A magyarok számára vonatkozó adatokat négy kategóriába csoportosítottuk az 1,5 millió alatti értékeket alulértékeltnek tekintettük, 1,51 és 1,8 millió közötti értékeket viszonylag reálisnak tekintettük, 1,81 és 2,2 millió között felülértékelt ideológiai értéknek tekintettük, végül a 2,21 milliós létszám fölötti értékeket a nagyon felülértékelt kategóriába soroltuk. Viszonylag reális értékeket csupán a magyarok 8, és a románok 2,5 százaléka mondott, a magyarok esetén többnyire felülértékelték a saját közösségük létszámát, a legtöbben (35%) ezen belül is az alsó, úgynevezett ideológiai létszámot jelölték meg, amelyet a kétmillió létszám képvisel.

Rétegek szerint két tendencia érvényesül. A legfontosabb az, hogy a magasabb iskolai végzettséggel rendelkező rétegek nagyobb arányban tudtak válaszolni: az értelmiségiek 95 százaléka és a mezőgazdászok 61 százaléka tudott válaszolni, ám a válaszolások aránya nem azt jelenti, hogy a „helyes” választ adták. Ugyanis a de facto helyes válasz ideológiailag helytelen, az RMDSZ-vezetők jelentős része nem fogadta el az 1992-es népszámlálás eredményeit. Az értelmiségiek 15 százaléka a ténylegesen helyes létszámot adta meg, a legnagyobb részük viszont – 38 százalék – az „ideológiailag helyes”, kétmillió körüli értéket jelölte meg. A vezetők közül értékelik alul a legtöbben a magyarság számát, ezek között vannak a „riogatók”, a vészharangot húzó közösségi vezetők a magyarság sorsával kapcsolatban. Általában a felülértékelések aránya nagyon magas minden magyar társadalmi réteg körében, és a válaszolók körén belül még emelkedik is az alacsonyabb státuszúak között. Úgy tűnik, hogy a közösség számára vonatkozó ideológiai diskurzusok a lakosság minden rétegéhez eljutottak.

#### 9. táblázat

Magyarok számának becslése Erdélyben rétegek szerint, százalékban\*

Réteg	Alulértékeli		Viszonylag eltalálja		Felülértékeli	
	Románok	Magyarok	Románok	Magyarok	Románok	Magyarok
Vezetők	56	29	0	8	25	63
Értelmiségi	52	23	2	15	24	57
Nem fizikai dolg.	30	15	2	8	23	65
Kisiparos	33	19	11	4	6	62
Gazda	11	13	0	0	16	49
Munkás	33	18	1	7	19	57
Összesen	32	17	2,5	8	20	59

\*A sor szerinti összegek különbsége (nemzetiségenként) 100 százalékgig a „nem tudom” válaszokat tömöríti. Nem tudott válaszolni a románok 45 százaléka és a magyarok 16 százaléka.

A románok erdélyi létszámára adott válaszokat a következő módon csoportosítottuk: 4,1 millióig alulértékelték, 4,2 és 6,5 millió között viszonylag eltalálták, 6,6 millió fölött pedig túlértékelték. A reális érték 5,5 millió körül van. Megállapítható, hogy a románok erdélyi létszáma nem képezi különösképpen ideológiai viták kérdését egyik közösség esetében sem.

A románok számát a magyarok kiegyensúlyozott arányban értékelik alul, reálisan, illetve felül. Jóval többen jelölik meg a relatíve reális értéket a magasabb státuszúak körében, mint a többiek esetén, tehát az iskolázottság hatása inkább annak tényleges tudásával, mint ideológiai telítettségével érvényesül itt. A mezőgazdaságban dolgozó magyarok közül csupán 33 százaléka tudta megjelölni, ennek is a többsége alulértékelt a románok létszámát. A románok számára nem annyira lényeges kérdés egyik közösség létszáma sem, amit jól mutat a „nem tudom” válaszok 45 százalék körüli aránya mindkét esetben. A románok is, akárcsak a magyarok, saját közösségük létszámát hajlamosak felülértékelni, akárcsak a magyarok a saját számukat, viszont kisebb mértékben, és számukra nincs akkora tétje.

#### 10. táblázat

A románok számának becslése Erdélyben rétegek szerint, százalékban\*

Réteg	Alulértékeli		Viszonylag eltalálja		Felülértékeli	
	Románok	Magyarok	Románok	Magyarok	Románok	Magyarok
Vezetők	9	29	31	37	37	25
Értelmiségi	7	24	31	39	44	23
Nem fizikai dolg.	9	24	20	33	25	20
Kisiparos	11	28	17	25	22	21
Gazda	0	21	5	7	21	5
Munkás	9	29	20	24	23	18
Összesen	9	25	20	27	26	29

A közösségi identitás fontos komponense, hogy a közösség jövőjét, megmaradását miként látják. Megkérdeztük, hogyan látják a magyarok, románok és a cigányok számának alakulását Erdélyben a következő száz évben (lásd a mellékletet).

#### 11. táblázat

Az erdélyi etnikumok számának alakulása a következő 100 évben

Alminta	Csökken v. eltűnik			Stabilizálódik (Stagnál)			Nő a számuk		
	Román	Magyar	Cigány	Román	Magyar	Cigány	Román	Magyar	Cigány
Román válaszolók	18	18	7	32	38	9	48	30	72
Magyar válaszolók	15	62	5	25	12	6	55	11	84

A románok számát illetően nincsenek lényeges eltérések, a magyarok közül 7 százalékkal többen választották, hogy nőni fog a számuk, mint a románok, de mindkét esetben ezek zöme (80%) a „mérsékeltlen nő” válaszlehetőséget jelölte meg. A magyarok saját közösségük számának alakulásában meglehetősen pesszimista, 62 százalékuk szerint csökkenni fog vagy, eltűnik a magyarság. Az eltűnést csupán 2 százalék alatt választották, 17 százalékuk szerint jelentősen csökkenni fog. A legtöbben

a valóban legvalószínűbb, „mérésékeltlen csökkenni fog” lehetőséget jelölték meg (44%). A román válaszolók zömének elképzelése szerint a magyarok száma stabilizálódik vagy kis mértékben nőni fog.

A cigányok számának alakulását mindkét nemzetiség képviselői felfelé ívelőnek látják, a magyaroknál 84 százalék úgy gondolja, hogy emelkedni fog. Úgy tűnik, hogy a magyarok inkább veszélyeztetve érzik saját helyzetüket a cigányok számának növekedésétől, mint a többségi románok, ami valószínűleg a kisebbségi helyzet egyik következménye.

A társadalmi struktúrában elfoglalt hely szerint a magyarok annál pesszimistábbak a saját létszámuk alakulását illetően, minél magasabb státuszban vannak: míg a vezetők 75, az értelmiségiek 72 százaléka csökkenni látja a magyarságot, addig a munkások nem több, mint 54 százaléka látja ezt. Itt két tényező érvényesül: ha nem is fogadják el manifeszt módon a műveltebb rétegek a magyarok jelenleg ismert létszámát Erdélyben, ismerik azt, és a csökkenő tendenciát tudomásul veszik. Ugyanakkor a kérdéshez való ideologikus viszonyulás is növeli a pesszimista vélemények számát, ezt jól mutatja, hogy a vezetők több, mint 20 százaléka szerint jelentősen csökkenni fog a magyarok száma, míg a mezőgazdászok 16 százaléka gondolja így, habár a jelentős csökkenés nem annyira valószínű, mint az enyhe csökkenési tendencia. A románok számát illetően nem szignifikánsak az eltérések a társadalmi réteghelyzet szerint. Ebben az alfejezetben is igazolódik az általános hipotézis, hiszen a magyarok körében – ahol releváns a csoportok nagyságának létszáma – a réteghelyzet szerinti összefüggések szignifikánsak, míg a románok esetében úgy tűnik, nincs ideológiailag megalapozott tétje a kérdésnek, és nem is szignifikáns az összefüggés a réteghelyzettel.

## Kisebbségi identitás és az RMDSZ

A romániai magyarok közösségi identitása esetében van még egy fontos dimenzió, amely kapcsolatban áll a kisebbségi tudattal. A bevezetőben láttuk, hogy egy kisebbségi csoport esetében akkor beszélünk nemzeti kisebbségről, amikor az bizonyos feltételeknek eleget tesz. E feltételek egyike arra vonatkozik, hogy a romániai magyarság számára melyik az a politikai entitás, amellyel leginkább azonosul és amely az identitás fő ideológiai megalapozója. Megfigyeléseink szerint ebben az esetben egyértelműen az RMDSZ-ről van szó, és ebben nem konkurál vele sem a magyar, sem a román állam kormánya. Ez több módon igazolódik: egyrészt, a megkérdezettek 91 százaléka az utolsó képviselőházi választásokon az RMDSZ listájára szavazott. Az RMDSZ tevékenységeivel és célkitűzéseivel szembeni attitűdök csupán 2 százaléka egyértelműen negatív és elutasító – „egyáltalán nem értek egyet ezekkel” –, a többiek valamilyen mértékben egyetértenek.

A kisebbségi tudat másik „erőforrása” az, hogy 75 százalék szerint a románok konfliktusban állnak a magyarokkal (ezt a románok többsége nem vallja), a konfliktus tudata pedig erősíti a közösségi identitást, kohéziót. Az 1996-os Kolozs-Kovácsna megyei vizsgálat alkalmával módunkban állt kutatni a lehetséges konfliktus-megoldási módokat. A megoldásmódok közül kiemelkedik a „román állam tegyen eleget az RMDSZ követeléseinek” válaszlehetőség, szemben a magyar kor-

mány erélyesebb fellépésével, amit viszonylag kevesen választották. Az „RMDSZ mondjon le túlzott követeléseiről” opció sorrendben a második, de háromszor kevesebben választották az első opciónál, amikor az RMDSZ követeléseivel azonosultak a válaszolók (Veres 1997: 23–25).

Társadalmi réteghelyzet szerint érthető módon lényeges különbségek vannak az RMDSZ céljaival és tevékenységeivel való azonosulás terén. Minél magasabb státuszban van valaki, annál nagyobb mértékben azonosul az RMDSZ-el és inkább hajlandó lenne implikálódni, mint az alacsonyabb státuszban levők (lásd a 9. mellékletet). Az RMDSZ iránti érdeklődés egyik társadalmi réteg körében sem süllyed 50 százalék alá, habár itt az iskolázottsági szint nagy szerepet játszik. Látható tehát, hogy ezen aspektus szerint is konfirmálódik a keret-hipotézisünk, mert a RMDSZ-el való azonosulás a kultúrnemzeti identitás egy sajátos aspektusa, hiszen a RMDSZ elfogadása éppen a magyar kultúrnemzethez való tartozást biztosítja, ez mind a programjában, mind pedig a tevékenységeiben is benne foglaltatik, azzal együtt, hogy kivessi a részét a román politikai életből is.

## Összegzés

Az általános hipotézis – miszerint minél magasabb státusz helyzetben van valaki, annál inkább a közösségi identitás kultúrnemzeti komponense kerül előtérbe – beigazolódni látszik. Mivel az erdélyi magyarok esetében a kultúrnemzeti identitáskomponens elsősorban magyarságtudatot jelent, így az válik nyilvánvalóvá, hogy a kisebbségi helyzet ellenére a román iskolarendszer lehetővé teszi a magyar értelmiség „magyar kultúrnemzeti” szocializációját, hiszen az értelmiségképzésben döntő szerepet az oktatási rendszer játszik, a család szerepe kisebb, az első generációk körében pedig ez utóbbi szerepéről aligha beszélhetünk.

Habár a kultúrnemzeti identitáskomponens a magasabb iskolázottsági szinttel áll összefüggésben, a réteghelyzet szerinti elemzés még felszínre hoz némi specifikus eltérést az ugyanazon átlagos iskolázottsággal rendelkezőkön belül. A magyar kisebbségi vezetők szemben az értelmiségiekkel – feltehetően, mert bizonyos helyzetekben az államot képviselik, vagy a gazdasági vezetők, akik az előbbiekkal gyakran szoros kapcsolatban állanak – inkább azonosulnak a román állam felségjegyeivel és kognitív szempontból Romániával mint hazájukkal.

Az államnemzeti identitáskomponens csökkent szerepe nem csupán a magyar kisebbségi, hanem a román, többségi értelmiségiek körében is megfigyelhető. Ez arra utal, hogy nem valami sajátos ok – például gyakrabban lettek volna etnikailag diszkriminálva – erősíti a kultúrnemzeti tudat-elemeket, hanem valóban a nemzeti ideológia magasabb szintű ismereteit mutatja, ami jószerével tartalmaz etnocentrikus elemeket.

A heteroidentifikáció kapcsán elmondható, hogy a „másik képe”, mint ellenségkép túlnyomóan negatív tulajdonságokkal van jellemezve, az értelmiség viszont kevésbé negatívnak látja a románok és a magyarok esetében is. A románok önképe kritikussabb az erdélyi magyarokénál.

Elméletileg vetődik fel, de empirikusan kereshetünk választ arra a kérdésre, hogy rétegspecifikusan milyen viszonyban áll közösségi identitás két komponense. Az

elemzéseink azt mutatják, hogy a magasabb státuszban lévők jobban látják a kultúrnemzeti és államnemzeti identitáskomponens közötti ideológiai ellentmondásokat mind a magyarok, mind pedig a románok esetében. A magyarok – különösen az értelmiségiek – ezt úgy próbálják feloldani, hogy gyakorlatilag alig identifikálódnak a román állampolgársággal, hazájukként is nagyobb arányban jelölték meg Erdélyt. A románok esetében a románsághoz való tartozás kritériumaiként a magasabb iskolázottságúak inkább a kultúrnemzeti kritériumokat preferálták. Az alacsonyabb státuszban levők nem érzékelik annyira a fent említett ideológiai ellentmondásokat, ők harmonikusabban összerakják identitásukat kultúrnemzeti és állampolgári elemekből. A románok egyaránt azonosulnak a kultúrnemzeti és államnemzeti kritériumokkal is, esetükben a kettő egymásra tevődik. A magyarok eltérő helyzetben vannak, ők a magyarságtudatuk megléte mellett nagyobb arányban azonosulnak román állampolgárságukkal is, mint a magasabb státushelyzetben lévők, emellett kevésbé érzékelik az ellentmondásokat is a két identitáskomponens között.

A saját és a másik nemzeti csoportja dimenzióinak percepciója a kisebbségek számára fontosabb, mint a kultúrnemzeti identitáskérdés, a románok számára nem tűnik fontosnak. A magyarok létszámukat felülértékelik mind a hazai, mind pedig össznemzeti kontextusban, a jövőt illetően viszont meglehetősen pesszimistának tűnnek, különösen az értelmiség.

## Irodalom

- Allport, G. W. 1977. *Az előítélet*. Budapest: Gondolat.
- Anderson, Benedict 1994. Imagined Communities. In: J. Hutchinson–A. D. Smith (eds.) *Nationalism*. Oxford UP. 89–95.
- Berger, P.–Luckman T. 1966. *The Social Construction of Reality*. New York: Doubleday and Company.
- Bourdieu, P 1978. *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése*. Budapest: Gondolat. 379–401.
- Bloom, William 1990. *Personal Identity, National Identity and International Relations*. Cambridge UP.
- Bútorova, Z. 1998. *Democracy and Discontent in Slovakia*. Bratislava: Istitut of Public Affairs.
- Bordás-Huncsik 1996. *Counterproof*. The examination of the Slovak-Hungarian relationship with sociological and .....
- Csepeli György 1992. *Nemzet által homályosan*. Budapest: Századvég.
- 1985. *Nemzeti tudat és érzésvilág*. Budapest: Múzsák.
- 1996. *Alkony*. Budapest: ELTE UP.
- Csepeli Gy.–Örkény A.–Székelyi M.–Csere G. 1998. Jelentés a Tündérkertből. In: *Társadalmi riport*. Budapest.
- Date demografice* 1996. România, Comisia Națională pentru Statistică, București.
- Geertz, G 1973. Thick description: Toward an Interpretative Theory of Culture. In: *The interpretation of Cultures*. New York: Basic Books.
- Gellner, E. 1994. *Encounters with Nationalism*. Oxford Blackwell Publ.

- Hobsbawn, E 1990. *Nations and nationalism since 1780*. London: Clarendon Press.
- Horváth István 1994. A kapcsolat és viszonyrendszer szempontjai a döntéshozatalban. *Hitel. Erdélyi szemle*, 5-6, 82–90.
- Hutnik, Nimmi 1991. *Ethnic Minority Identity*. Oxford: Clarendon Press.
- Jenkins, Brian–Sofos, Spiros A. (eds.) 1996. *Nation and identity in Contemporary Europe*. London and New York: Routledge.
- Krapppman, Lothar 1980. Az identitás szociológiai dimenziói. *Szociológiai Füzetek* 21.
- Kymlicka, Will 1995. *Multicultural citizenship*. Oxford UP.
- Nedomová, A.–Kostelecky, Tomás 1997. The Czech National Identity. *Czech Sociological Review*, (5).
- Nagy Mariann 1995. 19<sup>th</sup> Century Hungarian Autors an Hungary's Ethnic Minorities. In: L. Kontler (ed.) *Pride and Prejudice*. Budapest: CEU, 29–50.
- Recensământul general al populației din Romania din Ianuarie 1992 (1995). Bucuresti: Institutul National de Statistică.
- Smith, A. D. 1986. *Ethnic Origins of the Nations*. Oxford: Blackwell Press.
- 1991. *National Identity*. London: Penguin LTD.
- Taifel, Henri 1978. *The Social Psihology of Minorities*. London: M. Right Group LTD.
- 1980. Az előítélet gyökerei, néhány megismeréssel kapcsolatos tényező. In: *Előítéletek és csoportközi viszonyok*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Veres Valér 1995. *Teoria identității la Lothar Krapmann*. Kolozsvár: WEB.
- 1997. A Kolozs és Kovászna megyei magyarok kisebbségi identitástudatának néhány vonása. *Régió. Kisebbségi Szemle*, 3-4.
- 2000. A romániai magyarság népesedési viszonyai a '90-es években. In: *Romániai Magyar Évkönyv*. Kolozsvár: Polis.
- Weber, Max 1987. *Gazdaság és társadalom*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

**MELLÉKLET****1. Az identitáskritériumok faktorsúlyai****A. Magyarok**

Component Matrix		
	Component	
	1	2
Magyarok között élni	0.158103	0.698347
Magyar állampolgár	-0.1107	0.83235
Mországon szülessen	-0.21725	0.744041
Anyanyelve magyar	0.600939	0.068518
Magyar sz. ny. egyházhoz tart.	0.71158	0.199182
Önmagát magyarnak tartsa	0.625893	-0.03155
Egyik szülő magyar	0.611329	0.122805
Érezze magáénak a magyar kultúrát	0.784317	-0.12459
Tisztelje a magyar zászlót	0.712949	0.004002

Extraction Method: Principal Component Analysis.

**B. Románok**

Component Matrix		
	Component	
	1	2
Románok között élni	0.222161	0.72767
Román állampolgár	0.068889	0.80157
Romániában szülessen	0.172919	0.800696
Anyanyelve román	0.616123	0.378977
Román sz. ny. egyházhoz tartozzon	0.576886	0.494584
Önmagát románnak tartsa	0.74427	-0.01475
Egyik szülő román	0.590151	0.335297
Érezze magáénak a román kultúrát	0.806415	0.095174
Tisztelje a román zászlót	0.673145	0.191103

Extraction Method: Principal Component Analysis.

**2. Érzelmi viszonyulás faktorsúlyai****Magyarok**

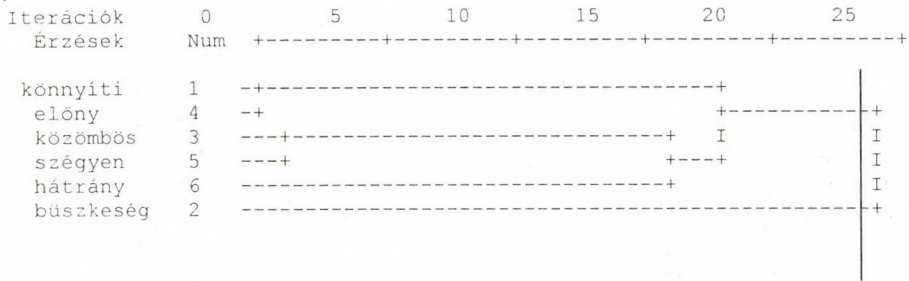
Rotált Faktormátrix			
	Faktor		
	1	2	3
Könnyíti az életemet	<b>0.654191</b>	0.05292	0.060503
Büszkeség	0.163399	<b>0.699809</b>	-0.04567
Közömbös	0.065966	<b>-0.51258</b>	0.124357
Előny	<b>0.692131</b>	0.063828	-0.01824
Szegény	0.036344	-0.15743	<b>0.327708</b>
Hátrány	-0.43202	0.231135	<b>0.381033</b>

Extraction Method: Principal Axis Factoring.

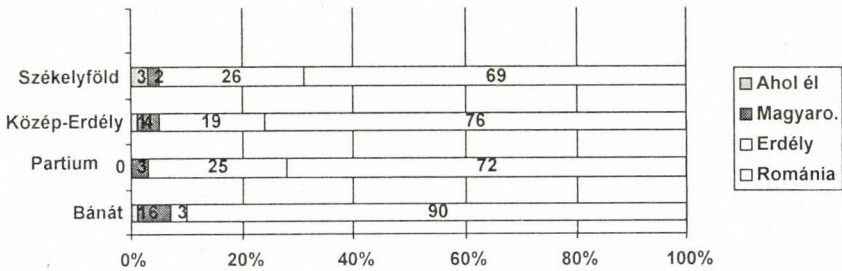
Rotation Method: Varimax with Kaiser Normalization.

3. A klaszterelemzés eredményei a nemzeti azonosulás érzelmi átéléséről

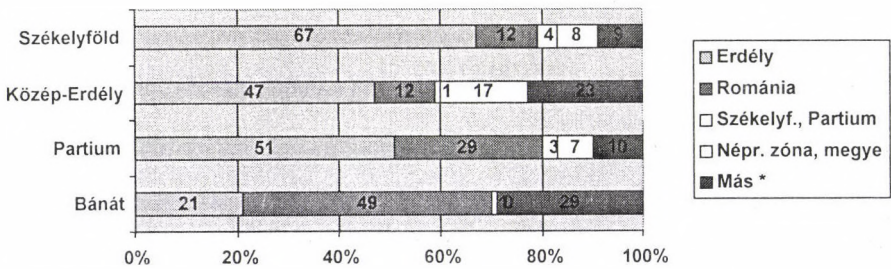
Magyarok – Dendrogramm



4. A hazafogalom eloszlása regionálisan



5. A szülőföld-fogalom eloszlása regionálisan



\* A „Más” kategória települést vagy az „ahol élek”, „ahol születtem” válaszokat tartalmazza.

## 6. Nemzeti szimbólumok Erdélyben

Románok*		Magyarok**	
Szimbólum	Aránya	Szimbólum	Aránya
Zászló(p-s-k)	40	Zászló(p-f-z)	52
Személyiségek	9	Korona	11
Népi hagyományok	5	Szobrok	8
Egyesülés időpontja	4	Turul	5
Címer	4	Népi kultúra	4
Bölcényfej, sas	3	Himnusz	3
Himnusz	3	RMDSZ tulipán	3
Egyház, kereszt	2	Templomok	1,5
Más	30	Gulyás	1
		Címer	1
		Más	10,5

\*A megkérdezettek 56 százaléka nem válaszolt.

\*\*A megkérdezettek 43 százaléka nem válaszolt.

## 7. Történelmi személyiségek (hősök) Erdélyben

Román válaszolók*		Magyar válaszolók**	
Román nemzeti hősök	Aránya	Magyar nemzeti hősök	Aránya
Mihai Viteazul	27	Petőfi	19
St. Cel Mare	22	Szent István király	18
Avram Iancu	14	Kossuth Lajos	14
Avram I. és Horea	5	Mátyás király	13
Horea Closca és Cr.	4	Árpád, vezérek	4
Más uralkodók	8	Hunyadi János	4
A. I. Cuza	5	Rákócziak	4
Bureb. Decebal, Traian	4	Attila hun király	3
XIX. sz. forradalmár	2	Széchenyi	3
Román királyok	1	Erdélyi fejedelmek	2,5
Mások	8	Dózsa, Gábor Aron	2,5
		Zrínyi	2
		Horthy Miklós	1
		Mások	10

\*A megkérdezettek 25 százaléka nem válaszolt.

Más uralkodók: Vlad Tepes, Mircea cel Batran.

XIX. sz. forradalmár: Balcescu, Kogalniceanu, T. Vladimirescu.

\*\*A megkérdezettek 33 százaléka nem válaszolt.

### 8. A magyarok románságképe MDS modell

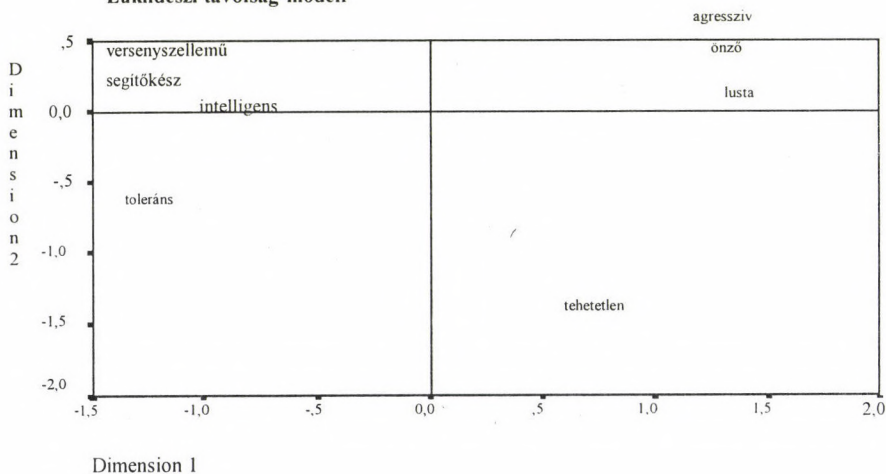
stimulus koordináták

Dimenziók

1	AGRESSZÍV	1,3847	,4203
2	INTELLIGENS	-1,2296	,1676
3	LUSTA	1,4944	,2297
4	ÖNZO	1,4123	,2679
5	SEGÍTŐKÉSZ	-1,2870	,0935
6	TEHETETLEN	0,7961	-1,5170
7	TOLERÁNS	-1,3311	,0153
8	VERSENYSZELL.	-1,2398	,3227

#### MDS - Derivált stimulus konfiguráció a magyarok románságképéről

Euklidészi távolság-modell



### 9. Az RMDSZ céljaival és tevékenységeivel való azonosulás

	Érdekel és tennék érte	Érdekel, de nem fontos...	Közömbös és nem ismeri	Nem ért egyet
Vezetők	71	25	4	0
Értelmiségi	55	34	8	2
Nem fizikai dolg.	39	43	16	0,5
Kisiparos	37	34	24	4,5
Gazda	30	21	48	0
Munkás	36	29	30	1,3
Összesen	39	33	24	1,5

## A FŐVÁROSI LAKÓTELEPEK INGATLANPIACI HELYZETÉNEK VÁLTOZÁSA A RENDSZERVÁLTÁS UTÁN\*

Tanulmányunk a budapesti lakáspiac egy jelentős szegmensét, a lakótelepeket vonja vizsgálat alá. Az utóbbi évek gazdasági, társadalmi és politikai változásai a lakótelepek társadalmi státuszának változásához kapcsolódóan két, egymáshoz kapcsolódó hipotézis felállítását is indokoltá teszik. Az egyik szerint a lakótelepi lakások a lakáspiacon folyamatosan lejjebb filtrálódnak, ennek mértékét azonban fékezi, hogy a lakásépítések száma minimális. Ez a folyamat azonban az önkormányzati és magánlakásépítés esetleges fellendülése után jelentősen felgyorsul. Az ilyen irányú változás a lakótelepek jelentős részén azt eredményezheti, hogy megindul, illetve erősödik a gettósodás folyamata. Ennek következtében nálunk is egy, a nyugat-európaihoz hasonló lakótelepi problémahalmaz alakulhat ki, amely az üresen álló lakások – Kelet-Európában eddig példa nélküli – megjelenésével is együtt járhat.

Valamivel strukturáltabb hipotézis szerint, a megélnékülő lakáspiaci folyamatok jelentős – és újfajta szerkezetű – népességcseréhez vezettek (vezetnek), ami erőteljes hatással van a lakótelepek belső homogenitására és a lakótelepek egymáshoz képesti különbségeinek viszonyára. Míg ugyanis a szocialista beruházásban épült lakótelepekkel kapcsolatban a hatvanas évek második felében – a Konrád-Szelényi szerzőpáros által végzett kutatásokból – az látszott, hogy a lakótelepi környezet és az oda kerülő népesség – különösen a város többi részéhez képest – homogén, addig a hetvenes-nyolcvanas években a szocialista lakáspolitikai gyakorlata már igen érdekes változásokat idézett elő. Jóllehet, a lakótelepek épített környezete egyre uniformizáltabbá, egyre homogénebbé vált, a lakáspolitikai gyakorlat egyre heterogénebb népességet költöztetett egyes lakótelepekre. Ugyanakkor most, a rendszerváltás utáni privatizációs folyamatok elemzése alapján, ismét inkább a lakótelepeken belüli homogenizálódási tendenciákra utaló jeleket találunk. Míg a lakótelepen belüli különbségek csökkennek, addig a lakótelepek közötti különbségek egyre nagyobbá válnak. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy míg a lakótelepeken belüli polarizáció csökken, addig a lakótelepek közötti polarizáció növekszik. A privatizáció tehát a lakótelepek esetében is felerősítette azt a polarizációt, ami az egész társadalomban végbe ment.

A tanulmány célja tehát az, hogy megvizsgálja, mennyire vannak már jelei a slumosodásnak, és melyek azok a lakótelepek, amelyek esetében ennek konkrét veszélyével kell számolni. A lakótelepek ingatlanpiaci helyzetét két dimenzióban – egyrészt a fővároson belül, másrészt a rendszerváltás előtt épült lakótelepek „lakáspiacán” – vizsgáljuk meg.

\* A tanulmány az OTKA F023366. számú kutatás részeként készült.

Ez úton szeretnék köszönetet mondani Csanádi Gábornak és Ladányi Jánosnak a tanulmány elkészítéséhez nyújtott értékes szakmai segítségért.

Témaválasztásunk fontosságát az indokolja, hogy 1990-ben Budapesten a népességnek több mint egyharmada élt lakótelepeken, és valószínűnek tartjuk, hogy ez a szám az utóbbi tíz évben sem csökkent, hanem kissé még emelkedett is. Ez egyrészt annak köszönhető, hogy a rendszerváltás után néhány évig még épültek lakótelepek, másrészt pedig annak, hogy a lakásépítés korlátozott mértéke miatt a lakótelepi lakások még ma is gyorsan vevőre találnak. A lakáspiac ezen szegmensének a fentiekén túlmenően még azért is érdekes a helyzete, mert a rendszerváltás után a lakótelep-építés megszűnése mintegy bezárta ezt a lakásosztályt. Ennek következtében a szocialista lakáspolitikai ezen „produktumait” a rendszerváltás utáni változások bizonyos részének (pl. újabb hasonló típusú lakótelepek építése) befolyásától mentesen, mintegy önmagukban vizsgálhatjuk meg.

Mindkét hipotézisünk vizsgálatához a távfűtéses lakótelepek csoportját használjuk fel. Azért esett a választásunk erre a csoportra, mert egyrészt ezek azok a lakótelepek, amelyek a legnagyobbak – jelentős számú népességnek nyújtanak otthont – és ezeken a legnagyobb annak a veszélye, hogy a lakásépítés beindulása után a rosszabb fizikai tulajdonságú lakások üresen maradhatnak. Másrészt itt a legnagyobb az esélye annak, hogy a szociális problémákkal küzdő népesség aránya jelentősen emelkedik. Gondolunk itt elsősorban a díjhátralékosság jelenségére, hiszen ezek azok a lakótelepek, ahol a távfűtés magas ára és szabályozhatatlansága szociális csapdahelyzetet hoz létre. A fűtés olyan luxust jelent ezekben az esetekben, aminek az árát az alacsonyabb társadalmi státuszú csoportok nem képesek megfizetni, ugyanakkor a díjhátralékosság elkerülésére szolgáló (és más lakástípusoknál több-kevesebb sikerrel működő) technikákat viszont ebben az esetben nem tudják alkalmazni. Nincs mód ugyanis a fűtés és a melegvíz használat mennyiségének csökkentésére, esetleg más fűtési megoldások használatára. A másik oldalról viszont az adósok elleni intézkedések drasztikussága is nagyobb, mint más lakástípusok esetében, hiszen mivel a fűtést kikapcsolni nem lehet, ezért a díjhátralékosság elleni fellépés egyetlen gyakorlata a pénzbehajtás, kiköltöztetés, esetleg a személyi tulajdonú lakás elárverezése.

Fenti hipotéziseink teszteléséhez a lakótelepi lakások ingatlanpiaci árait használjuk fel. Tesszük ezt egyrészt azért, mert a rendszerváltás utáni helyzet leírásához még nem áll rendelkezésünkre olyan teljes körű adatfelvétel, mint az 1990-es népszámlálás volt, és mert az ingatlanpiaci ár olyan összefoglaló mutató, mely több dimenzió egyesítésével (városszerkezeti, fizikai, társadalmi) „méri”, hogy mennyire kívánatos a lakáspiacon egy adott lakótelepi lakás. Véleményünk szerint a lakás értékét a rendszerváltás után nyugodtan tekinthetjük az egyik igen jól használható státuszmérő eszköznek.

## **A szocialista várostervezés és lakáspolitikai hatása a térbeliség és a társadalmi státusz közötti összefüggésre**

Általános városszociológiai kérdés, hogy a térbeli elhelyezkedés mennyiben tekinthető olyan adottságnak, mely más tényezők meghatározó szerepe nyomán alakult ki – és így pusztán egy eredményváltozónak tekintendő, mint a lakás felszereltsége, vagy az olvasott könyvek minősége –, és mennyiben tekinthető olyan dimenzióknak,

amely a társadalmi struktúrában elfoglalt helyet alapvetően meghatározza (Csanádi–Ladányi 1992). Ez a kérdés a lakótelepek esetében talán még relevánsabb, hiszen a lakótelepek politikai döntés eredményeként jöttek létre, keletkezésük pillanatától kezdve fizikailag és társadalmilag is a lakáspolitikai döntések által meghatározottak, ennek következtében gyakran heterogének voltak, és az elmúlt évtizedekben mind a két dimenzió mentén kisebb-nagyobb mértékben át is alakultak. A lakótelepek térbeli elhelyezkedését és fizikai megjelenését a szocialista várostervezés és lakáspolitikája nagymértékben befolyásolta, hiszen a „minél több lakást, minél olcsóbban építeni” kényszere nagyrészt behatárolta a felhasználható telkek csoportját, illetve az építési technológiát (Preisich 1998). Ezek a fizikai adottságok így külső tényezők nyomán alakultak ki, ugyanakkor akarva-akaratlanul is magukban hordoztak bizonyos státuszformáló elemeket. A lakótelepek ezért már fizikai jellemzőik – a város terében elfoglalt helyük, építési technológiájuk, nagyságuk stb. – alapján is különböző státuszú csoportokra bonthatók. Korábbi kutatásainkból az már jól látszik, hogy a lakótelepek státuszát jelentősen meghatározza az először oda költöztetett népesség összetétele és a lakótelep városszerkezeti elhelyezkedése (Csizmady 1996).

A szocialista várostervezés és lakáspolitikája időszaka alatt a hatvanas évek végéig épülő lakótelepek vizsgálatakor – mint korábban már említettük a Szelényi–Konrád szerzőpáros (1969) a lakótelepek népességének jelentős mértékű homogenizáltságát mutatta ki. Az uniformizált környezet mintegy a homogén népességben is megtestesült. A hetvenes évek lakáspolitikája, a szubvencionált magánlakásépítési formák megjelenésével, és ennek ellenpólusaként, pl. a sokgyermekes program beindulásával már heterogénebb lakótelepeket „épített”. Jóllehet a környezet uniformizáltsága egyre növekedett, a betelepülő népesség homogenitása csökkent. A magasabb státuszú népesség jelentős részének már nem a lakótelepi tanácsi bérlakás, hanem az egyéb magasan szubvencionált lakásépítési formák (családi-, és társasházias magánlakásépítés, illetve szövetkezeti lakás) jelentették a lakáskérdés megoldását. Ugyanakkor a közepes és az alacsonyabb státuszú rétegek jelentős része kapott tanácsi bérlakást az „új” lakótelepeken. Megnövekedett a lakótelepeken belüli, illetve a lakótelepek közötti heterogenitás mértéke is. Ezt a jelenséget támasztották alá az 1970-es népszámlálás adatai is. A jobb városszerkezeti elhelyezkedésű lakótelepeken ugyanis inkább a magas és közepes státuszú népesség kapott lakást – és itt volt jellemző a szövetkezeti lakások megjelenése is – míg a város külsőbb részein (pl. Csepelen) épült lakótelepeken a szocialista lakáspolitikája meghirdetett elveiben megcélzott (alacsony státuszú) rétegek jutottak nagyobb arányban lakáshoz. Voltak olyan lakótelepek, melyek már betelepülésük után rögtön „igen rossz hírű” lakótelepekként szerepeltek a köztudatban (pl. Békásmegyér), és ezek jelentős része máig nem került ki ebből a helyzetből. Ezek a lakótelepek általában olyanok voltak, ahol a tanácsi bérlakások aránya jelentősen meghaladta a magántulajdonú lakások arányát. Mivel a szocialista lakáspolitikája gyakorlatának eredményeként a tanácsi bérlakásokat az esetek többségében alacsonyabb státuszú lakásra várók kapták meg, mint a szövetkezeti, vagy OTP-s lakásokat, ezért azok a lakótelepek, ahol igen jelentős volt a tanácsi bérlakások aránya, alacsonyabb státuszú népességnek adtak otthont, mint azok, ahol a bérlakás-arány jóval alacsonyabb volt.

A lakótelepek státuszcsökkenése azonban nem csak abban az értelemben volt megfigyelhető, hogy az újabb lakótelepek – az oda költöző népesség összetételét

véve alapul – alacsonyabb státuszúak voltak, mint a korábban épültek, hanem abban az értelemben is, hogy a korábban épült lakótelepek státusza mintegy „önmagában” is csökkent, mivel a magas státuszú családok jelentős része a „jutalmul” kapott lakásokat csak mintegy, a társasházak övezetéhez vezető „ugródeszkeként” használták fel. Így a magasabb státuszú népesség elköltözésével, ezen lakótelepek státusza is némileg csökkent. További státuszcsökkentő tényezőt a nyolcvanas években megjelenő, „feljavított” lakótelepek jelentették. Ezekről általánosságban az mondható el, hogy a lakások szobaszámát és a házak esztétikai megjelenését tekintve klasszissokkal a hetvenes évek közepének lakótelepei fölé kerültek. A változatosság azonban nem ellensúlyozhatta az építőanyagok silányságát, és a kivitelezés alacsony színvonalát. Ezeket a lakótelepeket két nagy csoportra oszthatjuk. Az egyikbe azok a lakótelepek tartoznak, amelyek megjelenésükben is túlságosan lakótelepszerűek, túl nagy alapterületűek, túl nagy a magas házak aránya, környezetüktől túlságosan izoláltak (pl. Káposztásmegyér, Havanna), magas tanácsi bérlakás aránnyal jelentős népességnek nyújtanak otthont. A másik csoporthoz azok a lakótelepek tartoznak, melyek gyakran csak kisebb lélekszámúak, ennél fogva illeszkednek jobban a környezetükhöz. Ezeken a lakótelepeken igen magas a személyi tulajdonú lakások aránya.

Összefoglalóan tehát elmondhatjuk, hogy a lakótelepek első „betelepítésekor” kialakult státusza jelentősen befolyásolta a lakótelep státuszának további alakulását. Ennek az az oka, hogy a státusz kialakulásáért felelős – főleg fizikai – tényezők jelentős részében a későbbi évtizedek során nem történt változás. A lakótelepek státuszát jelentősen befolyásolják a lakótelep fizikai jellemzői, a városközponttól való távolsága, a közlekedési ellátottsága, az elzártságának a mértéke (jobb környékektől való távolsága), a lakások nagyság szerinti összetétele, a fenntartási költségek mértéke, a lakhatási költségek szubvenciótartalma, a lakások tulajdonviszony szerinti összetétele, és az ehhez szorosan kapcsolódó lakás-kiutalási politika.

A négy évtizeden át épült fővárosi lakótelepek státusza – mind a lakótelepek lakáspiaci csoportján belül, mind pedig a főváros lakáspiacán belül – folyamatos változásban volt. A fővárosi lakáspiacon belül a rendszerváltásig folyamatosan jelentek meg a kedvezőbb családiházak és társasházak konstrukciók. A lakótelepek „lakáspiacán” belül pedig az új, jobb lakótelepek megjelenése folyamatosan hozzájárult ahhoz, hogy a régi lakótelepek státuszát kisebb-nagyobb mértékben csökkentse. Ez egészen a kilencvenes évek elejéig folytatódott, amikor is a lakótelep „utánpótlás” megszűnt és visszaesett az önkormányzati és magán lakásépítés is. A rendszerváltás után ugyanis a korábbi értelemben vett lakótelep nem épült többé. Helyüket az ún. lakóparkok váltották fel, melyek megjelenésükben és a megcélzott csoportok társadalmi összetételében sem jelentik a lakótelepi lakásforma továbbélését, hanem egy egészen más típusú forma megjelenését hozták magukkal. Mára tehát a „lakótelepi lakáspiac” a már meglévő lakásállományra korlátozódik. A lakások ingatlanpiaci helyzetét nem befolyásolják az új telepek megjelenései. A státusz változását ezért már csak két tényező idézheti elő. Az egyik a fizikai környezet romlásának üteme és megjelenésének, „láthatóvá és zavaróvá” válásának intenzitása. A másik a lakásprioritizáció nyomán felgyorsuló lakosságcsere, és az így átalakuló társadalmi státusz.

## A lakáskereső attitűdje

A kilencvenes évek végére jelentősen megélnékült fővárosi lakás piac elősegítette a lakótelepi népesség mobilitását is. Mielőtt kitérnénk a tényleges ingatlanpiaci mozgások vizsgálatára, vessünk egy pillantást arra, hogy a lakótelepi lakást kereső lakásvásárló milyen ismeretek, ismervek alapján válogat.

A lakás piacon a lakáskereső helyzetét – az ingatlanárakon kívül – néhány „hét-köznap” ismeret könnyítheti meg. Minden lakáscserélő fejében létezik valamiféle „mentális” térkép, amely egy adott lakóhely, városrész státuszát fizikai környezetének jellemzőiből, és az ott élő népesség látható társadalmi, demográfiai és etnikai összetételéből hozza létre (Cséfalvay 1994). Nyilvánvaló tehát, hogy a lakás vagy ház földrajzi fekvése mellett fontos a terület társadalmi státusza, ami nem automatikusan azonos a földrajzival. A leendő lakástulajdonosnak eleve vannak bizonyos elképzelései arról, hogy Budapest mely kerületeiben, illetve azok mely részén szeretne vagy nem szeretne lakni. Ezt egyrészt a piaci árak határozzák meg, másrészt az egyes városrészekről a köztudatban kialakult kép. A végső döntést azonban rendszerint a személyes tapasztalatszerzés előzi meg. Ennek során a lakásvásárló felméri, hogy a választott lakókörnyezet fizikai jellemzői mennyire felelnek meg igényeinek, illetve, hogy az itt élő népesség (utcán észlelhető) társadalmi státusza hogyan viszonyul az övéhez. Az alacsonyabb társadalmi státuszú népesség túlsúlya felülírhatja a lakás kedvező fizikai jellemzőit. A „deviáns” szegénység látható jegei például erős taszító hatásként működnek. Így válhatnak eladhatatlanná egyébként (fizikai értelemben) kedvező fekvésű lakások is. Illetve másik oldalról a kedvezőnek ítélt társadalmi környezet csökkentheti a lakás negatívnak számító jellemzőit. Így „kevésbé jó” helyzetű lakások is felértékelődhetnek, ami viszont bizonyos értelemben elősegítheti a lakásmobilitást.

Ezeket a nagyléptékű összefüggéseket tehát minden lakáskereső valamilyen mértékben figyelembe veszi. Ezeken túlmenően azonban esetünkben finomabb különbségek is vannak. A lakótelepi lakások vásárlásánál – ahogyan egyébként más területen lévő lakások vásárlásánál is – elsődleges szempont a ház, és az abban lévő lakás állapota, felszereltsége. Jelentős árnövelő, illetve árcsökkentő tényező lehet, hogy a lakás tíz- vagy négyemeletes házban van, illetve, hogy a háznak hányadik emeletén helyezkedik el. Ezek mellett az is meghatározó tényező, hogy hány szobás a lakás, van-e erkélye, étkezője, merre néznek az ablakok, milyen kilátás nyílik. Így például speciális vevőköre van a földszinti és a legfelső emeleti lakásoknak. Az idősebb korosztály tagjai inkább a földszintre, az első, második emeletre költöznek szívesebben, illetve az irodák céljára is leginkább a földszinti lakásokat keresik. A tízemeletes házak felsőbb emeletein lévő lakások csak akkor adhatók el jó áron, ha az ablakok panorámája mintegy „kárpótol” a magasságért.

A lakótelepeken – nem függetlenül építési évtől – különböző méretű és beosztású lakásokat építettek, ami már eleve bizonyos befolyással bír az ingatlanpiaci helyzetre. Általánosságban elmondható, hogy minél később épült egy lakótelep, annál valószínűbb, hogy lakásai méretben és elrendezésben is változatosak. A lakótelepi lakások nagy részének – bizonyos rétegek számára – vitathatatlan előnye, hogy a rendelkezésre álló négyzetméter a lehető legjobban kihasználják, vagyis a még viszonylag kis lakásokban is több szoba van. Így például nem ritka az olyan

39 m<sup>2</sup>-es lakás, melyben másfél szoba található, illetve az olyan 54 m<sup>2</sup>-es lakás, melyben 1 plusz két félszoba, étkező, és erkély található.

A lakótelepek legkedveltebb lakástípusai – ahogyan a város más részein is, itt is – a garzonok és az egyszobás lakások, melyek szinte rögtön gazdára találnak. A kétgyermekes családok között népszerűek az egy plusz két félszobás lakások, mivel ezek jelentik az árufekvésükhöz képest legjobban kihasználható lakást, hiszen így a gyerekek saját szobához juthatnak. Még mindig kelendők a nagyobb – 80 m<sup>2</sup> feletti – lakások is, amelyeknek áráért ugyan a belvárosban már sokkal nagyobb, de szobaszámát tekintve kedvezőtlenebb tulajdonságú lakást is lehetne venni. Az érdeklődésnek tehát valószínűleg a fentebb már említett jó beosztás és a lakótelepi házak – a belvárosi házakhoz képest – jó fizikai állapota lehet az oka. Az ilyen lakások gyakran nagyobb családoknak nyújtanak otthont.

### **A lakótelepek közötti társadalmi státuszbeli különbségek manifesztálódása a lakáspiacon**

A tanulmányunk elején már említettük azokat a – szocialista város- és lakáspolitikában gyökerező – tényezőket, melyek a lakótelep társadalmi státuszának kialakulásáért felelősek. Feltételezésünk szerint a lakótelepek társadalmi státusza nagyban meghatározza ingatlanpiaci státuszukat is.<sup>1</sup> Ez más oldalról azt jelenti, hogy a szocialista lakáspolitikára eredményeként kialakult társadalmi státusz és a rendszerváltás privatizációs hullámával szerzett előnyök, illetve hátrányok a lakáspiacon manifesztálódtak. Korábbi kutatásaink azt bizonyították, hogy a lakótelepek első „betelepítésekor” kialakult társadalmi státusza az esetek többségében meghatározólag hatott a lakótelepek további társadalmi státuszára (Csizmady 2000), vagyis a lakások elkészülte után, az első kiutalásakor kialakult magas, illetve alacsony státusz a rendszerváltásig kísérte a lakótelepeket. A rendszerváltás az esetek jelentős részében nem hozott hirtelen jelentős változást a korábbi státuszban. Felmerül a kérdés, hogy a „lakótelepek” – illetve az ott élő népesség – a rendszerváltás után mennyire tudnak „profitálni” a szocialista lakáspolitikára nyomán kialakult társadalmi státuszukból. Mennyire követi a lakótelepi lakás piac a fővárosi lakás piac változásait, illetve a társadalmi státusz nyomán kialakuló ingatlanpiaci státusz mennyire variálható. Van-e lehetőség arra, hogy az alacsony társadalmi státuszú, de jó fizikai tulajdonságú lakótelepek ingatlanpiaci státusza emelkedjen?

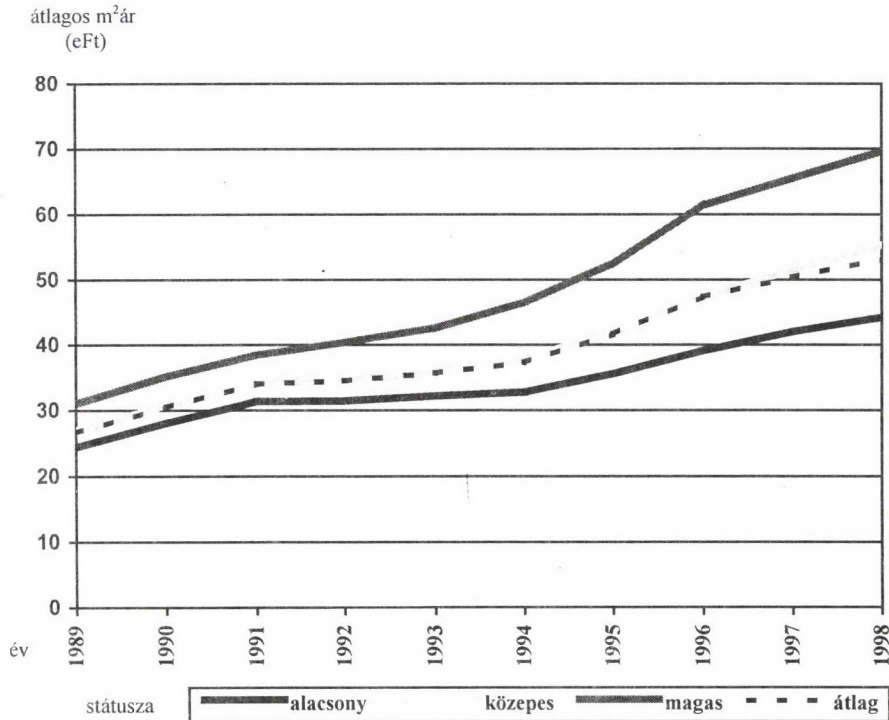
A lakótelepek ingatlanpiacon betöltött helyzetének változását a lakótelepek társadalmi státuszának függvényében fogjuk vizsgálni. Ehhez több (összesen 11) stá-

<sup>1</sup> A jelenlegi elemzésben a lakótelepek különböző csoportjainak m<sup>2</sup> árait hasonlítjuk egymáshoz, és nem foglalkozunk azzal a kérdéssel, hogy a lakás piac egészén belül hogyan változik a lakótelepi szegmens helyzete. Ezt főként azért tartjuk indokoltnak, mert egyrészt a lakótelepek heterogenitásának növekedésével egyre kevésbé „értelmes” átlagos lakótelepi m<sup>2</sup> árról beszélni, másrészt a fővárosi lakás piac is nagyon heterogén szegmensek együttesét jelenti, melyeket igen nehéz egyetlen ár-mutatóban egyesíteni. Éppen ezért a jelenlegi elemzésben elegendőnek érezzük arra rámutatni, hogy egyik lakótelepi szegmens sem vált eddig a lakás piac legalacsonyabb helyzetű, slumosodó részévé (nem vált eladhatatlanná, nem vandalizálódott, nem jelentek meg üresen álló lakások), még ha közben csökkent is a relatív státusza.

tusjelző dimenziót is felhasználtunk és segítségükkel a lakótelepek három csoportját hoztuk létre.<sup>2</sup> Problémánk megközelítéséhez először ebben a három csoportban vizsgáljuk a rendszerváltás óta eltelt tíz év (1989–1998) alatt bekövetkezett ingatlanpiaci mozgásokat, illetve azok jellemzőit. A kiinduló lakótelepi társadalmi státuszjellemzőket az 1990-es népszámlálás adatai szolgáltatták, az időpontbeli közelség miatt azt gondolhatjuk, hogy a státuszcsoportok híven tükrözik vizsgálatunk kiinduló állapotát.

### 1. ábra

**Az áremelkedés tendenciája a vizsgált lakótelepek státuszcsoportjaiban 1989–1998 között**



<sup>2</sup> A csoportosítás alapján azonban úgy tűnik, hogy a csoportok létrehozásánál a legfontosabb szerepet a vezető és értelmiségi, illetve a betanított- és segédmunkás arány játszotta. Így a csoportok létrehozásánál meghúzott határokat ezekkel jellemeztük. A magas társadalmi státuszú csoporthoz az a tíz lakótelep tartozik, ahol a vezető és értelmiségi arány 21–35 százalék közötti, illetve a betanított- és segédmunkás arány 15–8 százalék között van. A közepes társadalmi státuszú csoporthoz az a tíz lakótelep került, amelyek esetében a vezető és értelmiségi arány 14–20 százalék között mozog, illetve a betanított- és segédmunkás arány 20–16 százalék között van. Az alacsony társadalmi státuszú lakótelepi csoporthoz pedig azok a lakótelepek kerültek, amelyek esetében a vezető és értelmiségi arány nem éri el a 14 százalékot, illetve a betanított- és segédmunkás arány 20 százalék felett van.

Az ábra jól szemlélteti, hogy az elmúlt tíz év alatt minden lakótelep kisebb-nagyobb mértékű árváltozásokon ment keresztül. Kérdéses persze, hogy ezek az áremelkedések relatíve mekkora árváltozást jelentettek. Az alacsony és a magas társadalmi státuszú lakótelepek csoportja között a négyzetméterárak különbsége a rendszerváltáskor (1989) hatezerhatszáz forint volt, amit úgy is értelmezhetünk, mint a magasabb érték 21,22 százaléka. A köztük lévő különbség 1998-ra három és félszeresére, 25 400 forintra emelkedett. Ez ekkor már a magasabb érték 36,5 százalékára rúgott. Miközben tehát az átlagos négyzetméterárak mindegyik csoportban emelkedtek, a csoportok közötti különbség három és félszeresére nőtt (a relatív különbség is több mint másfélszeresére). Ennek okát az ingatlanárak változásának ütemében kell keresnünk.

Az alacsony státuszú csoport esetében az elmúlt tíz év áremelkedése a kiinduló, az 1989-es árakat kevesebb mint kétszeresére, a közepes státuszú csoport esetében kétszeresére, a magas státuszú csoport esetében pedig több mint kétszeresére emelte. Az emelkedés üteme azonban a különböző években nem volt egyforma mértékű.

1989–1991 között az eltérő társadalmi státuszú csoportok közötti árkülönbség mértéke alig változott. Ez alatt azt kell értenünk, hogy a magasabb társadalmi státuszú lakótelepek lakásárának növekedésével még lépést tudott tartani az alacsony társadalmi státuszú lakótelepeken megfigyelhető érték, tehát ezek a lakótelepek ebben az időszakban – legalábbis relatív – státuszukból nem vesztek. A következő három évben (1991–94) – jöllehet a csoportok egymástól való távolodása megindult – a különbségek növekedése még nem volt különösen gyors. Erre az időszakra elsősorban az a jellemző, hogy a lakótelepi lakások négyzetméterárai az alacsony társadalmi státuszú lakótelepeken szinte egyáltalán nem növekedtek, miközben a közepes és a magas társadalmi státuszú lakótelepeken – igaz a korábbi időszagnál némileg szerényebb dinamikájú – számottevő emelkedést tapasztalhatunk.

A harmadik időszakban, a kilencvenes évek közepétől kezdődően mind a három lakótelepi státuszcsoporthoz tovább emelkedtek az árak.

Az elmúlt tíz évben bekövetkezett változások tendenciáját összefoglalóan azzal jellemezhetjük, hogy a lakótelepek társadalmi státusza szerint létrehozott csoportok között a különbségek relatíve egyre nagyobbakká váltak. Úgy látszik tehát, hogy a társadalmi státuszban megmutatkozó különbségek – főleg az utóbbi években – az ingatlanpiacon egyre érzékelhetőbbé váltak.

## **A különböző státuszú lakótelepi csoportok homogenitása**

A lakótelepek ingatlanpiaci helyzetének változásában a rendszerváltás óta eltelt időszak alatt két nagyobb csomópontot lehetett elkülöníteni, 1991-et, 1994-et. Nézzük meg, hogy ezek a csomópontok milyen változásokat jeleztek a három különböző társadalmi státuszcsoporthoz esetében.

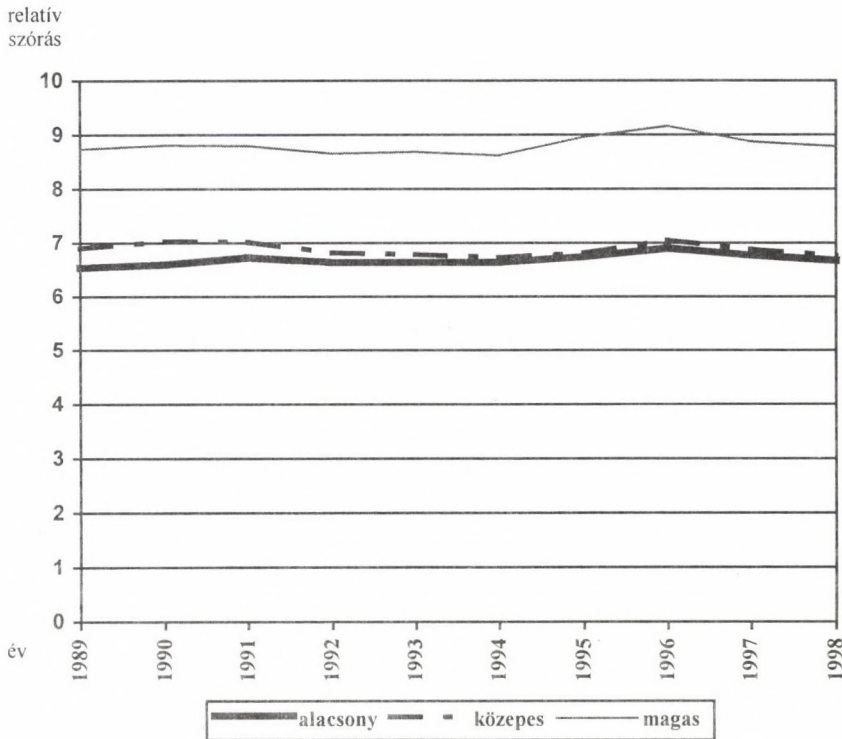
A lakótelepek ingatlanpiaci árváltozása az alacsony társadalmi státuszú csoport esetében a következő tendenciákkal írható le: 1989–1991 közötti lassú növekedés, ezután stagnálás és 1994 után kisebb mértékű felfutás. A közepes társadalmi státuszú csoportnál a stagnálás éveit is inkább kismértékű emelkedést jelentenek. A magas társadalmi státuszú csoportnál pedig ezek a tendenciák nem látszanak ilyen erősen.

Szinte folyamatos emelkedést látunk, talán csak az emelkedés intenzitásában tehető különbség a három periódus alapján.<sup>3</sup>

Az eddig tapasztalt ingatlanpiaci tendenciák értékelésénél elvileg szóba jön, hogy az egyes csoportok átlagának vizsgálatakor megállapítható tendencia milyen mértékben szignifikáns. A mellékelt ábrán látható, hogy a vizsgált időszakban a csoportok belső heterogenitásának viszonyai lényegében nem változtak. Mindegyik időszakban az a jellemző, hogy a magas státuszú lakótelepek csoportján belül viszonylag jelentősebb különbségek mutatkoznak a négyzetméterár tekintetében, mint a két másik csoportban. Ez – a már korábban említett tényezőkkel együtt – arra utal, hogy az alacsonyabb társadalmi státusz „szükségserűbben” határozza meg a lakótelep piaci értékét, és a magas társadalmi státuszú lakótelepek esetében jön szóba az elhelyezkedésbeli (városszerkezeti pozíció), megközelíthetőségbeli, ellátottságbeli különbségek stb. lakásárat módosító szerepe.

## 2. ábra

Az áremelkedés tendenciája a vizsgált lakótelepek státuszcsoportjaiban 1989–1989 között



<sup>3</sup> Mindezek mellett meg kell jegyezni, hogy bizonyos lakótelepek lakásainak áremelkedése a valóságban nem jelenti a lakások értékének emelkedését is. A lakások négyzetméter árának emelkedése az esetek jelentős részében nem tartott lépést az inflációval, emiatt a lakások értéke nem nőtt, hanem változatlan maradt, vagy éppen csökkent. Az évenként változó mértékű infláció mellett a lakások nagyjából nem tartották meg az értéküket.

Mindhárom státuszcsoporthat belső rétegződését részletesen is megvizsgálva azt tapasztaltuk, hogy a csoport ingatlanpiaci státuszát alapvetően meghatározza a társadalmi státusz, és ehhez képest minden más jellemző – például fizikai státusz, város-szerkezetben elfoglalt hely – csak kismértékű módosító tényezőként hathat. Az ingatlanpiacon az esetek jelentős részében a kiinduló magas társadalmi státusz fokozódó előnyt jelent. A lakótelepek nagy része az ott élő népesség társadalmi státuszát jelző mutatóknak megfelelően viselkedik, vagyis a magasabb társadalmi státuszú lakótelepek csoportjának lakáspiaci helyzete nagyobb ütemben változik pozitív irányban, mint az alacsonyabb társadalmi státuszú lakótelepeké. Ezt jelzi az is, hogy míg a társadalmi státusz alapján létrehozott három csoport ingatlanpiaci státusza közötti különbség a rendszerváltáskor kicsi volt, ez a különbség az elmúlt tíz év alatt jelentősen emelkedett. Adataink is azt bizonyították, hogy az utóbbi években a társadalmi státuszbeli különbségek az ingatlanpiacon egyre erőteljesebben „válthatók át készpénzre”.

Természetesen ez alól a tendencia alól minden státuszcsoporthat vannak kivételek. Az azonos státuszcsoporthat került lakótelepek között mindig találunk néhány olyat, amely ingatlanpiaci helyzetének alakulása nem csak a csoport átlagától, hanem a többi lakótelep viselkedésétől is jelentősen eltér. Ezek az esetek a lakótelepek ingatlanpiaci helyzetének mélyebb vizsgálatakor érvényesülő másodlagos tényezők szerepére utalnak. A magas társadalmi státuszú csoportból például a Római úti lakótelep jelentősen „kiugrik”. Ennek a lakótelepeknek a városszerkezeti elhelyezkedése igen kedvező. A lakótelep egy villanegyed mellett, a Duna-parton politikai döntés eredményeként „született”. A nyolcvanas évek első harmadában döntöttek úgy, hogy a korábban a helyén lévő mocsaras területre nem a villanegyedet „engedik be”, hanem lakótelepet építenek. A politikai döntést tükrözi az is, hogy a lakások jelentős hányadának bérlőkijelölési jogát egyes államhatalmi szervek kapták meg. A lakótelep magas társadalmi státuszának kialakulását – főleg a lakótelep építésének második ütemében, a nyolcvanas évek legvégén épült – házak fizikai megjelenése is elősegítette. E mellett a lakótelep lakásainak majdnem teljes hányada személyi tulajdonú lakásként épült.

A magas társadalmi státuszú csoportban azonban megtalálható a másik véglet is. Olyan lakótelep, amelynek ingatlanpiaci státusza a csoportjába tartozó többi lakótelephez képest nagyon alacsony. Ebben az esetben a lakótelep láthatólag nem tudta „kihasználni” kiinduló magas társadalmi státuszából fakadó előnyét. Jóllehet a lakások jelentős részét magas társadalmi státuszú csoportok „kapták”, a lakótelep fizikai jellemzői azonban kedvezőtlenek voltak. Gondolunk itt például a kedvezőtlen lakásösszetételre, és/vagy a kedvezőtlen város-szerkezeti elhelyezkedésre. A társadalmi összetételből fakadó előnyt tehát ezek a telepek hosszabb távon már nem tudják kiaknázni. Az idő múlásával valószínű, hogy az ilyen lakótelepek társadalmi státusza kisebb-nagyobb mértékben csökken. E folyamat gyorsaságát a fizikai környezetben bekövetkező változások is negatívan befolyásolták, illetve befolyásolják. Ennek jeleit már korábbi vizsgálatainkban is láthattuk. A hetvenes években épült lakótelepek – akkor kifejezetten jónak tartott – lakásai például a kilencvenes években már nem olyan „jó”. Elvesztették összkomfortosságukból fakadó „ritkaság” értéküket. A lakáspiacon ma már ugyanolyan magas komfortfokozatú, de sokkal jobb beosztású lakások is jelen vannak. A lakások mellett a státuszt jelentősen befolyásoló tényező

lehet a lakótelep közvetlen környezete is. A magas társadalmi státuszú bérházas, családházias környezet emelheti a lakótelepek társadalmi státuszát. Az alacsony társadalmi státuszú, leromló környezet viszont jelentősen csökkenti a lakótelep státuszát. Ez utóbbit jól példázza a VIII. kerületi Szigony utcai lakótelep.

Mint láttuk a lakótelepek státuszváltozásának vizsgálatakor vannak bizonyos megmérhető, megnézhető faktorok, amelyek jól magyarázzák az ingatlanpiacon elfoglalt státuszt. Vannak azonban olyan esetek, ahol a lakótelepek „viselkedésére” ezek a faktorok nem szolgálnak megfelelő magyarázattal. Ilyen esetekben esettanulmányok készítésével adhatunk választ a helyzet változására.

## A lakótelepek „belső” ingatlanpiaca

A lakótelepnek, mint a lakásállomány és az ehhez kapcsolódó lakáshelyzet egy önálló szegmensének<sup>4</sup> vizsgálatakor arra is érdemes egy pillantást vetni, hogy vajon milyen változásokat tapasztalhatunk, ha a fővárosi távfűtött lakások állományát, mint egy, a fővároson belüli alpiacot, önálló lakáspiacot szemléljük. Úgy gondoljuk ugyanis, hogy a lakótelepek egymás közötti ingatlanpiaci helyzetének vizsgálata jól jelzi a lakótelepek státuszváltozását, illetve az itt kapott eredmények hasznosak lehetnek a lakásmobilitási tendenciákat vizsgáló kutatásoknál is.

A lakótelepi lakások részpiacán belüli különbségeket vizsgálva világossá válik, hogy az évtizedek során a korábban épített lakótelepek lakásai folyamatosan lejjebb filtrálódtak (Hegedüs–Tosics 1988) hiszen a lakáspiacra kedvezőbb tulajdonságú újabb lakótelepek jelentek meg, amelyek mintegy elszívták a magasabb társadalmi státuszú családokat. Egyfelől azért, mert ezek a családok az új lakótelepeken nagyobb arányban jutottak lakáshoz. Másfelől a régebbi lakótelepek felől az újak felé is létezett csekély mértékű mobilitás.

Az 1990-es években egyes új lakótelepek lakásainak négyzetméter ára vetekedett a jó helyen lévő belvárosi lakások árával. A közepesen magas státuszú népesség ebben az időben még mindig szívesen költözött ezekre a lakótelepekre. A lakótelepek lakáspiacán korábbi években megfigyelt azonban tendenciát felborította, hogy a lakótelep-építés az 1990-es évek közepére teljesen megszűnt. Felvetődik a kérdés, hogy ebben a megváltozott helyzetben mi lesz a rendszerváltásig felépült (és a korábbi formában „utánpótlás” nélkül maradt) lakótelepek további sorsa a lakótelepi lakáspiacra. Már az 1990-es évektől megjelent, és napjainkban egyre inkább terjed a sorházas, telepszerű építkezési forma – melyet lakóparknak neveznek –, s amely bizonyos értelemben a lakótelep utódjának tekinthető. Gondolhatjuk-e azt, hogy ezek a lakások konkurenciát jelentenek a kilencvenes évek első harmadában épült legújabb lakótelepi lakások számára, és „elcsábítják” a magasabb társadalmi státuszú családokat, akiknek helyébe – szükségszerűen – valamivel alacsonyabb társadalmi státuszú családok költöznek be.

A lakótelepek ingatlanpiaci helyzetét tehát több tényező is együttesen befolyásolja. A városszerkezeti elhelyezkedés mellett természetesen alapvetően meghatározóak magának a lakótelepnek és az ott lévő lakásoknak a fizikai jellemzői. Ezen

<sup>4</sup> A főváros lakásállományának mintegy harmadát teszik ki a lakótelepi lakások.

jellemzőket azonban a társadalmi környezet sajátosságai felülbírálnak. A lakótelepek helyzetét a fenti két tényezőn kívül azonban jelentősen meghatározhatja az újonnan épített (lakóparki) lakások piaca is. Mivel mind a három tényező folytonosan változásban van, és a lakótelepi lakás piac ugyan heterogén, ezért nehéz a lakótelepek jövőjére vonatkozó jóslást adni. Annyi mindenesetre bizonyos, hogy a lakótelepek fizikai állapota folyamatosan romlik, ezért a felújítások elmaradása negatív hatással jár ingatlanpiaci helyzetükre. A fizikai környezet romlása – különösen az új (lakóparki) lakások megjelenésével – könnyen a társadalmi összetétel szegregáció irányában történő változásával járhat. Tulajdonképpen a fizikai környezet az egyetlen olyan jellemző, amelynek stabilizálásával, vagy – a lehetőségeken belüli – esetleges javításával a lakótelepek ingatlanpiaci helyzete biztosan és kiszámíthatóan befolyásolható lenne.

### **A lakótelepek ingatlanpiaci státuszának hatása a társadalmi státuszra**

Mi történik tehát a társadalmi előnyökkel és hátrányokkal? Hogyan jelennek meg ezek a rendszerváltás után tíz évvel és hogyan formálhatják, alakíthatják tovább a lakótelepek társadalmi státuszát? A lakótelepek társadalmi státuszáról eddig az 1990-es népszámlálás adatai alapján beszéltünk. Az ingatlanpiaci státuszt pedig az 1989–1998 közötti – éves átlagos – árak alapján határoztuk meg. Az elemzésünknek korlátja, hogy a társadalmi státusz változását nem tudjuk olyan finoman mérni, mint az ingatlanpiaci státusz változását, mivel nem állnak rendelkezésünkre a népszámláláshoz hasonló részletezettségű adatok. Mindezek miatt csak arról beszélhetünk, hogy az 1990-ben ilyen vagy olyan társadalmi státusz különbségeket felmutató lakótelepek helyzete hogyan változott az ingatlanpiacon, de arról semmi biztosat nem tudunk, hogy a társadalmi státuszbeli különbségek hogyan alakultak a kilencvenes évek végére. Gyanítható azonban, hogy az ingatlanpiaci helyzet változása szorosan együtt halad a társadalmi státusz változásával. Ezt a valószínűséget megpróbáljuk megerősíteni azzal, hogy bevonjuk az elemzésbe egy 1998-as survey társadalmi státuszt mérő adatait.

Az eddigiekben láttuk, hogy a társadalmi státusz bizonyos esetekben és értelemben meghatározza az ingatlanpiaci státuszt. Vajon ez egyben azt is jelenti, hogy az ingatlanpiaci státusz alapján automatikusan meg lehet mondani egy lakótelep társadalmi státuszát, vagyis kijelenthetjük-e egyszerűen, hogy az alacsony ingatlanpiaci státuszú lakótelepek társadalmilag is alacsony státuszúnak tekinthetők? Vajon az ingatlanpiaci mennyire jó indikátora a társadalmi státusz változásának?

Ahhoz, hogy erre a kérdésre választ kapjunk az ingatlanpiaci árak változásának előbbinél részletesebb, más szerkezetű vizsgálatára van szükség. A lakótelepek elmúlt tíz év alatt bekövetkezett árváltozásának tendenciáját most úgy vizsgáljuk, hogy az árakat nyolc csoportra osztjuk, mégpedig úgy, hogy a csoportok mindegyike tízezer forintnyi különbséget jelentsen.<sup>5</sup> Ezután megvizsgáljuk, hogyan változott az egyes lakótelepek elhelyezkedése e csoportokban. (1. táblázat)

<sup>5</sup> Ennek megfelelően az első csoport a 20–30 ezer Ft/m<sup>2</sup> közötti árfekvésű lakótelepeket, az utolsó pedig a 90–99 Ft/m<sup>2</sup> árú lakótelepeket sorolja egy csoportba.

**1. táblázat**  
**A távfűtéses lakótelepek az ingatlanpiaci árkategóriák és a társadalmi státusz alapján létrehozott csoportok szerint (1989–1998)**

	1989	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	Társadalmi státusz 1990	Társadalmi státusz 1998
Havanna	1	1	1	2	2	2	1	2	2	2	2	Alacsony	Alacsony
Csepel	1	1	1	1	1	2	2	2	2	2	3	Alacsony	Alacsony
Kőbánya vkp.	1	1	1	2	2	2	2	2	2	3	3	Alacsony	Közepes
Kőbánya-Újhegy	1	1	1	2	2	2	2	2	2	2	3	Alacsony	Alacsony
Újpalota	1	1	1	2	2	2	2	2	2	3	3	Alacsony	Alacsony
Rákoskeresztúr	1	1	1	2	2	2	2	2	3	3	3	Alacsony	Alacsony
Pest-erzsébet	1	1	1	1	2	2	2	2	2	3	3	Alacsony	Alacsony
Pestújhely	1	1	2	2	2	2	2	2	3	3	3	Alacsony	Alacsony
Békásmgyer	1	1	1	2	2	2	2	2	3	3	3	Alacsony	Közepes
Szigony u.	1	1	1	2	2	2	2	2	2	2	3	Közepes	Alacsony
Kispest	1	1	2	2	2	2	2	2	3	3	3	Közepes	Közepes
Újpest	1	1	2	2	2	2	2	3	3	3	4	Alacsony	Alacsony
Lakatos	1	1	1	1	2	2	2	2	3	3	4	Közepes	Közepes
Füredi út	1	1	2	2	2	2	2	3	4	4	4	Közepes	Közepes
Gyakorló u.	1	1	2	2	2	2	2	3	3	3	4	Közepes	Alacsony
Budafok	1	1	1	1	2	2	2	2	3	3	4	Közepes	Alacsony
Káposztásmgyer	1	1	1	2	2	2	2	3	3	3	4	Közepes	Magas
József Attila	1	1	2	2	2	2	3	3	4	4	5	Közepes	Közepes
Albertfálva	2	2	2	3	3	3	3	4	4	5	5	Közepes	Közepes
Árpád híd	2	2	2	2	2	3	3	4	4	5	5	Magas	Közepes
Óbuda	1	1	2	2	2	2	3	3	4	5	5	Magas	Magas
Kelenföld	1	1	2	2	2	2	3	3	4	5	5	Magas	Magas
Örmező	2	2	2	2	3	3	3	3	4	5	5	Magas	Magas
Lágymányos	1	1	2	2	3	3	3	4	4	5	5	Magas	Közepes
Béke-Tatai	1	1	2	2	2	2	2	3	4	4	5	Magas	Magas
Kaszásdűlő	2	2	2	3	3	3	4	4	4	5	6	Közepes	Magas
Vizafogó	2	2	2	3	3	3	3	3	4	5	6	Magas	Magas
Gazdagrét	2	2	2	3	3	3	3	4	5	6	6	Magas	Magas
Kárpát u.	2	2	2	3	3	3	4	4	5	6	7	Magas	Magas
Római	2	2	2	3	4	4	5	6	7	7	8	Magas	Magas

1'30 eFt/m<sup>2</sup> alatt'3'40–49 eFt/ m<sup>2</sup> között'5' 60–69 eFt/m<sup>2</sup> között'7' 80–89 eFt/m<sup>2</sup> között'2' 30–39 eFt/ m<sup>2</sup> között'

4' 50–59 eFt/né3 között'

6' 70–79 eFt/né3 között'

8' 90–99 eFt/m<sup>2</sup> között'.

A besorolás alapján csak egyetlen olyan lakótelepet találtunk – a Havannát – amelynek az elmúlt tíz év alatt csak két kategóriányit változott az ára, vagyis 1989-ben sem érte el a 40 ezer Ft/m<sup>2</sup> árat. A lakótelepek között 10 olyan van, amelynek árai

három, és 6 olyan, melynek árai négy kategóriát ugrottak. Nyolc olyat találtunk, ahol az árak 1998-ra az ötödik kategóriába léptek. Csak 3 olyan lakótelep van viszont, amelynek árai már a hatodik kategóriába tartoznak, és csak egy-egy olyan, amely a hetedik, illetve a nyolcadik kategóriába lépett. Látható tehát, hogy a lakótelepek felén – a négyzetméter árak tekintetében – az elmúlt tíz évben nem történt jelentős változás. Ez azonban nem azt jelenti, hogy az ezeken a lakótelepeken lévő lakások megtartották az árukat. Az infláció mértékét figyelembe véve az árak reálértékben csökkentek.

Azok a lakótelepek, amelyeknek árai az elmúlt tíz év alatt csak a harmadik kategóriába emelkedtek – 1990-ben két kivétellel, 1998-ban pedig három kivétellel – az alacsony társadalmi státuszú lakótelepek csoportjához tartoztak. A kivételek között egyetlen olyan lakótelep volt (a Kispesti), ahol a társadalmi státusz mindkét időpontban közepes volt. A Kőbánya városközpont és Békásmegyér státusza alacsonyról közepesre változott, míg a Szigony utcai lakótelepé közepesről alacsonyra. A negyedik árkategória csoporthoz tartozó lakótelepek 1990-ben – egy kivétellel – a közepes társadalmi státuszú csoporthoz tartoznak. A kivételt az alacsony társadalmi státuszú csoporthoz tartozó Újpest jelentette. 1998-ra Újpest is a közepes társadalmi státuszú csoportba került. A Gyakorló utcai és a Budafoki lakótelep társadalmi státusza csökkent, Káposztásmegyéré viszont emelkedett. A többi árkategóriához tartozó lakótelep 1990-ben – három kivétellel – mind a magas társadalmi státuszú csoporthoz tartozott. A három kivételt a közepes státuszú József Attila, Albertfalva és Kaszásdűlő jelentette. 1998-ra Kaszásdűlő társadalmi státusza emelkedett, az Őrmezői és az Árpád híd lakótelepé pedig csökkent.

A lakótelepek ingatlanpiaci státusza tehát az esetek nagy többségében pontosan jelzi a lakótelep társadalmi státuszát. Ettől csak néhány lakótelepnél találunk eltérést. Az eltérés „helyi” sajátosságokból adódhat, olyanokból, melyeket a durva statisztikai mérőszámok nem képesek jelezni.

## **A társadalmi státusz változása és a lakásprivatizáció közötti összefüggés**

A társadalmi státusz változása szorosan összefügg az ingatlanpiaci státusz változásával. Van azonban egy tényező, amely a lakótelepeknek mind a két területen mért státuszát befolyásolni képes, ez pedig a lakásprivatizáció hatása (Hegedűs–Tosics 1993).

Jelen tanulmányban nem térhetünk ki részletesen a lakótelepi lakásprivatizáció elemzésére és hatásvizsgálatára, néhány kérdést azonban szeretnénk felvetni.

**2. táblázat****A lakások tulajdonviszony szerinti aránya Budapesten övezetiben (1990, 1996) (%)**

Övezet	Állami	Magán	Állami	Magán
	1990	1990	1996	1996
1 – Városközpont	80,45	19,55	28,5	71,5
2 – Kolónia, ipari övezet	69,99	30,01	53,5	46,5
3 – Lakótelepi övezet	50,41	49,59	11,9	88,1
4 – Társasházi és üdülőövezet	27,03	72,97	8,4	91,6
5 – Családiházias, kertvárosi övezet	15,07	84,93	6,8	93,2
Budapest összesen	53,42	46,58	17,3	82,7
	N=793764	N=793764	N=777253	N=777253

*Forrás:* Mikrocenzus. KSH, 1996

A privatizáció nyomán a főváros lakásállományának tulajdonszerkezete jelentősen átalakult. A 2. sz. táblázatból is látható, hogy – a városközpont mellett – a lakótelepi övezet volt az egyik olyan, ahol a privatizáció nyomán 1996-ra drasztikusan csökkent a tanácsi bérlakások aránya<sup>6</sup>. Míg a rendszerváltás környékén a lakások fele-fele arányban voltak magán-, illetve állami tulajdonban, addig a rendszerváltást követő hét év alatt az állami tulajdonú lakások aránya egytizedre csökkent. A megmaradt bérlakás állományról is valószínűsíthető, hogy a legkevésbé jó helyen lévő, és legolcsóbb lakásokat felvonultató lakótelepekről kerül ki.<sup>7</sup>

A fővárosi lakáspiaci mozgások arra utalnak, hogy a lakásprivatizáció és a gazdasági mutatók pozitív változása az elmúlt években élenkítően hatott a lakáspiacra. A kérdés, hogy a privatizáció nyomán mennyire élénkült meg a lakótelepeken élők mobilitása.

A korábbi bérlakás állomány jelentős része az alacsonyabb társadalmi státuszú, rosszabb állapotú lakótelepekre korlátozódott, ezért valószínűsíthető, hogy az ilyen privatizált lakások jelentős hányadában közepes, illetve alacsony státuszú népesség élt. Éppen a lakótelep alacsony státusza hathat visszahúzólag a magasabb státuszú népesség beáramlására. A magasabb státuszú népességgel rendelkező lakótelepek esetében azonban valószínűsíthető, hogy a privatizáció csökkentette a lakótelepek belső heterogenitását.

A privatizáció nyomán egy sor más – a mobilitáshoz – tartozó kérdés is felvetődik. Ilyen például az, hogy milyen hatással volt a lakótelepek népességének össze-

<sup>6</sup> Jóllehet a privatizációs folyamat a kilencvenes évek közepére lassult, még koránt sem záródott azonban le. Ezért azt gondoljuk, hogy a lakótelepi bérlakásállomány az elmúlt években tovább csökkent.

<sup>7</sup> Mára az önkormányzati lakáspolitikai előtt jelentős korlátként lebeg a bérlakások számának ilyen drasztikus csökkenése. A 2. táblázatban is látható, hogy a város különböző övezetei közül a nyolcvanas évek végén a Kolónia, ipari övezetben a Városközpontban, és a Lakótelepi övezetben volt a legmagasabb az állami tulajdonú lakások aránya és az utóbbi két övezetben csökkent a legdrasztikusabban. A mikrocenzus adatai alapján feltételezhető tehát, hogy a kiutalható önkormányzati bérlakásoknak csak nagyon kis része maradt lakótelepeken, nagyobb részük a belső városrész leromlott területein, illetve a külterületi, szociálisan hátrányos lakóterületen van. A lakótelep tehát olyan övezet, ahol az állam jelentős mértékben vonult ki a lakáspiacról.

tételére a főváros központjában lezajlott privatizáció. Igazolható-e vajon az a feltevés, hogy az itt élő – lakását megvásároló – alacsonyabb státuszú népesség nagyobb hányada a külső kerületekbe, illetve a fővároson kívülre, kisebb hányada azonban a közepes vagy alacsony státuszú lakótelepekre költözött.

Mindezekre a kérdésekre e tanulmányban nem adhatunk kimerítő választ, de néhány tendenciára utalhatunk. Korábbi kutatásaink ugyanis rámutattak arra, hogy a lakótelepek könnyen az alacsonyabb társadalmi státuszú rétegek csapdájává válhatnak. A lakótelepeken – ahogyan a város más részein is – a lakásprivatizáció kedvező pénzügyi konstrukciója arra ösztönözte az alacsonyabb státuszú családok nagy részét is, hogy megvásárolja tanácsai bérlakását. A folyamatosan növekvő infláció és a csökkenő életszínvonal mellett ugyanakkor ez az anyagi áldozat tovább rontott a család „költségvetési mérlegén”. A mindennapi megélhetési gondok és a hitel-, illetve egyéb tartozások mellett ezek a családok egyre kevésbé tudják fizetni a közüzemi díjakat. A közüzemi költségek és ezen belül főleg a – kiiktathatatlan – távfűtés díjának folyamatos és évről évre jelentős emelkedése – ahogyan ennek már több jele is van – a díjhátralékos családok számának még erősebb növekedéséhez vezet. A lakótelep tehát olyan szociális csapdává válhat, ahonnan szociális háló nélkül nincs menekülés.

A másik lehetőség az, hogy ez az elszegényedési folyamat nem jut a vázolt következményekig, hanem az alacsony státuszú családok megpróbálnak még akkor túladni (privatizált) lakásukon, amikor az eladási árból – az adósságok törlesztése után is – tudnak valamilyen lakást vásárolni. A mai lakáspiaci árak ismeretében az egyetlen lehetséges megoldást egy fővárosi kisebb és alacsonyabb komfortfokozatú lakás, vagy egy, a fővárostól távoli kis település családi háza jelenthetné. E folyamat a kiköltözőknél valamivel magasabb státuszú családok beköltözését eredményezné. Ugyanis csak számukra lenne lehetséges egy ilyen magas fenntartási költségekkel rendelkező lakás megvásárlása. Ez hosszú távon a lakótelepek felértékelődéséhez vezethetne.

Vitatott volt, hogy a privatizáció során azok a korábbi lakótelepi lakásbérlők, akik lakásukat kedvezményesen megvehették, egy újabb „nemzeti ajándékban” részesültek, vagy jelentős részük a tulajdonnak döntően hátrányait – elsősorban a jelentősen megnövekedett rezsit és a felújítás megfizethetetlennek tűnő költségeit – észleli. Ez a lakótelepek esetében is érvényes, amit jól mutat a lakótelepek felújítására kapott külföldi hitelkontingens igénybevételének szinte teljes elmaradása.

A felújítás szükségessége azonban még egy, a kivitelezés módjánál és milyenségénél súlyosabb problémát is felvet, ez pedig a finanszírozás kérdése. Az Ipari és Kereskedelmi Minisztérium felmérése szerint, az épület korát és állapotát figyelembe véve 1996-ban ehhez lakásonként 200–800 ezer forintra lett volna szükség. Ezt az összeget azonban a családok nagy része nem tudná – még kölcsönökkel sem – megfizetni, jóllehet az állam megpróbál kedvező támogatási konstrukciót kidolgozni.<sup>8</sup> Úgy tűnik, hogy a régebben épült és ezen belül alacsonyabb státuszú lakótelepek –

<sup>8</sup> Így például lehetőség van arra, hogy egy 3 milliárd forintos német hitelt panellakások felújítására fordítsanak (Magyar Hírlap 1996). Ez azt jelenti, hogy a kb. 780 ezer magyarországi panellakásból talán 5 ezret lehetne felújítani. Budapesten megközelítőleg 191 ezer panolos technológiával épült lakás van, ez a hitel csak néhány ház problémáját oldaná meg.

éppen emiatt a felújítási kényszer miatt – hátrányosabb helyzetbe kerülnek. Éppen a lakónépesség összetétele miatt ugyanis valószínűleg a magasabb státuszú lakótelepek házait újíthatnák fel, mivel a hitel felvétele csak akkor lehetséges, ha a ház minden lakója kéri, és minden lakó egyben hitelképes is. Úgy tűnik, hogy a házak állapotának romlása magával vonja a lakótelepek közötti és a lakótelepeken belül a házak közötti különbségek fokozódásának lehetőségét.

A kellemetlenebb fizikai környezetű területről a magasabb társadalmi státuszú családok folyamatosan elköltöznek, helyüket alacsonyabb státuszú családok veszik át, akik alacsony jövedelmi szintjük miatt még kevesebbet tudnának lakásuk felújítására költeni, ami fokozza a leromlás ütemét. Ez a folyamat jól látható például a Havanna és a Békásmegyeri lakótelep egyes házaiban.

Az tehát, hogy a lakótelepek társadalmi státusza a következő évtizedben milyen lesz, valószínűleg jelentős mértékben éppen attól függ, hogy a privatizációs folyamat következtében megindul-e számottevő elköltözés a lakótelepekről, illetve hogy a magasabb, vagy az alacsonyabb státuszú népesség költözik-e ki a lakótelepekről és a helyükre érkező népesség rendelkezik-e olyan erőforrásokkal, amelyek a felvetődött problémák megoldására képessé tehetik. (Erre azonban a jelenleg rendelkezésünkre álló adatbázis segítségével nem tudunk választ adni. A kérdéskör további mélyebb és hosszabb távú kutatómunkát igényel.)

## Összefoglalás

Összefoglalásként elmondható, hogy a lakótelepek státusza az elmúlt évtizedek során nem csökkent a város többi részéhez képest. Természetesen az egyes lakótelepek esetében a státus változása pozitív és negatív irányt is felvehetett. Általánosságban elmondható, hogy a magasabb társadalmi státuszú lakótelepek a lakáspiacon jelentős pozíciót töltenek be. Áraik folyamatosan emelkednek, a lakótelepek között felfelé filtrálódnak. A főváros lakásállományán belül pedig megtartják viszonylag jó helyzetüket. Ezzel szemben az alacsony társadalmi státuszú lakótelepek a lakótelepi ingatlanpiac alján helyezkednek el. Áraik szinte változatlanok maradnak, sőt kis mértékben csökkennek is.

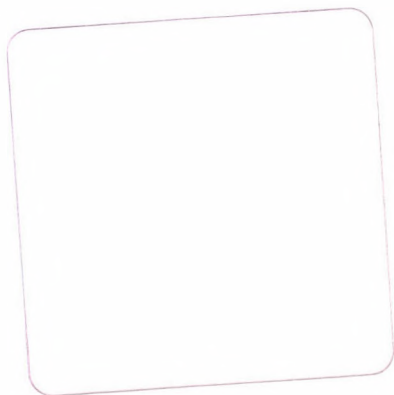
Az e folyamatok mögött rejlő okok magyarázatához vissza kell nyúlni a szocialista lakáspolitikához. Az új lakótelepek egy részébe ugyanis az 1960-as években tömegesen költöztek magas státuszú családok. Később e lakótelepek jelentős hányadának státusza kisebb-nagyobb mértékben csökkent. A státuszváltozás magyarázatául a felerősödő lakásmobilitás szolgálhat. Korábbi kutatások eredménye szerint a magasabb státuszú családok nagy része elköltözött a lakótelepről, és helyüket alacsonyabb státuszú családok foglalták el. A lakásmobilitás konkrét irányáról azonban nincsenek megbízható adataink. Valószínű, hogy a családok egy része Budapesten belül – például a főváros családi házas övezetébe, vagy az újonnan épített lakótelepekre – költözött, más részük pedig el is hagyhatta a fővárost.

Az 1950/60-as években épített lakótelepek a lakáspiacon jó minőségű lakásállományt jelentettek, amelyekhez magas társadalmi státuszú rétegek kötődtek. Később a családi- és társasház építés fellendülése miatt ezek a lakások lejjebb filtrálódtak. Ugyanez történik most a legújabb lakótelepekkel, amikor is a sorházak és

családiházak, mint magasabb státuszú lakóhelyek miatt lefelé filtrálódnak a lakáspiacon. Eddig azonban még mindig voltak olyan lakótelepek, melyek a lakáspiacon is magas státuszúnak számítottak. Valószínű, hogy a lakótelepépítés befejezése miatt nem lesznek új magas státuszú lakótelepek, a régiak pedig más magasabb státuszú lakásformák megjelenése miatt lejjebb filtrálódnak.

1. számú térkép.

A vizsgált lakótelepek köre.



## A vizsgálat módszere

A lakáshelyzet társadalmi státuszát jelző mutatók mellett vizsgálatunkhoz az illetékhivatal által kiszámított átlagos négyzetméter árakat használtuk fel, amelyek segítségével általánosan és néhány kiemelt lakótelep példáján keresztül nyújtottunk képet a fővárosi lakótelepek ingatlanpiaci helyzetének elmúlt tíz év alatti alakulásáról. Arra törekedtünk, hogy a budapesti távfűtéses lakótelepek közül lehetőleg a fizikailag és a népesség száma szerint is nagyokat vizsgáljuk meg. A vizsgálati kör ilyen szűkítését két tényező indokolta: az egyik az, hogy a nagyobb lakótelepekre vonatkozóan megbízhatóbban állnak rendelkezésre az ingatlanpiaci árak, a másik ehhez szorosan kapcsolódó tényező pedig az, hogy a nagyobb lakótelepeken gyakoribbak a lakás-cserék, így nagyobb esetszám állt rendelkezésre a vizsgált évek átlagos négyzetméter árának kiszámításához. A budapesti 63 távfűtéses lakótelep közül harmincat választottunk ki. A mellékelt térképen látható a kiválasztott lakótelepek területi elhelyezkedése és mérete. Kiválasztásuk során ügyeltünk arra, hogy a mintába eltérő státuszú és térbeli elhelyezkedésű telepek kerüljenek, ugyanakkor törekedtünk arra, hogy mind a nagyságot, mind pedig a területi elhelyezkedést tekintve megfelelően reprezentálják a távfűtéses lakótelepek csoportját.

## Hivatkozások és felhasznált irodalom

- Csanádi Gábor–Ladányi János 1992. *Budapest térbeni-társadalmi szerkezetének változásai*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- Cséfalvay Zoltán 1994. Az „olvasható” város. In: Cséfalvay (szerk.) *A modern társadalomföldrajz kézikönyve*. Budapest: IKVA Könyvkiadó Kft, 287–299.
- Csizmady Adrienne 1996. Lakótelep és társadalmi szegregáció. *Szociológiai Szemle*, 3–4.
- 2000. A fővárosi lakótelepek térbeni-társadalmi helyzete a rendszerváltás után. *Szociológiai Figyelő*, 1–2.
- Hegedűs József–Tosics Iván 1988. Lakásmobilitás változó szerkezetű lakáspiacon (filtrációs folyamatok a magyar lakásrendszerben). *Társadalomkutatás*, 1.
- 1993. Privatizációs dilemma a budapesti bérlakásszektorban. *Szociológia*
- Mikrocenzus*, 1996. A lakótelepi lakások és lakóik. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal, 1998.
- Preisich Gábor 1998. *Budapest városépítésének története 1945–1990*. Budapest: Műszaki Könyvkiadó
- Szelényi Iván–Konrád György 1969. *Az új lakótelepek szociológiai problémái*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- Zöld utat kapott a német panelhitel. *Magyar Hírlap*, 1996. március 1.

## A TÁRSADALMI TŐKE SZEREPE AZ ORVOSOK ÉRDEKÉRVÉNYESÍTÉSÉBEN\*

### Bevezetés

A tanulmány az orvosok érdekérvényesítéséről végzett empirikus szociológiai felmérés eredményeit ismerteti. A kérdést azért tartom lényegesnek, mert az orvosok, vagy egyes csoportjaik meglehetősen sikeresek e téren, ugyanakkor ez számos anomália forrásává válhat:

*„A lakosság ellátása érdekében sokkal jobb lenne, ha kevesebb beteg jutna egy orvosra. Nyilván az ellátás színvonala is növekedhetne ezzel, mert kiszámítottuk, hogy a jelenleg vállalkozó orvosnak volt 2800 kártyája... Az az orvos, akinek 2800 kártyája van, és napi 80–100 beteg jelenik meg a négy és fél órás rendelésén, ott nem lehet minőségi betegellátás, sőt előbb-utóbb olyan gondok jelentkezhetnek, amik komoly problémákat vethetnek fel. Egy két-három perces foglalkozás után nem biztos, hogy jó döntést hoz, vagy nem tud úgy foglalkozni a betegével, ahogy egy háziornosnak, vagy családorvosnak kellene. A településen 4500 a felnőtt lakosság száma, tehát 1500-zal is meg lehet kezdeni a három körzet kialakítását. Mivel levittek 1200-ra a körzethatárt, így még inkább adott volt a lehetőség. Az is inspirált bennünket, hogy a Népjóléti Minisztérium is kilátásba helyezett bizonyos támogatást, ami sajnos nem jött össze. ...*

*A képviselő-testületben nem talált nagy ovációra ez a kezdeményezés. Három orvos tagja van, ezek közül az egyik 2800 kártyaszámmal rendelkező orvos, a másik a gyermekorvosnak a férje, aki a közeli városban belgyógyász, nyilván ő is a többiek érdekét képviseli, és tagja egy nyugdíjas orvos is...*

*Nincsenek többségben, de azért azt tudjuk, hogy az összes többi képviselő vagy az egyiknek vagy a másiknak a betege. Tehát innentől kezdve érdekes lehet az, hogy hogyan merjen véleményt nyilvánítani a képviselő, aki holnap – mint beteg – ki van szolgáltatva az orvosnak”. (a település jegyzője)*

A házi orvosok jövedelme az úgynevezett fejkvótás finanszírozás jóvoltából a hozzájuk leadott betegbiztosítási kártyák számától függ, így elemi érdekük, hogy sok betegük legyen, és ezért érthető, hogy miért ragaszkodnak annyira a nagy lélekszámú körzetekhez. Az idézetből meggyőződhetünk róla, hogy az orvosok milyen hatékonyan képesek bizonyos helyzetekben érdekeiket érvényre juttatni. Jelen esetben befolyásuk az orvos-beteg kapcsolat aszimmetriájából, a betegek kiszolgáltatottságából ered. Az érdekérvényesítésnek azonban számos formája létezik. Ezek közül a továbbiakban a társadalmi tőke szerepét vizsgáljuk.

\* A kutatást támogatta az OTKA (Témaszám: F 18134)

## A társadalmi tőke, mint az érdekérvényesítés eszköze

Gondolatmenetünk elméleti keretétől James Coleman (1994) társadalmi tőkével kapcsolatos megfontolásai szolgálnak. Coleman elmélete sok szállal kötődik a gazdaság-szociológiához – erre utalnak fogalmi hálójának egyes kifejezései, mint például a fent említett társadalmi tőke. Úgy vélem azonban, ez az elmélet termékenyen alkalmazható a jóléti rendszer egyes folyamatainak elemzésében is.

Coleman szerint társadalmi tőke akkor jön létre, amikor az emberek közötti viszonyok úgy változnak meg, hogy elősegítsék a cselekvést. A társadalmi tőke szerinte személyek közötti viszonyokban ölt testet. Akik rendelkeznek vele, előnyre tehetnek szert másokkal szemben: az olyan csoport például, amelynek a tagjai megbízhatónak mutatkoznak, és nagymértékben megbíznak egymásban, sokkal többre képes, mint egy hasonló, de a megbízhatóságnak és a bizalomnak híján lévő csoport. A társadalmi tőkét e tőke birtokosai felhasználhatják érdekeik érvényesítésére.

Coleman a társadalmi tőke számos formáját különbözteti meg, ezek közül a továbbiakban a kötelezettségek elvárások, valamint a szándékosan létrehozott szervezetek lesznek lényegesek, ezért az alábbiakban csak e két fajtát tárgyalom.

*Kötelezettségek és elvárások:* Ha A megtesz valamit B-nek, és bízik abban, hogy B ezt a jövőben viszonzza, akkor ez A-ban elvárást ébreszt, B-ben pedig azt a kötelezettséget, hogy ne veszítse el ezt a bizalmat. A viszonzás egyik lehetséges formája, hogy B rendelkezésére bocsátja A-nak személyes kapcsolati hálóját. A másik személy kapcsolati hálójához, mint erőforráshoz való hozzáférés jelentősen megnövelheti az érdekérvényesítés hatékonyságát. Granovetter (1994) a személyes kapcsolatháló ezen elemét a kapcsolat szorossága alapján, gyenge kötéseknek nevezi, amelyek hidszerű kapcsolatot létesít az kapcsolati háló erős kötésű elemei között.

*Szándékosan létrehozott szervezetek:* ennél a típusnál említi meg Coleman az úgynevezett önkéntes társulást, amely valamilyen közjóságot teremt. Esetünkben a szakszervezet, illetve az orvosi kamara tekinthető ilyen szervezetnek. Azt hiszem, a szakszervezet funkciója mindenki számára világos, nem így a kamaráé, ezért ehhez a fogalomhoz szükséges némi magyarázatot fűzni.

Az orvosi kamara szerepét akkor érthetjük meg igazán, ha a professzionális autonómia oldaláról közelítjük meg. Freidson (1970) szerint professzióról akkor beszélhetünk, ha egy foglalkozás tagjai kizárólagos jogokat kapnak az államtól valamely tevékenység folytatására – ez egyfajta monopóliumot is jelent. A professzionális autonómia alatt pedig azt érti, hogy e tevékenységet legitim módon csak a professzió tagjaiból alakult testület ítélheti meg. Ez nem zárja ki annak a lehetőségét, hogy a betegek minősítsék kezelőorvosukat, de ítéletük – például egy műhiba per során – a bíróság számára nem fogadható el. Legitimé csak akkor válhat, ha a professzió tagjaiból álló testület ezt megalapozottnak tartja. A laikusok véleményalkotása mindezek ellenére – a piaci típusú egészségügyi rendszerekben – nagy jelentőségűvé válhat, hiszen a betegek az orvosnak rossz hírért kelthetik, ami hatással lehet a betegforgalomra. Különösen akkor válik ez fontossá, amikor a betegforgalom bővülését jórészt pácienseik ajánlásától remélhetik, és csak kis mértékben máshonnan, például a reklámoktól (Gyukits–Koltay 1993).

Az orvosok kontrollja egy független testület, az orvosi kamara révén biztosított. A kamara többnyire etikai és szakmai ügyekben jár el. Szankcióinak hatásosságát

erősíti, hogy az orvosok közül csak az praktizálhat, aki tagja a kamarának. Ebből következik, hogy ha valakit kizárnak, akkor nem folytathat legitim módon gyógyító tevékenységet. A kamara nem tipikus érdekérvényesítő szervezet, szemben a szakszervezettel, de közvetetten elláthat ilyen funkciókat is, például amikor meghatározta az orvosi egyetemre felvehető hallgatók számát az USA-ban a XX. század elején. A hallgatói létszám szabályozásával – ami a gyakorlatban a medikus létszám alacsony szinten tartását jelentette – ugyanis sikerült az orvosok bérét magasán tartani (Conrad–Schneider 1990).

A professzionális autonómia ideáltípusa leginkább a XIX. században valósult meg. A XX. században azonban mindinkább megkérdőjeleződött. Ezt a folyamatot de-professionalizációnak nevezik. E jelenség okai közül kettőt emelnék ki: egyrészt, míg a XIX. században az orvosok – mai kifejezéssel élve – vállalkozók voltak, és jövedelmük közvetlenül a felső vagy a középosztály tagjaitól származott, addig a XX. században mindinkább jellemzővé válik, hogy beosztottakká lesznek az egyre hatalmasabb dagadó egészségügy intézményrendszerében. A kórházakban és a klinikákon a főnök ítéletet alkothat a beosztott orvosok munkájáról, sőt felül is bírálhatja tevékenységüket. Végso soron a munkahelyi vezető gyakorolhatja a kamarai funkciókat. Másrészt a biztosítók is beleavatkozhatnak a szakmai kompetenciába, például oly módon, hogy takarékosági szempontból előírják, milyen gyógyszereket írhatnak fel a betegnek és milyen nem, vagy ellenőrzik, hogy az alkalmazott kezelésre tényleg szükség volt-e. Ha az orvosok nem tartják be a biztosító ajánlásait, akkor az felbonthatja a velük megkötött szerződést.

Amíg XIX. században és a XX. század elején a kamarai funkciókat ellátó Magyar Királyi Orvosi Egyesület egy alulról szervezett, független társaság volt, addig a harmincas évek közepén létrehozott Orvosi Kamara már az állam által kisajátított szervezet, amely inkább képviselte a politikai elit, mint a tagság érdekeit. Később, a magát szocialistának nevező rendszerben éppen arra való hivatkozással szüntették meg a kamarát, hogy kiszolgálta a Horthy rendszert.

Annak ellenére, hogy a rendszerváltás előtt nem volt kamara, és a szakszervezet is csak papíron létezett, az orvosok egyes csoportjai az érdekérvényesítés terén egyáltalán nem bizonyultak eredménytelennek. Ezt példázza, hogy a fogászok, a szülészek és a szemészek fenntarhatták magánpraxisukat még a Rákosi érában is, holott e rezsim a piaci jellegű tevékenységek minden formáját illegálisnak minősítette és üldözte. Hogyan sikerülhetett mindez? A politikai elit valószínűleg önös érdekeit szem előtt tartva hunyt szemet a magánpraxis ügyében: Rákosi is maszekhoz járt, állítja egy fogász professzor. Egy-egy befolyásos vezető jelenléte a paciéntúrában nagyfokú védettséget jelentett az orvos számára: az említett fogorvos például amulettként használta azt az elismerő oklevelet, amit személyesen Rákositól kapott: az oklevél a rendelője falán lógott, hogy mindenki jól láthassa. Az eset a kötelezettségek és elvárások típusú társadalmi tőke jelentőségét húzza alá.

A magánpraxist persze csak megtűrték, soha nem lehetett tudni, hogy meddig folytatható, és azt sem, hogy nem viszik-e el ezért az orvost. Az idézett professzor szerint mindenki rettegett, aki maszekolt. Ő is állandóan attól félt, hogy eljön érte a fekete autó. Egyszer aztán csakugyan megállt a ház előtt. A rendelő ablakán ugrottam ki és meg sem álltam a határig – emlékszik vissza a történetekre. Még utoljára hazatelefonált, és csak ekkor derült ki, hogy nem érte, hanem a rendelésére jöttek.

A rendszerváltást követően az érdekérvényesítő szervezetek létrehozásának ideológiai és jogi akadályai megszűntek, az orvosok ettől kezdve szabadon létrehozhatták ezeket. Sorra alakultak a legkülönbözőbb szervezetek, mint például a Vállalkozó Orvosok Szövetsége, a Keresztény Orvosi Kamara vagy a Magyar Orvosi Kamara.

Hogyan tudják érvényre juttatni az orvosok érdekeiket abban az egészségügyben, amelyben a rendszerváltást követően drasztikus változások következtek be? Továbbra is kötelezettségeké és elvárásoké, vagy pedig az újonnan létrehozott szervezeteké lesz-e a fő szerep? Betöltheti-e funkcióját a Magyar Orvosi Kamara és a szakszervezet? Hogyan értékeli e két szervezet működését az orvosok? Ezek voltak azok a kérdések, amelyekre választ szerettem volna kapni a kutatás során.

## A kutatás módszere

A kutatás során interjú technikát alkalmaztam, több mint hatvan interjú készült. Ezek többnyire strukturált interjúk voltak, csak néhány esetben mélyinterjúk. A felmérést 1994 és 1998 között végeztem. Végül fel szeretném hívni a figyelmet arra, hogy e szociológiai kutatás érvényességi igénye korlátozott, ami elsősorban az orvosoknak a kamaráról és a szakszervezetről alkotott véleménye esetében intenek nagyfokú óvatosságra.

## Eredmények

A kutatás folyamán esettanulmányok formájában próbáltam meg feltérképezni az orvosok érdekérvényesítési stratégiáit. A történetek kiválasztásánál arra törekedtem, hogy különböző probléma és konfliktus típusokat jelenítsenek meg.

### *Személyes összeférhetlenség*

Egy kardiológiai osztály vezetőjének nézeteltérése támadt a kórház igazgatójával, aminek az lett a következménye, hogy a főorvost „büntetésből” áthelyezték a kórházon belül egy másik osztályra, ahol javarészt öngyilkosságot megkísérelt betegek feküdtek. A történetek nem csupán szakmailag, hanem pénzügyileg is súlyosan érintették, hiszen a kardiológiai osztály paraszolvencia tekintetében egy osztályvezető főorvos számára kifejezetten kedvező munkahely, szemben a másik osztállyal, ahol az öngyilkossági kísérletet elkövetőktől nemigen számíthatott hálapénzre.

Az eset rávilágít az orvosok kiszolgáltatott munkavállalói helyzetére, hiszen az igazgató a kórház érdekeire hivatkozva áthelyezheti a főorvost egy olyan tevékenységi körbe, amelynek ellátásához még szakvizsgája sincsen. Nézzük meg az főorvos érdekérvényesítő stratégiáját: A konfliktus kirobbanása után rögtön betegállományba megy, s mire innét visszajön, addigra már megvan az új munkahelye. E munkahelyet kötelezettségek elvárások típusú társadalmi tőkájének mozgósításával találja meg.

*„Felhívtam egy volt évfolyamtársamat, akivel az egyetem óta baráti viszonyban vagyok mind a mai napig, és előadtam neki mi történt velem a munkahelyen. Nem is kellett kérnem, ő ajánlotta fel, hogy megnézi mit tehet értem, mivel ő x kórház igazgatója. ...Nem, egyáltalán nem éreztem, hogy ez a megkeresés kellemetlen lett volna a számomra, mert én is többször segítettem neki, amikor valamilyen problémája volt, és itt nem szakmai, hanem személyes jellegű problémákról is szó van.”*

Figyelemre méltó, hogy a főorvos beosztottai, akik a konfliktus következtében szintén otthagyták a munkahelyüket, ugyancsak a főorvos kötelezettségek elvárások típusú társadalmi tőkét vették igénybe. A főorvos beosztása, szakmai presztízse révén valószínűleg értékesebb kapcsolatokkal rendelkezett, mint beosztottai, és ezért tudott segíteni. Az eset egyben a Granovetter által leírt hídszerű gyenge kötésnek erőforrásként való felhasználására is példa.

A kamara szerepvállalását az ügyben jól jellemezi, hogy a helyi szervezet vezetője nem engedte magnóra felvenni az interjút, így az elmondottakat utólag kellett feljegyznem. A kamara képviselője annyira félt attól, hogy véleményét mások meghallhatják, hogy be kellett ülnünk a várakozó betegek közé, imitálva az orvos-beteg konzultációt. A beszélgetésből világossá vált számomra, hogy a kamara semmit sem fog tenni, mégpedig azért nem, mert képviselői nagymértékben függnek a kórháztól, többek között azért is, mert onnan kapják fizetésüket. Pedig a történetekkel kapcsolatban komoly szakmai kifogásokat lehetne felvetni: milyen megfontolásból küldhetnek egy kardiológust a toxikológiai osztályra?

A kamara tehát azért válik működésképtelenné, mert a helyi képviselői egzisztenciális okokból nem merik felvállalni a konfliktust a kórház vezetőivel. A jelenség az előzőekben tárgyalt deprofesszionalizáció tipikus példája.

Nem csoda, hogy a kórházat otthagyo főorvosnak lesújtó véleménye van a kamaráról:

*„A kórházi kamara abszolút semmi, meg sem tud szólalni. Igazság szerint azért nem tudnak semmit sem tenni – ez főleg a területi kamarára vonatkozik –, mert nem partnerek. Az orvosok nem fordulnak hozzájuk, s a többi intézmény nem fogadja el őket partnerként. Egyszerűen nincs beleszólásuk semmibe.”*

### *Bérharc*

A helyi önkormányzat az ügyeleti ellátást – elég szokatlan módon – egy kft-re bízta. Ennek megfelelően, a szerződést az orvosokkal nem az önkormányzat, hanem a kft. kötötte. A kft. azonban csak a minimál bért volt hajlandó kifizetni az ügyeletet ellátó orvosoknak, akik ezt méltán kevesellték, és nem akartak ilyen feltételek között ügyelni. A cég ezzel szemben – egy jogszabályra hivatkozva – azt az álláspontot képviselte, hogy az orvosoknak kötelességük az ügyelet biztosítása.

*„Itt a gond most az, hogy miután vállalkozókról van szó, tehát a háziorvos is vállalkozó, a kft. is vállalkozó, és az önkormányzat is ilyen értelemben annak számít, tehát a három vállalkozó hogyan tudja ezt összekapcsolni a kötelezettségekkel?”*

*Arra jelenleg nincs mód, hogy két vállalkozó köt egy szerződést és abban benne foglaltatik a harmadik vállalkozónak a kötelezettsége. Ezt többszörösen alátámasztotta Népjóléti Minisztériumi állásfoglalás, a Magyar Orvosi Kamara, a Közigazgatási Hivatal is.”*

(ügyelet ellátására kötelezett orvos)

A szerződés kedvezőtlen volta az orvosok szempontjából nyilvánvaló, de ugyanilyen az önkormányzatnak is, e konfliktus ugyanis állóháborút eredményezett az orvosok és az önkormányzat között, aminek a helyi politikai elit számára nemkívánatos következményei lehetnek.

Az ügyeletre kötelezett orvosok számára is felvetődött a kérdés, vajon az önkormányzat miért köt ilyen előnytelen megállapodást a saját maga és a területén lévő orvosok számára:

*„Egy vállalkozásnál a döntő alappillér az, hogy megvan-e a személyi feltétele. Innen indult ki a dolog, hogy nyilvánvalóan nem volt meg. A kft. megnyert egy pályázatot, elindult és nem volt meg ez sem, sem az...”*

*Mindannyiunknak rejtély volt, hogy hogyan mehetett ez át a különböző szűrőkön, mert ezt meg kellett vizsgálnia az Egészségügyi Bizottságnak, véleményeznie kellett a Jogi Bizottságnak és szerintem még a Pénzügyi Bizottságnak is, hogy ezt a pályázatot ki nyeri, hogy nyeri...”*

(ügyelet ellátására kötelezett orvos)

A magyarázat az egészségügyi bizottság üléseinek jegyzőkönyvében található: A kft. igazgatója a bizottság elnökének a sógora, ennek következtében a dolgok rendre a kft. javára dőltek el. Az is jellemző, hogy milyen módon, az egészségügyi bizottság vezetője ugyanis összeférhetetlenség miatt ezekben a kérdésekben tartózkodott a szavazástól az ülésen, de a többi bizottsági tag azért megszavazta, hogy a kft. nyerje el a munkát.

Az eset ugyancsak a kötelezettségek és elvárások típusú társadalmi tőke egészségügyi rendszeren belüli szerepét példázza. A kft. vezetője kapcsolatát nem csupán a munka elnyeréséhez, hanem az ügyelet biztosítása során is kamatoztatta:

*„Na most az egyik főnöknek rokona van a bizottságban ...Hát, amikor mi ágálunk az ügyeleti főnökkel, akkor az állandóan az önkormányzattal takarózik.”*

(ügyelet ellátására kötelezett orvos)

Jellemző, hogy orvosok az ügyeleti díj emelésének érdekében nem a szakszervezethez, hanem az Állami Népegészségügyi és Tisztiorvosi Szolgálathoz (ÁNTSZ) fordulnak, teszik ezt azért, mert nem bíznak saját érdekképviseleti szervezetükben:

*„Van valami szakszervezet is ami igazán nem jó emlékü. Se az orvosokat, sem senki mást nem igazán védelmezett. Csak arra volt jó, hogy pártfunkcionáriusok dolgozzanak benne, meg nyaraltattak, és ilyesmi. Én abból kiléptem, és a rendszerváltáskor sem mentem vissza.”*

(ügyeleti ellátásra kötelezett orvos)

### *Munkahelyek megszűnése*

A kilencvenes évek közepétől többször megfogalmazódott az egészségügyi kormányzat részéről a kórházi struktúra átalakításának igénye. A kórházi ellátórendszer „leépítésére” irányuló legkomolyabb kísérlet talán a Bokros-csomag idején volt. Ebben az időszakban több településen is nyomon követtük a kórházak bezárását, az osztályok megszüntetését, illetve az ágyszám csökkentését.

Egy szülészeti osztály „megmentése” példáján láthatóvá válik, hogyan dőlt el a különféle egészségügyi intézmények sorsa a megyei önkormányzat egészségügyi bizottságában (az idézetek az egészségügyi bizottság jegyzőkönyvéből származnak):

„Tiszti főorvos: ...*Felkérést kapott dr. L. helyettes államtitkártól, hogy négynapos határidővel készítse el a megye kórházi struktúraváltoztatási javaslatát*”.

„Az egészségügyi bizottság titkára: *A Népjóléti Minisztérium egyik illetékesével beszélgetett és kérte, hogy az önkormányzati álláspontok kifejtésére és megismertetésére is legyen lehetőség megfelelő módon és időben. A válasz az volt, hogy kit érdekel az önkormányzat álláspontja.*”

Az idő rövidsége miatt csak az alábbi előterjesztésre futotta:

„Az egészségügyi bizottság elnöke: *A szülészeti-nőgyógyászati osztályon egyetértünk az onkológiai tevékenység bevezetésével, azonban az osztály jelenlegi struktúrája és a betegellátó tevékenysége nem tenné lehetővé az onkológiai tevékenység negyven ágyon történő létesítését. A betegellátás sérülése nélkül ez maximum harminc ágyon lehetséges...*”

„Dr. S. Gy. bizottsági tag: *Ez egy akut ellátást végző kórházi osztály, ami ráadásul most nyerte el a »papa-mama« címet. Hogy néz az ki, hogy odatesznek haldokló betegeket, akik egészen más jellegű ellátást igényelnek. Nagyon jól tudja mindenki, hogy ennek egy különálló épületben kellene lennie, más problémákkal, más bajjal, más szakszeméllyel. Átmeneti ideig is csak izoláltan lehet megvalósítani. Egyszerűen nem lehet ebben az épületben ilyen betegeket elhelyezni. Ez szakmailag nonszensz. Nem tudja, hogy ez a negyven ágy kívül lett egyzetve, de az a véleménye, hogy senkivel.*”

„Dr. M. L. bizottsági tag: *Megerősíti, hogy nem lett senkivel egyzetve... Senki sem tudott róla. Ezt az egészet a tisztiorvosi szolgálat gondolta ki.*”

„Bizottsági elnök: *Ennek a nőgyógyászati onkológiának a végleges elhelyezése ...a majd körülbelül kétezerben megépítendő onkológiai centrumban lenne. Mindenképpen bele kellene venni, hogy csak ideiglenesen tesz ki ezt a javaslatot.*”

„Dr. M. L. bizottsági tag: *Szeretné, ha a bizottság állást foglalna abban a kérdésben, hogy csak huszonöt ágy és csak átmeneti időre.*”

Végül a bizottság többsége elfogadja és megszavazza a javaslatot, amit később a képviselőtestület szentesít. A minisztérium azért ad négynapos határidőt az ÁNTSZ-nek, hogy helyi szinten ne legyen idő az ágyszám csökkentésének szabotálására. A döntés előkészítésében egytől-egyig orvosok vesznek részt, akik maguk is jól tudják, hogy szakmailag enyhén szólva megkérdőjelezhető e kezdeményezés, de politikusként köti őket a pártfegyelem:

„Az egészségügyi bizottság nem egy kimondottan szakmai testület, hanem ez egy politikai testület elsősorban. Szakma-politikai testület, ahová a pártok – ahogy a választás megtörténik – a választási eredmények alapján koalíciós egyzetéssel megegyeznek, hogy melyik bizottságban kit és hány főt delegálnak. Innentől kezdve nyilvánvaló, ha van egy kérdés a városházán, az egészségügyi bizottságban előtte történik az adott pártnak egy állásfoglalása. Mit kell az ott lévő tagoknak képviselnie. Ebből aztán adódhat ellentmondásos helyzet is, mert lehet, hogy egy adott pártnak van egy kialakult állásfoglalása, de ugyanakkor annak, akinek ezt képviselnie kellene, annak nem ez az érdeke... Az én helyzetem egy kicsit ilyen, mert engem egy párt kért fel, mint párton kívülit, de mint x kórház munkatársát, hogy vállaltam el ezt a tagságot az egészségügyi bizottságban. Úgy érzem, becsülettel, tisztességgel helyt tudtam állni

*idáig, és próbálok ezután is, de azt gondolom, hogyha nagyon veretes döntéseket kellene magam ellen megfogalmazni, akkor ezt nem fogom tudni felvállalni.”*  
(bizottsági tag)

A fenti idézetben a pártfegyelem határait feszegeti a bizottsági tag, éppen saját munkahelyének megszüntetését kellene ugyanis pártérdekből megszavaznia, és ezt már talán nem, de ezen kívül mindent megszavaz, például a daganatos betegek szülészetben való elhelyezését is.

Elvileg az ÁNTSZ-nek is szakmai szempontokat kellene képviselni, de hát tőle származik a javaslat. Tárnyilagosan meg kell jegyezni, hogy tapasztalataim szerint az ÁNTSZ sokszor korrekt módon jár el, de jelen esetben egy szinte végrehajthatatlan minisztériumi utasítást kell teljesítenie. A megyei ÁNTSZ – ismerve a megye egészségügyi ellátásának helyzetét – (a minisztérium biztos hogy nem ismeri emnyire) próbálja menteni a menthetőt, az önkormányzattal sem szívesen kerül konfliktusba, ráadásul szorít az idő, ezért csak ilyen javaslatra futja.

A történetben semmilyen szerepet sem játszik a kamara, mint a szakmai érdekérvényesítés független szerve, ezért nincs szervezett ellenállás az abszurd javaslat megvalósításával szemben, annak ellenére, hogy ezzel a döntést előkészítő szervezetek orvos tagjai külön-külön tisztában vannak.

Nem csak a fenti esetben, hanem a kórházbezárások, az átszervezések, és a kórházi ágyszám csökkentés egész menetében sem jut szóhoz a kamara, illetve a szak-szervezet, pedig orvosok egzisztenciájáról valamint szakmai tevékenységük feltételeit súlyosan érintő döntések meghozataláról van szó. Ennek okát így fogalmazza meg az egyik interjúalany:

*„A Magyar Orvosi Kamara elvben a magyar orvosok érdekképviseleti szerve, azért elvben, mert sajnos mind a mai napig nem sikerült az Orvosi Kamarát ilyen értelemben kormányzati, illetve minisztériumi szinten partnerként elfogadtatni. Meglehetősen furcsa módon minden orvos számára kötelező az Orvosi Kamarába való belépés, illetve a belépés hiányában elvesz például a receptfelírás joga. Az orvosi társadalmat érintő gondok orvoslásában a Magyar Orvosi Kamara nem sokat ért el eddig, aminek nem feltétlenül az az oka, hogy az Orvosi Kamara vezetése nem megfelelő, hanem a fent említett elfogadottság hiánya.”*

Ennek a folyamatnak talán a legelszomorítóbb következménye, hogy a vidéki kis kórházak áldozatul esnek a leépítésnek:

*„Az egészségügyi bizottság elnöke: Javaslatunk szerint az x kórházban működő infektológiai osztály százhuszonöt ágyon elláthatná a megye infektológiai betegeit és így K. településen az infektológiai osztály megszüntethető lenne.... A jelenlegi ágyszámon az osztály el tudná látni a megye bőrgyógyászati fekvőbetegeit is, és így ki-válthatná az S. település huszonöt ágyas osztályát.”*

A kórházi ellátás központosítása – azon túl, hogy egzisztenciálisan ellehetetleníti a vidéki szakorvosokat – a betegeket arra kényszeríti, hogy állandóan a megyei egészségügyi központba utazgassanak. A megyei önkormányzat egészségügyi bizottságában kivétel nélkül a megyei kórház, illetve a megyeszékhely kórházainak orvosai foglalnak helyet, ezért nem is csodálkozhatunk azon, hogy a vidéki települések kórházai húzzák a rövidebbet. A kisebb kórházak bezárása mellett vannak ugyan gazda-

sági indokok, ezzel szemben fennmaradásukért súlyos szakmai és szociális érvek szólnak. Független érdekérvényesítő szervezetek híján e két utóbbi szempont el-sikkadt.

### *Privatizáció*

Egy privatizációs kísérlet kapcsán a privatizációt kezdeményező és az azt ellenző orvoscsoporthoz érdekvédelemért stratégiai követjük nyomon (Gyukits–Szántó 1998).

Egy kórház szemészeti osztályának privatizációját annak vezetője, egy nemzetközileg is elismert professzor kezdeményezte. A professzor a privatizációtól jelentős hasznot remélt, mivel olyan új műtéti eljárásokat alkalmazott, amelyekkel rövid idő alatt sok beteget lehetett meggyógyítani, és ennél fogva több jövedelemre tehetett szert a társadalombiztosítástól (TB), mint a többi osztály, amelyek hagyományos eljárást folytattak. A TB ugyanis egységárat fizet az orvosi beavatkozások után.

A professzor stratégiája az volt, hogy ügyéhez befolyásos támogatót próbált szerezni. Megkereste ezért az egészségügyi minisztert, aki kezdetben kitért a privatizációs kezdeményezés melletti állásfoglalástól, annak ellenére, hogy professzor korábban különféle szívességeket tett neki, és ezért számított a támogatására. Végül is a professzor egy közös ismerős, a püspök révén, megszerezte a miniszter támogató levelét. Ezt a levelet olvasta fel a kórházban a főorvosi karnak, a privatizációról való állásfoglalás előtt. Azt hitte, hogy a miniszteri levél előtt meghajolnak a kollégák és zöld utat engednek a privatizációnak, de nem így történt, mert a kezdeményezését elvetették, aminek legfőbb oka az volt, hogy a professzor társadalmi tőkében rejlő lehetőséget csak a legfelsőbb szinten aknázták ki, és nem fordított kellő figyelmet az alsó – kórházi- és a középső – önkormányzati – szintre.

Amit elmulasztott a professzor, azt megtette a privatizációt leginkább ellenző kórházigazgató, aki a privatizáció ellen hangolta a főorvosi kart. A kórházigazgató, illetve a privatizációt ellenző csoport társadalmi tőkájének mozgósításával sikeresen befolyásolja a felsőbb szinteket is: egy önkormányzati képviselő segítségével még azt is elérték, hogy a minisztert a professzor ellen hangolják. A kórházigazgató szerepe ellentmondásosnak tűnhet, hiszen a professzor joggal számított segítségére a privatizáció kapcsán, mivel támogatta őt az igazgatói szék elnyerésében. Ennek ellenére a kórházigazgató volt az, aki a leginkább ellenezte a privatizációt. Ennek oka az volt, hogy a veszteségesen működő kórház egy olyan osztályt veszített volna el a privatizáció révén, amelyik nyereséget termelt. Az eset rávilágít arra, hogy a kötelezettségek elvárások típusú társadalmi tőkét elsősorban akkor lehet beváltani, ha ez nem kerül túlságosan sokba, de a történetből az is kiderül, hogy a társadalmi környezet megbízhatóságának alacsony a szintje, ami fontos szerepet játszik a privatizációs kísérlet bukásában. Az eset paradoxona, hogy a privatizációt ellenző orvoscsoporthoz döntési helyzetbe kerülhet annak ellenére, hogy nem is volt ilyen jogköre, mivel a döntés tulajdonképpen az önkormányzat hatáskörébe tartozik, ez is a társadalmi tőke kötelezettségek elvárások típusának jelentőségét húzza alá.

## Következtetések

A fentiek alapján megállapítható: érdekérvényesítésük során az orvosok gyakran veszik igénybe társadalmi tőkéjüket. Az egyes tőkefajtáknak azonban különböző a súlyuk: a szándékosan létrehozott szervezeteknek – mint amilyen az orvosi kamara és a szakszervezet – a rendszerváltást követően sem jut jelentősebb szerep, ezzel szemben a kötelezettségek elvárások típus továbbra is megőrizte vezető helyét.

Mi az oka a kamarának és a szakszervezetnek a társadalmi tőke másik fajtájával: a kötelezettségek elvárásokkal szemben alárendelt szerepének. A jelenség hátterében az orvosok szocializációja áll, rendszerváltás előtt ugyanis csak ez utóbbit alkalmazhatták, ami ráadásul hatékony eszköznek bizonyult. Ennek a társadalmi tőkének a választását valószínűsíti az orvostársadalom tekintélyelvűsége is, ami ugyancsak szocializációs termék, és az erre való kondicionálás már az egyetem padosraiban elkezdődik. Az orvosi egyetem ugyanis nagyfokú konformitást vár el a medikusoktól, ennek egyik eleme az egyetem hierarchikus struktúrájának feltételek nélküli elfogadása. Ráadásul ennek az egyetemnek nincs vészkijárata, a megszerzett tudást ugyanis nem, vagy csak nagyon nagy veszteséggel lehet átváltani, ami arra ösztönzi a hallgatókat, hogy mindenáron végezzék el az egyetemet.

További fontos tényező, hogy az orvosok szervezetei gyengék és alulmaradnak az ÁNTSZ-szel szemben. Az orvosok tehát racionálisan döntenek akkor, amikor az ÁNTSZ-t részesítik előnyben, hiszen e szervezeteknek nagyon komoly hatásköre van. Láthattuk, hogy a tisztí főorvos ott van az önkormányzat egészségügyi bizottságának ülésein, így első kézből értesül a helyi hatalom egészségügyet érintő döntéseiről, már a döntéselőkészítés során kifejtheti véleményét. Nagy bátorság kell ahhoz, hogy valaki ujjat merjen húzni vele, az ÁNTSZ ugyanis indokolt esetben bezárhatja az egészségügyi intézményeket. Ismerve a hazai egészségügyben uralkodó állapotokat, közegészségügyi szempontokra hivatkozva szinte bármelyik egészségügyi intézményt be lehetne csukni, aztán a betegek leszavazzák a következő választáson a polgármestert a képviselő urakkal együtt.

Az egyik vállalkozó orvos például arról panaszkodott, hogy az a vízcsap, amely délelőtt az állami ellátás során még megfelel a közegészségügyi elvárásoknak, délután az ugyanabban a helyiségben működő orvosi vállalkozás esetében már nem volt elfogadható. Az ÁNTSZ megtehetette, hogy bezárta a vállalkozást, miközben az állami ellátás változatlanul folyhatott. A tanulmány elején említett esetben, amikor a képviselőtestületben ülő orvosok megakadályozták az új körzet kialakítását, a történet még nem ért véget. A polgármester a következő ülésre ugyanis meghívta a megyei tisztí főorvost: a képviselőtestület most már egyhangúlag elfogadta az új körzet kialakítására tett javaslatot. Az ÁNTSZ tehát helyi szinten hatékonyan léphet fel az egészségügyet érintő kérdésekben, de – mint a kórházi ágyak számának csökkentésével kapcsolatban láthattuk – felfelé nem tud ellenállni, ez ugyanis egy olyan hierarchikus testület, amelynek a csúcán lévő személyt, az országos tisztí főorvost a miniszter nevezi ki vagy váltja le. Ezért van tehát létjogosultsága az orvosok által létre hozott szakmai és érdekérvényesítő szervezeteknek.

Felvetődik a kérdés, milyen következményei vannak az egészségügyi rendszer működése szempontjából a kötelezettségek és elvárások típusú társadalmi tőke dominanciájának. Ha nem lenne jelen ez a társadalmi tőke típus, akkor valószínűleg

komoly működési zavarok lépnének fel, hiszen az orvosok egyes beruházások, valamint fejlesztések terén – sőt olykor műszerek és gyógyszerek beszerzése esetében is – ezt a társadalmi tőkét mozgósítják.

A kötelezettségek elvárások típusú társadalmi tőke azonban egyenlőtlenül oszlik meg az orvostársadalmon belül, ennél fogva azok az orvosok vannak előnyben, akik nagyobb arányban birtokolják. Körvonalazható-e az orvostársadalmon belül a „nagyfőkések” csoportja? Szerintem igen: azok az orvosok, akik beosztásuknál fogva maguk is hatalommal és presztízzsel rendelkeznek, hiszen ők azok, akikkel érdemes kapcsolatot teremteni és e kapcsolatot fenntartani. Azok az orvosok viszont, akiknek nincsen befolyásuk, behozhatatlan hátránnyal indulnak a kötelezettségek és elvárások kiépítése terén, ennél fogva érdekérvényesítő képességük is gyengébb.

A szándékosan létrehozott szervezeteknek – mint a társadalmi tőke egyik formájának – lenne még egy előnye a kötelezettségek és elvárások típusal szemben: mégpedig az, hogy e szervezetek képesek lennének orvosetikai normák érvényre juttatására az egészségügyön belül, míg a kötelezettségek és elvárások erőforrásként való felhasználása során nem kell etikai szempontokat figyelembe venni.

A szándékosan létrehozott szervezetek megerősödésétől tehát a kisebb presztízsű orvosok hatékonyabb érdekérvényesítését lehetne remélni, ráadásul etikai normák is beépülhetnének az érdekérvényesítés folyamatába. Így például a körzetek nagyságának kialakítása, a kórházak bezárása és az ágyszámcsökkentés során nem, vagy nem olyan könnyen győzedelmeskedhetnének egyes orvoscsoportok partikuláris érdekei.

## Irodalomjegyzék

- Coleman J. S. 1994. Társadalmi tőke. In: Lengyel György–Szántó Zoltán (szerk.) *A gazdasági élet szociológiája*. Budapest: Aula
- Conrad, Peter–Schneider, Joseph 1990. Professionalisation, Monopoly, and Structure of Medical Practice. In: Peter Conrad–Rochelle Kern (eds.) *The Sociology of Health and Illness/Critical Perspectives*. New York: St. Martin's Press
- Freidson, Elliott 1970. *Professional Dominance*. Chicago: Aldine
- Granovetter, Mark 1994. A gazdasági intézmények társadalmi megformáltsága: a beágyazottság problémája. In: Lengyel György–Szántó Zoltán (szerk.) *A gazdasági élet szociológiája*. Budapest: Aula
- Gyukits György–Szántó Zoltán 1998. Privatizáció és társadalmi tőke. *Szociológiai Szemle*, 3.
- Gyukits György–Koltay Erika 1993. Gyógyító vállalkozások Budapesten. *Valóság*, 6.
- Kovács M. Mária 1991. A liberalizmus két útja a szakértelmiség körében. *Világosság*, 6.

## TÁJÉKOZÓDÁS

Némedi Dénes

### REFLEXIÓK A TÁRSADALOMELMÉLETRŐL.\*

Balogh István–Karácsony András: Német társadalomelméletek.  
Témák és trendek 1950-től napjainkig című könyve kapcsán.

Van-e „német” társadalomelmélet? Hogyan kell felfogni a Balogh István és Karácsony András könyve címében szereplő jelzöt? A kötet bevezetője e tekintetben nem ad eligazítást; nekem úgy tűnik, hogy a szerzők a nyelvi-területi kritériumot, az NSZK intézményes tudományosságához való tartozást tekintették elsődleges szelekciós elvnek, s nem tértek ki arra, hogy ez a megközelítés hogyan illeszthető a cím második, a tudományos egyetemességet implikáló eleméhez, a társadalomelmélet fogalmához. A kérdés pedig még egy rövid kitérést.

A tudomány alapideológiájának tantétele az, hogy nemzeti tudomány nincsen, a tudományos igazság érvényessége független az igazságot „felismerő” anyanyelvétől és nemzeti identitásától. Nincs „német fizika” – akik annakidején megpróbálták ezt létrehozni, alaposan diszkreditálták a gondolatot. Habermas és Luhmann – Balogh és Karácsony könyvének két főszereplője – egyetemes érvényességre igényt tartó elméleteket fogalmazott meg.

Pályájuk abban a Nyugat-Németországban bontakozott ki, amely a náciizmus katasztrófájából a „nyugatosítás” (Habermas kifejezése) kiútját választotta. A „bonni köztársaság” kora volt ez: Németország porosz része a világot megosztó vonal másik oldalára kerülve a mindig is „nyugatosabb” rajnai területek lettek a meghatározók, s részben a megszállók ösztönzésére, részben önszántukból a Szövetségi Köztársaság megteremtői a nyugati (atlanti) liberális berendezkedést vették mintául. A magyar köztudatban a „gazdasági csoda” jelenti ennek a kornak a lényegét, pedig legalább ennyire fontos a liberális-demokratikus állami berendezkedés és az a társadalmi áttrendeződés, amely a csonka Németországban megszüntette a hagyományos német diszkrepanciát a tradicionális elemeket őrző társadalmiszerkezet és a gyorsan modernizálódott gazdasági szerkezet között (vagy egy más értelmezésben: feloldotta azt a „torlódást”, amely a német kapitalizmusnak az „atlantihoz” képest túl gyors kibontakozásából keletkezett). Akárhogy is, a társadalom és kultúra „nyugatosodott” – vagy ha úgy tetszik, „kozmpopolita” lett –, az atlanti mintákat követte. Hozzájárult

\* Balogh István és Karácsony András könyvét Farkas János ismertette a Szociológiai Szemle 2000/2. számában. Ezt követően kaptuk meg Némedi Dénes írását, amely a szokásos recenzió keretein túlmutató állításokat és kérdésfeltevéseket is tartalmaz. A szerző néhány megállapítása *A szociológia egy sikeres évszázad után* című – folyóiratunk előző számában közölt – tanulmányához kapcsolódik. Szerkesztőségünk szívesen helyet ad a témakört – a társadalomelméletek problematikáját, diszciplinánk múltját és perspektíváit taglaló további reflexióknak.

ehhez a nemzeti gondolatvilág és szimbolika diszkreditálódása. A német társadalomtudományi és filozófiai gondolkodás meghatározó szereplői lemondtak a német különút problémáin való töprengésről, és a modernizáció általános kérdései felé fordultak. Éppen ez a tudatosan vállalt univerzalista beállítottság, a nemzeti sajátosságok tudatos relativizálása teszi sajátossá, a más országokbelitől megkülönböztethetővé a német társadalomelméleti törekvéseket. Habermas egyetemességre törekvő – a német idealizmus legjobb hagyományaihoz kapcsolódó – kommunikatív cselekvésemlélete és diskurzusetikája, Luhmann szenttelen, minden partikuláris megfigyelői perspektívát relativizáló rendszerelmélete a (nyugat)német kultúrának ebbe a „nyugatosodásába” illeszkedik bele, annak fontos eleme, s e nélkül a háttér nélkül nehezen lenne érthető. Van tehát „német” társadalomelmélet, s ennek a legújabbnak „német” voltát éppen az adja, hogy másutt ismeretlen radikalizmussal és tudatosság-gal feszíti szét a nemzeties gondolkozási kereteket.

Balogh és Karácsony sajnos nem térnek ki sem Németország „nyugatosodásának” kérdésére, sem arra a kérdésre, hogyan függ össze a társadalomelméleti koncepciók kibontakozása a tudományos gyakorlat, a felsőoktatás ugyanebben az időszakban – és az előbb jelzett folyamattól nem függetlenül – végbement átalakulásával. (A 189–192. lapokon eljutnak a probléma küszöbére, de nem bontják azt ki.) Az általuk bemutatott társadalomelméleti koncepciók így némileg a levegőben lógnak, az időtlen szellem produktumainak látszanak. Másfelől pedig úgy tűnhet az olvasónak, hogy a nyelvi adottság és a szerzők érdeklődése határozta meg az ábrázolási keretek kialakítását. Pedig létezik valódi összefüggés a tárgyalt elméletek között, ami összességüket mind az Egyesült Államokbeli, mind a francia vagy brit társadalomelméleti munkáktól megkülönböztethetővé, „németté” teszi. A társadalmi-kulturális összefüggés felvázolásának mellőzése miatt az első rész második fejezete (A társadalomkritika esélyei), ahol a szerző (Balogh István) a frankfurti iskola vázlatos bemutatása mellett a két elhíresedett társadalomelméleti vitát (az ún. pozitívizmus-vitát és a Habermas–Luhmann vitát) mutatja be, nem tölti be igazi funkcióját: a bemutatott elméletek kontextusba helyezését.

A szerzők által tárgyalt időszak egyébként véleményem szerint lezárult – noha a kötet alcímében szereplő „napjainkig” határozó ennek az ellenkezőjét sugallja. Végzet ért a „bonni köztársaság” időszaka, egyrészt a német újraegyesítéssel, másrészt az európai integráció meglődülésével, harmadrészt a „bonni köztársaság” társadalmi békéjét garantáló jóléti állam megroppánásával. Már látható, hogy a „berlini köztársaság” sok vonatkozásban más lesz, mint elődje. A kérdés már nem Németország „nyugatosodása”, mert az megtörtént. A kulturális, tudományos és felsőoktatási mező erős átrendeződése is megindult, tulajdonképpen az európai politikai mező átrendeződésétől teljesen független okok miatt. És persze a főszereplők közül Luhmann két éve halott, s benyomásom szerint már Habermas is megírta fontos műveit. Ami a társadalomelméletet vagy szociológiaelméletet illeti, van valami igazsága annak, aki kertelés nélkül kijelentette: az elmélet halott. Szorgos szakmai kutatómunka folyik a társadalomtudományokban, de a nagy elméleti kérdések iránti érdeklődés lehanyatlott (vagy csökkent) – az egyes szakmákon belül is de a korábban az elméletre erősen figyelő értelmiségi nyilvánosságban is. Azt, hogy mit hoz a kezdődő XXI. század az új Németországban, még nem tudjuk, s ennek előrejelzését nem is lehet a kötetten számon kérni. Ez nem azt jelenti, hogy Balogh és Karácsony munkája ide-

jétmúlt muzeális kérdésekkel foglalkozna. Ellenkezőleg, a német társadalomelmélet nagy korszaka (ennek kezdőpontját én a szerzőkkel ellentétben az ötvenes évek végén s nem 1950-ben, végpontját a nyolcvanas évek közepén, s nem 2000 körül jelölém ki) olyan szellemi tőkét halmozott fel, amelynek hozadékát a társadalomtudományok még sokáig élvezik. Számos e korban született német munka a klasszikussá válás útján halad (leginkább persze a Habermaséi; Luhmann az angol és francia nyelvű társadalomtudomány vonakodva fogadja be). A magyar társadalomtudományi képzésnek (a tárgyalt munka felsőoktatási szakkönyvként jelent meg) nagy szüksége van hasonló áttekintő-ismertető művekre ahhoz, hogy lépést tudjon tartani a „világgal”. Balogh és Karácsony vaskos munkáját remélhetőleg sokan és sokszor fogják használni.

A „német” társadalomtudományi irodalom gazdagsága miatt – még ilyen terjedelem mellett is – természetesen erős szelekcióra volt szükség. A könyv két fő figurája – ez aligha lehetne másként – Luhmann és Habermas (ebben a sorrendben, mert a szerzők szívéhez láthatólag közelebb áll Luhmann, mint Habermas). Mellettük még felsorolhatatlanul sokan részesülnek hosszabb-rövidebb bemutatásban, ismertetésben, s ez a tartalmi bőség a könyvet megkerülhetetlen referencia-munkává teszi. A válogatással kapcsolatban két rövid – és természetesen elfogult – megjegyzést tennék. A szerzők (feltételezésem szerint elsősorban Balogh István) jelentős, szinte Luhmann nyomdokaiba lépő elméletalkotónak tekintik Richard Münchöt. Véleményem szerint ezzel erősen túlértékelik Münchöt (magam lapos és fantáziátlan Parsons-epigonnak tekintem), s ezért sokallom a neki szentelt oldalakat. Másfelől többször említik Axel Honneth-et, de sehol sem elemzik összefüggően, pedig ő azon kevesek közé tartozik, akikre tekintve remélhetjük, hogy a német társadalomelmélet talán mégsem halott. (Magyarul is hozzáférhető elismerés-elméletét jelentősebbnek tartom, mint a hozzá közel álló és a könyvben külön alfejezetet kapó Joas kreativitás-elméletét). Nem vitatom persze, hogy az ilyen természetű (kinek kellett volna bekerülni, kinek kellett volna kimaradni) kritikai vitát a végtelenségig lehetne folytatni – kevés hozadékkal.

A könyv centrális (és a felsőoktatásban legjobban használható) fejezeteinek a második rész *Rendszer, autopoieszis, kommunikáció*, illetve *Cselekvés és kommunikáció* című fejezeteit tartom. Az elsőnek említettben (Karácsony András munkája) Luhmann, a másodikban (Balogh István munkája) Habermas érett elméletének összefoglalását kapjuk. Az összefoglalás és bemutatás összefoglalása és bemutatása célszerűtlen lenne. Annyit jegyeznék meg, hogy érdekes – és elméletileg inspiráló – lett volna, ha a szerzők vállalkoztak volna a két kommunikáció-elmélet közvetlen konfrontációjára. (Ehhez persze le kellett volna mondani arról, hogy az egyes fejezeteket külön-külön írják.) Izgalmas kísérlet lett volna a két kommunikációelmélet – amelyek közül az egyik a kompetens cselekvők nyelvi interakciójából indul ki, a másik a kommunikáció olyan fogalmából, amely nem előfeltételezi a cselekvők fogalmát, ellenkezőleg: a cselekvést mint a kommunikáció sajátos megfigyelési módját, a kommunikáció rendszerhez rendelt szelekcióját írja le – összevetése.

A két szerző kicsit a másikra figyelve alakította ki álláspontját, s már csak ezért is összetartoznak: Habermas Luhmannal vitatkozva vázolta fel a kommunikatív cselekvéselmélet első változatát, Luhmann szövegében pedig állandóan előbújnak a Habermasnak szóló nyílt vagy rejtett megjegyzések, oldalvágások. Habermas–Luhmann összevetés sok található a nemzetközi társadalomelméleti irodalomban,

ann összevetés sok található a nemzetközi társadalomelméleti irodalomban, ezekre támaszkodva az elmélet-összehasonlítás termékeny vállalkozás lett volna. Ez még jobban elősegítette volna a német társadalomelmélet e nagy korszaka elméleti hozadékának elemző felmérését.

Ha abból indulunk ki, hogy a második rész két középső fejezete a könyv központi része, akkor számos – a könyv szerkezetét illető – kritikái megjegyzést is kell tennünk. A fejezetek ugyanis nincsenek megfelelően összeillesztve. Ennek külső formai jegye az, hogy a könyvnek nincs összefoglaló bibliográfiája, hanem minden egyes fejezet végén szerepel egy-egy bibliográfia – természetesen ismétlődő tételekkel. (Ez és a könyv néhány más jellegzetessége azt a gyanút ébreszti az olvasóban, hogy nem önálló könyvről, hanem tanulmánygyűjteményről van szó – ez rendben is lenne, mert ezt tudva mindenki más szemmel olvasná. Csakhogy a bevezető összefoglaló könyvet ígért, s ez az olvasóban egészen más elvárásokat ébreszt. A fentebb előadott és az alant következő kritikák részben ezekből az elvárásokból születtek, s kevésbé lennének jogosultak, ha egy bevallottan tanulmánygyűjteményként megjelenő könyvről szólnának.)

A legfurcsább szerkezeti sajátosság az, hogy az első, *Társadalomelmélet és társadalomkritika* című részt a *Társadalomelmélet és jog* című fejezet zárja. Ebben a két szerző által megosztva írt fejezetben – erősen támaszkodva Werner Gephardt e tárgyú munkájára – a társadalomelmélet jogelméleti vonatkozásait mutatják be, kitérve olyan nem német szerzőkre is, mint Mead vagy Parsons, majd a fejezet nagyobb részében Luhmann és Habermas állításaival foglalkoznak. A jogelmélet kétségtelenül centrális szerepet játszott az eredetileg is jogász Luhmann munkásságában, első és máig sokak által legjobbnak tartott könyvei a joghoz közeli területeket tárgyaltak, Habermas utolsó elméleti könyve pedig szintén jogelméleti. Csakhogy a fejezet megértéséhez szükséges azoknak az elméleti tételeknek az ismerete, amelyeket később, a második részben mutatnak be. Úgy tűnik, hogy ez az írás az összefoglaló könyv gondolatától függetlenül keletkezett, s valahogy éppen az első rész végére pottyant oda.

Egyébként e fejezetet olvasva jegyeztem meg a lap szélén, hogy a szöveg olykor közel áll az emészthetlenséghez, túl bonyolultan fogalmaz, nem törődik azzal, hogy a feltételezett – egyetemista vagy tanár – olvasót bevezesse az ismertetett gondolatvilágba. A szerzők a bevezetőben – szövegüket némi eufemizmussal a „szokásosnál több figyelmet igénylőnek” minősítve – figyelmeztetik ugyan az olvasót, hogy ne várja tőlük az időrendi áttekintést, a tárgyalt elméletalkotók munkásságának összefoglaló ismertetését, ezt az elhárító gesztust azonban nem tartom legitimnek. Ez a munka hosszabb időszakra szóló referencia-munkának készült, s ehhez az is hozzátartozik, hogy mindent megtegyen a hozzáférhetőségért – nem tesz meg mindent.

A második rész szerkezete is kínál célpontot a kritikának. A racionalitás problémája régi német társadalomelméleti probléma. A szociológiaelméletben – akárki ír a racionalizációról, racionalitásról – a kötelező kiindulópont egy német: Weber. Ez az újabb német társadalomelméleti törekvések számára is centrális kérdés maradt ez, a könyvben Balogh István külön fejezetet szentel neki. Tanulságos volt – Habermas, Schluchter, Luhmann, Apel ismertebb fejtegetései mellett – Höffe, Welsch elemzéseinek a bemutatását olvasni. Szerintem ezt a problémát azonban valahogy úgy kel-

lett volna kifejtteni, hogy jobban kapcsolódjon az előző két, elsősorban Luhmann és Habermas elméleteit bemutató fejezethez.

A második rész legproblematiszabb pontja az első, *Folytonosság – korszakváltás* című fejezet, amely három, lényegében egymástól független fejtegetést tartalmaz. A sorban az utolsó a Parsons-recepcióról szól. Az utolsó fél évszázad német szociológiájában Parsons valóban fontos szerepet játszott. Ha némileg furcsa, a történeti időrendet felforgató – és ezért a történeti kontextus megmutatására alkalmatlan – sorrendben is, ez az alfejezet bemutatja a recepció fontosabb csomópontjait. Az alfejezet igazi helye egy olyan nagyobb fejezetben lett volna, amely a német társadalomelméleti gondolkodást szélesebb tudományos-kulturális kontextusban helyezi el – kitérve például arra, hogy milyen szerepet játszott Parsons recepciója a szociológia mint diszciplína legitimálásában. A fejezet első két része a posztmodernnel kapcsolatos vitákat és a modernitással kapcsolatos elméleteket mutatja be (ebben a sorrendben!). Azt hiszem, tanulságosabb lett volna, ha ennek a fejezetnek az anyagát felhasználva a szerzők kísérletet tesznek annak bemutatására, hogy a német társadalomelméleti irányzatok milyen kordiagnózisokat produkáltak. Ezekben ugyanis nincsen hiány.

A kőtetben némileg elsikkad, hogy Habermas mindig törekedett az elméleteiben rejlő kordiagnosztikai potenciál kibontására. Két kérdéskomplexumot emelnék ki: az egyik a korai nyilvánosság-elmélettől a kései politikai publicisztikáig terjedő vonal – a nyilvános kommunikáció, a republikánus, a felvilágosodás örökségére támaszkodó politika problémáinak elemzése – a másik a jóléti állam működéséből eredő, az életvilág kolonizálása címszó alatt ismert feszültségek bemutatása. Luhmann sem riadt vissza az explicit kordiagnosztikától. Az ökológiai kommunikációval foglalkozó, a zöld mozgalmakkal határozottan szembeforduló könyve nagyhatású és nagyon tanulságos olvasmány. Ha a szerzők jobban figyeltek volna a társadalomtudományi kordiagnózisokra, Claus Offe jelentősége jobban kiugrott volna, kiderült volna, hogy Dahrendorf mégiscsak fontos szerepet játszott, és részletesebb elemzés készülhetett volna Beck szerepéről, aki nemcsak Németországban volt – egy időben – nagyon népszerű, hanem utóbb igazi nemzetközi sztárrá lett.

Kritikai megjegyzéseim mögött az az elképzelés húzódik meg, hogy a társadalomelméletek bemutatását sikeresebben lehet végigvinni, ha jobban figyelünk a történeti kontextusra, az időbeli folyamatokra, arra a szélesebb és szűkebb közegre, amelyben a gondolatok megfogalmazódtak. Nem véletlen azonban, hogy Balogh és Karácsony idegenkednek ettől a bemutatási módtól, s szívesebben maradnak meg az elméleti szövegek világában. A könyv a jelentős német elméletek ismertetése mellett – mint az első rész *Bevezetés* című fejezete kifejti – egy tudománypolitikai célt is kíván szolgálni: „...napjainkban mind határozottabban körvonalazódik a társadalomelmélet ... önállósulása.” (14.l.) Balogh István – és gondolom Karácsony András is – a társadalomelméletet új, önállósuló társadalomtudományi diszciplínaként érti, amely elsősorban a szociológia és a filozófia elemeiből építkezik. (19.l.) Ezek az állítások ismételten visszatérnek a könyvben, ezért az joggal tekinthető e diszciplináris önállósulási törekvés alátámasztását szolgáló munkának.

A társadalomelmélet megjelölést a könyvben tárgyalt munkák zöme esetében teljességgel helyénvalónak tartom, de olyan okokból, amelyek Balogh István elképzelésével ellentétesek. Luhmann, Habermas, Offe, Honneth, Schluchter, Beck – csak

néhányat említve a tárgyalt szerzők közül – Münchöt tudatosan hagytam ki – valóban nem szoríthatók be egyetlen szaktudomány keretei közé, bármilyen legyen is az egyetemi státusuk. Munkásságuk transzdiszciplináris: problémákat ismernek, ezek megoldására a legkülönbébb diszciplinákból választják ki az eszközöket, s következtetések is a legkülönbébb irányokba vezethetők tovább. Luhmann filozófiai, logikai, biológiai, kibernetikai, szociológiai, jogelméleti, politikaelméleti, történeti elemekből építkezik, s a társadalmi rendszerek általa megalkotott elméletét valamennyi társadalomtudomány számára relevánsnak tartja. Igaz, nyugalomba vonulásáig a szociológia professzora volt, de ennek tisztán adminisztratív jelentősége volt. Luhmann munkássága nem interdiszciplináris a szó szokott értelmében: nem különálló diszciplinák együttműködéséről van szó az ő esetében, nem úgynevezett határterületi kutatásokról, hanem a hagyományos diszciplinákból vett elemek összeolvastásáról egy, a diszciplináris keretekben elhelyezhetetlen elméleti egészben. Ugyanez igaz Habermas esetében is, akit a másodlagos irodalom hol filozófusnak, hol szociológusnak titulál, de egyik rekeszben sem fér el.

A német hagyományban egyáltalán nem új jelenség, hogy a társadalomtudományi törekvések nem férnek bele a diszciplináris keretekbe. A szokványos szociológia-történet el szokott feledkezni arról, hogy Weber és generációja a szó diszciplináris értelmében nem volt szociológus. Weber munkássága történeti, gazdaságtani és (végül) szociológiai elemek halmaza, s ez az egész utólag sem illeszthető bele ellentmondások és torzítások nélkül valamelyik társadalomtudományi diszciplína kereteibe. Ugyanilyen bizonytalan Sombart, Simmel, vagy – a következő generációból – Mannheim és Freyer diszciplináris besorolhatósága. A Balogh és Karácsony által tárgyalt korszak társadalomtudományi törekvéseiben így vagy úgy jelentős hatással bíró kritikai elmélet sem volt diszciplinárisan elhelyezhető. Ennek az észak-amerikai szemszögből deviáns diszciplináris helyzetnek az okait csak egy hosszabb elemzés tudná bemutatni. Összetett jelenségről van szó, amelynek egyik fontos komponense a német tudományos-kulturális mező „nem nyugatos” jellege. Annál érdekesebb, hogy akkor, amikor végbemegy a német világ asszimilációja az atlanti struktúrákhoz, a társadalomtudományban újra megjelennek a diszciplinárisan besorolhatatlan, transzdiszciplináris művek. Egy alaposabb elemzés – úgy hiszem – kimutatná, hogy (Nyugat)Németországban a Balogh–Karácsony könyv által tárgyalt félévszázadban kettős folyamat ment végbe: egyrészt a tudomány és a felsőoktatás átrendeződése eredményeképpen eltűntek azok az akadályok, amelyek addig a modern társadalomtudományok intézményesülésének útjában állottak – megjelent a szakszerű szociológia, politológia, modernizálódott a történettudomány, a gazdaságtudomány, átalakult a filozófiai mező a nyugati irányzatok benyomulásával –, másrészt megjelentek a válaszkísérletek azokra a feszültségekre is, amelyek a XIX.–XX. századi diszciplináris tudományosságban keletkeztek. Újabb fajta „torlódásról” van szó, s ebben a helyzetben nem a diszciplináris határokat tiszteletben tartó szociológiai elméletek (ilyenek is szép számmal voltak és vannak), hanem a transzdiszciplináris törekvések keltettek igazi feltűnést. Balogh és Karácsony, könyvükben a társadalomelméletekre figyelve, főleg – s joggal – ez utóbbi törekvéseket próbálják bemutatni, és – szerintem tévesen – arra a következtetésre jutnak, hogy új diszciplína születéséről van szó.

A tudomány diszciplináris tagozódása a XIX.–XX. század műve, s elválaszthatatlan a modern egyetem kialakulásától, a tudományos kutatás egyetemi formában való intézményesedésétől, az egyetemi jellegű tudományos képzés létrejöttétől. Ebben a folyamatban nemcsak a tudásterületek differenciálódása figyelhető meg – ahogy ezt Balogh hallgatólágoosan feltételezi –, hanem integrálódás, összeolvadás is különböző tudásanyagok és gyakorlati tevékenységek közt. A szociológia iskolapéldája ennek: a filozófiából (elsősorban a morálfilozófiából), a történetírásból és történetfilozófiából vett elemek olvadtak össze benne a társadalomleírás régi gyakorlatával és a politikai-társadalmi publicisztikával. (Éppen e konglomerátum-jelleg nehezítette meg a szociológia tudományos legitimálását a XX. század elején.)

A diszciplináris tudományosság teljesítményei és korlátai közismertek – és a tudományokra reflektáló gondolkodásban mindig is tárgyalták. Nem véletlen, hogy a diszciplináris tudomány történetét végigkísérik a tudományosztályozási kísérletek, amelyek rendszeres összefüggést próbáltak teremteni az egymástól eltávolodó területek között. A tudomány diszciplináris rendszerének átalakulásáról egyre többet írnak és beszélnek – mások mellett a Balogh–Karácsony kötetben egyszer-kétszer idézett luhmannianus tudányszociológus Stichweh. A fentebb használt transzdiszciplináris jelző így született a diszciplináris keretből kikívánczoló törekvések jellemzésére. A diszciplináris tudományosság korlátai – úgy vélem – két ok miatt látszanak ma jobban, mint régebben: egyfelől az egyetemi-felsőoktatási rendszer átalakulása (a felsőoktatásban résztvevők korosztálybeli arányának a XX. század eleji 2-3%-ról 50%-ra emelkedése a centrum-országokban) mára már lényegében megszüntette a diszciplináris tudományosság háttérét képező, egyszerre oktató és kutató – vagy kutató oktató – egyetemet, másfelől a tudományos eredmények ma már – a XIX. század elejével ellentétben – valóban felhasználhatók technikai problémák megoldására, de ezek a „kívülről” generált problémák soha nem préselhetők be egy-egy diszciplína keretei közé.

A társadalomtudományokban – és szűkebben a szociológiában – a XX. század második felében (éppen akkor, amikor végre igazi legitím diszciplínává vált) egyre nyilvánvalóbb lett, hogy az igazi nagy kérdésekre a diszciplináris határok tiszteletben tartásával, vagyis távolságot tartva a filozófiától és óvakodva attól, hogy a gazdaság-társadalom-politika közti megkülönböztetésnek megfelelő gazdaságtan-szociológia-politológia határvonalakat átlépjék, nem lehet megfelelni. Ha az ötvenes évekbeli König-féle szociológia „szociológia, és semmi más, csak szociológia” akart lenni, ez már a hatvanas években is idejétmúlt programmá vált. A modern társadalmak rendszerszerű összefüggései a szűken szociológiai perspektívából láthatatlanok voltak – ezért tágította ki Luhmann érdeklődési területét a legkülönbözőbb tudományok irányába. Más módon, de Habermas is egy nem csak szociológiai szociológia-elméletet dolgozott ki.

Abban a tekintetben egyetértek tehát Balogh Istvánnal és Karácsony Andrással, hogy az általuk elemzett szerzők többsége esetében társadalomelméletekkel van dolgunk, nem hagyományos diszciplináris elméletekkel. Abban viszont határozottan eltér a véleményem, hogy ez a megfigyelhető transzdiszciplinaritás egy újabb elkülönülő diszciplína kialakulásának a jele lenne. Ha ugyanis így értelmeznénk a megfigyelt elméleteket, éppen legfontosabb újdonságukat veszítenénk szem elől: azt, hogy áttörik a hagyományos diszciplinaritást mint tagolási elvet. A szerzők diagnó-

zisa hamis: a tudományok és a társadalomtudományok átalakulása nem a további differenciálódás, további elkülönülő szakterületek létrejötte felé tart. Valószínűnek tartom, hogy valamiféle átrendeződés bekövetkezik. Ennek pontos módját elvi okokból is lehetetlen előre látni. Azok a javaslatok azonban, amelyek szerint egyre újabb és újabb részdiszciplínákat kellene létrehozni, nem progresszívek, mert nem adnak választ a legfontosabb, a modern tudomány előtt álló problémára: arra, hogy a belső tudományos tagolódás nem illeszkedik azoknak a problémáknak a struktúrájához, amelyekre valamilyen választ kellene adnia. (Mellékesen megjegyzem, hogy abszurdnak tartom azt a javaslatot is, hogy egy elméleti törekvést külön diszciplínának tekintsünk. Ez csak valamiféle pszeudofilozófia létrejöttéhez vezethetne.)

A modernitás, posztmodernitás, „második modernitás” körül zajló viták valóban azt mutatták, hogy az elkülönülő társadalomtudományok értetlenül állnak a fontos folyamatok előtt. Választ kapunk-e a legfontosabb kérdésekre, ha társadalomelmélet néven egy új diszciplínát teremtünk e transzdiszciplínáris kérdések megoldására? A megoldást valószínűleg inkább a diszciplína, mint intézmény átalakításában kell keresni. A megoldás talán ott van az orrunk előtt: számos kortárs tudós van, aki a maga számára ezt a kérdést megoldotta – s fittyet hányva a diszciplínáris szokásoknak –, szabadon és félszeg bocsánatkérések nélkül kalandozik olyan tudományterületeken, amelyekre intézményes kompetenciája nem vonatkozik. Luhmann akkora tekintéllyel bírt, hogy senki sem merte rajta számon kérni, honnan veszi a bátorságot például az eszmetörténet, a jog, a gazdaság területén való kalandozásra. (Hozzá kell tenni, hogy ha az egyes diszciplínákat luhmanni értelemben vett autopoietikus rendszereknek tekintjük, akkor Luhmann saját eljárása eleven cáfolata a rendszerek autopoietikus zártságára vonatkozó tételének.) A kérdés az, hogy miféle intézményes megoldások kínálkoznak arra, hogy ez a kutatási módszer az átlagtudós számára is hozzáférhető legyen. Ezt az eljárásmódot mint „szakot” nem lehet oktatni, nem lehet intézményesíteni. A helyzet nyitott, de a megoldást nem a Balogh és Karácsony által jelzett irányban kell keresni. A német társadalomelméleteknek is ez a valódi tanulsága.

## ELLENÁLLÁSI TERÜLETEK A TÁRSADALOMBAN<sup>1</sup>

„A hatalom korrumpál, a tejhatalom teljesen korrumpál”  
Lord Acton

A tanulmány célja annak áttekintése, hogy a társadalmi mozgalmak miként vonják kétségbe a hegemonia és a hatalom államközpontú fogalmait, és miként vitatják annak „politikai” gyarmatosítását. A társadalmi mozgalmak tevékenységei iránti figyelem a politikai földrajz fogalomkörének bővítését eredményezheti, például a hely egyes ellenállási területek központi vonásává válását. Lehetővé tenné alternatív tudások kialakítását és összeillesztését, valamint vizsgálható lenne, miként fonódnak össze az ellenállás helyi kontextusai a globális folyamatokkal. Egy ilyen projekt alapvető kérdéseket vehetne fel a képvisellel, etnicitással és a politikával kapcsolatban.

### *A geopolitika modern értelmezése*

A geopolitika fogalmának árnyaltabb alkalmazása Yves Lacoste francia földrajztudós munkásságában figyelhető meg. Munkáját a földrajz és a geopolitika értelmének kitarító elemzése, valamint egymásra gyakorolt hatásuk jellemzi. A földrajzot egyfajta nyelvként és a tudás (hatalom) sajátos formájaként fogja föl; ez különbözteti meg a hagyományos politikai földrajztól. Lacoste munkájában a földrajz társadalmi tanulmány (eszmezsere), „a világ bemutatásának egy módja”, amely nemcsak a tanári földrajzot és az akadémiai monográfiát foglalja magába, hanem a tömegkommunikációból eredő „földrajzi kliséket és képzeteket” is. Ez a geopolitika nem az állam, hanem a társadalmi mozgalmak, rétegek geopolitikája. 1986-ban 36 másik íróval közösen kiadtak egy három kötetes munkát a franciaországi régiók fejlődéséről. E munka a „belső geopolitika” iskolapéldája lett. Az általa használt „belső geopolitika” a társadalmi rétegek geopolitikájával azonosítható, míg a „külső geopolitika” a hagyományos államközi geopolitikát foglalja magába. E tanulmány szándéka a belső geopolitikának megfelelően vizsgálni a társadalmak ellenállását az államhatalommal szemben. A geopolitika területén belül egyre nagyobb hangsúlyt kapnak a tér és a hatalom kérdései, melyekben globalizációs és lokalizációs, terület-elvételi és -visszaszerzési kérdések kezdenek a viták előterébe kerülni. Fontos kutatási terület ezen a kontextuson belül a társadalmi mozgalmak, mint az államhatalom és a nemzetközi intézmények kritikája. A posztmodern geopolitika – túlnyomó részben – a politika nemzetközi dimenziójára összpontosít, emellett viszont szükség van a politikai folyamatok részletesebb, nem globális szinten történő tárgyalására is. Sok tár-

<sup>1</sup> A tanulmány megírását az F 025560. számú OTKA, a „Pro Renovanda Cultura Hungariae” Történelem-Földrajz Szakalapítvány támogatása, a Tempus-program és a Kereskedelmi Bank Rt. Universitas Alapítványa tette lehetővé.

sadalmi mozgalom lokalizált, helyspecifikus és nem olvad bele szükségszerűen nagy szervezetekbe (Routledge 1993).

### *Hatalom és a tömegmozgalmak*

A társadalmi mozgalmak általában az állam politikai határain belül fejtik ki tevékenységüket, és az állam intézkedései és politikája befolyásolják őket. Az államokon belül a társadalmi mozgalmak tevékenységének célpontjai az államtól eltérő intézmények, csoportosulások, etnikai csoportok, vagy akár a média. Escobar (1992) szerint a társadalmi mozgalmak saját tetteikkel különálló megjelenést hoznak létre társadalmi és kulturális környezetükben. A társadalmi mozgalmat elméletben a mindennapi élet gyakorlata (család, közösség stb.) az állam szociálpolitikai folyamatai és a regionális/nemzeti intézmények közé helyezhetjük. A mindennapi élet és az állam szociálpolitikai folyamatai a hatalmi/tudásbeli viszonyok versenyhálójában elhelyezkedve állandó mozgást, tárgyalást, szövetségesek és baráti viszonyok megváltozását segítik.

A hatalmi viszonyokat vizsgálva Foucault<sup>2</sup> (1980) azt állítja, hogy a hatalom sokoldalú és decentralizált jellegű, mobilis, körforgásban lévő relációrendszert képez, amely más termelési, rokoni, családi, szexuális stb. viszonyokkal összefonódva túlmutat az állam határain. A hatalmat egy alulról működő hajszálcsoves jelenségként képzelel el, nem mint a társadalmi hierarchia bizonyos pozíciójából, vagy az uralkodó és az uralt osztály közti alapvető kétoldali ellentétből eredő tényezőt. A hatalom egyközpontú elméletét elvetve megmutatja a modern hatalomgyakorlási technikák bonyolult hálózatát. A technika alapját azok az intézmények és aprólékos rutinok képezik, amelyek fegyelmezik a modern embert. A hatalomgyakorlás másik fontos eleme a társadalmi diskurzusok hálójá, amelynek szelektált és ellenőrzött kijelentései egymást keresztező és ellenőrző rendszerek. A diskurzusok, bár a tudás akarásából származnak, nem kötődnek közvetlenül intézményekhez és cselekvő emberekhez (Zentai 1997). A mindenható központ nélküli hatalom és a hatalomgyakorlás mindennapi technikáinak foucault-i értelmezése bátorítja az ellenállás különféle tereinek

<sup>2</sup> Ezúton is szeretnék rámutatni egy Foucault munkáit összefoglaló, elemzéseit tartalmazó könyv hiányára; példaértékű külföldi munkának tartom a közelmúltban német nyelvterületen Mazumdar, Pravu tollából megjelent „Foucault”, illetve egy másik angol nyelvterületen kiadott munka: Ransom, John S.: *Foucault's Discipline: The Politics of Subjectivity*. Durham, NC: Duke University Press, 1997: 225 p. A szerző munkáját Foucault kritikái, már-már démoni szelleme hatja át, méltán a többi híres elemző társak közé emeli a szerzőt, mint Jürgen Habermas, Charles Taylor, Thomas McCarthy és Nancy Fraser. Kiválóan kifejti, miként érhető tetten a szellemi kapcsolat a „fő hős” és Heidegger, Nietzsche, illetve Kant között, melyiküktől mit vett át, persze azt is kritikaian átalakítva. Ransom munkájában kizárólag az index hagy maga után kívánivalót, mert az sajnos már-már kellemetlenül hiányos, de ez nem csökkenti tudományos értékét.

és stratégiáinak a kialakítását. A Foucault<sup>3</sup> hatalomfogalmával kapcsolatos kritikák kifogásolták viszont, hogy az osztályok (rétegek), a gazdaság, a felkelések és lázadások szerepének túl kevés teret enged meg – hogy az ellenállás nem lehet a hatalom ellenséges alternatívája, és annak „alárendelt funkciója” (Said 1983: 246). A Foucault által feltételezett hatalomnak<sup>4</sup> vannak makro- és mikrodimenziói – a helyi ellenállás az alanyok biztosít előjogot, míg a makrofolyamatok inkább az állam által manipuláltak. Foucault (1983: 225) azzal érvel, hogy minden hatalmi viszony küzdelmi stratégiaként jelenik meg, melyben a domináló és az ellenállási erők nem veszítik el jellemző tulajdonságaikat, mind egyfajta állandó határt birtokolva egymásban (ezzel egy pontot alakít ki a másikkal a lehetséges visszafordításra). Ezen erők egyesítik hatalmukat bizonyos helyzetekben, és ezekben a „csomópontokban” történik a versengés a vezető szerepért<sup>5</sup>.

Gramsci (1971) hegemonia-elmélete a gazdaság, az állam és a civil társadalom közti kapcsolattal foglalkozik. Amellett érvel, hogy a domináns társadalmi rendelekek fizikai kényszer és kulturális jóváhagyás által alakultak ki. A hegemonia az ő definíciója szerint akkor alakul ki, amikor az uralkodó osztály és egyéb frakciók szövetsége intellektuális, morális és politikai értelemben megszerzi a társadalom többségének beleegyezését. A hegemonia azonban egy dinamikus folyamat – az érintett embercsoportok, beleértve a domináns és az ellenálló elemeket is, folyton eltolódnak, akárcsak a terep, amin a küzdelem folyik. Így a hegemoniát úgy is tekinthetjük, mint egy aktív, mozgásban lévő helyzetet, ahol az ellenállási és az uralmi erők szüntelen versenye zajlik.

Egy társadalmi mozgalom heterogén képződmény, számtalan (és néha ellentétes) érdeket és azonosulást (nemben, fajban, osztályban, szexualitásban stb.) tartalmaz, melyek politikai-kulturális versenyterületet alkotnak, ahol az állam vezető szerepei

<sup>3</sup> Meglehetősen sokat hivatkozom Foucault munkásságára, bár tudatában vagyok annak, hogy Lacoste-t sokat kritizálta és nem volt geopolitikus. Fontos megállapítani, hogy Foucault a „geopolitika” szót a hatalom általános működésére használja. A „geopolitika” fogalmába beleértődik a tudomány, mint taktikai és stratégiai hadviselés formájának a megértése is. Foucault elemzése a „geopolitika geopolitikájának” kifejesztésének lehetőségét sugallja, amely eredete lenne annak, hogy miként történt a geopolitika fogalmának meghatározása (geneológiai probléma) és a kortárs eszmecsere, eszmecserek részeként miként funkcionál, miként vesz benne részt.

<sup>4</sup> Az uralkodó hatalmon értjük az olyan hatalmat, amely kontrollálni vagy elnyomni próbál másokat, saját akaratát akarja másokra kényszeríteni, vagy mások beleegyezését manipulálni. Ez az uralkodó hatalom elhelyezkedhet az állam, a gazdaság és a civil társadalom birodalmán belül, és egy bizonyos osztály, kaszt, faj, kiragadott csoport vagy politikai rendszer érdekeit támogatja mások kárára.

<sup>5</sup> „A hatalom mindenütt jelenvalósága nem abból ered, hogy mindenre kiterjeszti legyőzhetetlen egységét, hanem abból, hogy nincs olyan pillanat, nincs olyan pont – azaz, pontosabban szólva, nincs olyan viszony két pont között –, ahol ne volna jelen, ahol meg ne mutatkozna. A hatalom mindenütt jelen van; nem azért, mert mindent átfog, hanem mert mindenütt előbukkanhat. »A« hatalom állandó, ismétlődő, magatehetetlen, önmagát újratermelő aspektusa pusztán csak az az összehatás, amely mindezekből a változó elemekből kirajzolódik, az a láncolat, amely e mozgó viszonyokra támaszkodik, és – mintegy visszahatásképpen – megpróbálja rögzíteni őket. Semmi kétség, nominalistának kell lennünk: a hatalom nem intézmény, nem struktúra, nem valamiféle erő, amellyel egyesek esetleg meg vannak áldva: a hatalom az a név, amellyel egy adott társadalomban egy bonyolult stratégiai helyzetet megjelölnek” Foucault (1996: 95).

és a korszerűség szempontjai (gazdasági növekedés, fejlődés) definiálhatók. Nyilván az államok és társadalmi mozgalmak között és azon belül lehetőség van sokféle kapcsolatra, beleértve a kooptálást, a kooperációt, az ellentmondást és a konfliktust. A társadalmi mozgalmak különféle formákat öltenek, különböző dimenziókban mozognak (család, közösség, város, régió stb.), és váratlan hálózatokat, kapcsolatokat és lehetőségeket teremtenek. Fontos előnyük, hogy felfedhetnek új létezési pályákat és formákat, alternatív jövőket és lehetőségeket hozhatnak létre, autonóm zónákat alakíthatnak ki a mindenkori hatalommal szemben. A társadalmi mozgalmak kollektív érzékenységet hoznak létre a hatalom megszorításai ellenében, és megpróbálják megakadályozni ezek megvalósítását.

A tudásviszonyokat tekintve a társadalmi mozgalmak olyan gyakorlatokat testesítenek meg, melyek sajátosan ráépülnek a helyi kulturális kontextusokra. Gyakran képviselnek közösségen belüli mindennapi szokásokban elmerült szimbolikus és informális kapcsolatokat; különböző belső és társadalmi rítusokat, alternatív jelentésszerkezeteket, valamint az észlelés, elnevezés és cselekvés különböző módjait (Melucci 1989). Az alakulás e különböző módjai kibővítik a politikai terület fogalmát úgy, hogy tartalmazza a hegemonia elleni pozícióként kialakított mindennapi szokásokat és ismereteket. A társadalmi mozgások küzdelmei gyakran kulturális, gazdasági és politikai jelenségek, és olyan helyspecifikus különbségek és azonosságok körül zajlanak, melyek az államközpontú és meghatározott jelenségekkel és értékekkel szemben jöttek létre (Routledge 1993; 1997). Az emberek többsége nem a saját választása szerinti hatalmi rendszerben él. Válaszul ezen struktúrára, hatnak saját alkotó, ellenálló, lázadó és átalakító önszerveződő folyamataikra<sup>6</sup>. A társadalmi mozgalmi kihívások gyakran, de nem kizárólagosan, a civil társadalom<sup>7</sup> szféráján belül történnek, ahol az állam hegemoniájának törvényességét a beleegyezés visszavonásával és az ellenállás aktív kialakításával vonják kétségbe.

Az 1989-es közép-európai átalakulások és nyomukban a nemzeti tudat ébredése mind-mind a civil társadalom iránti érdeklődés megújulását eredményezték. Maga a civil társadalom kialakulása és szervezeteinek létrejötte megingatta Közép-Európában az állam tekintélyét (Seligman 1992). A civil társadalom: „a cselekvéseket tekintve küzdelmi, köztéri és politikai folyamatok tereként tekinthető. Ez magában foglalja a társadalom területét, ahol a normák, identitások kialakítása és az uralkodás és az ellentmondás társadalmi viszonyai elhelyezkednek” (Cohen 1985: 700). A köztudat kollektív tevékenységének fontosságát és motivációs erejét néhány, a társadalmi mozgalmakat kutató tudós kezdte felismerni (Escobar 1992). Mind a tu-

<sup>6</sup> Mannheim Károly véleményében: tudásunkat látásmódunk eredményezi, látásmódunkat pedig perspektívánk, hogy mit gondolunk, azt végső soron társadalmi helyzetünk határozza meg. A gondolkodás nem elszigetelt individuumok absztrakt tevékenysége, hanem meghatározott társadalmi csoportokban élő emberek társas cselekvéseinek összefüggő folyamata. Igazából a társadalom nem egyénekre bomlik, hanem társadalmi rétegekre, és az emberi tevékenységek, gondolatok nagy része ezen árnyaltabb világon belül zajlik (Mannheim, 1996).

<sup>7</sup> A civil társadalom fogalma egyfajta jeligévé vált, eligazításul a modern nyugati társadalmi, gazdasági és politikai viszonyok, illetve a társadalomtudományok alapjául szolgáló fogalmak, eszmék útvesztőjében. Magát a szót a tizennyolcadik században használták először a társadalmi kölcsönösség szférájának megjelölésére, majd a tizenkilencedik században az állam hatóságán kívül eső társadalmi létszférát írták vele körül.

dás, mind a hatalom versenyterületté válik a társadalmi mozgalmak és a „fejlődési”<sup>8</sup> állam tevékenységei között.

A jelenlegi társadalmi mozgalmak által kialakított különböző gyakorlatok választanak a folyton változó (mégis összefüggő) gazdasági, politikai, kulturális és ökológiai feltételekre. Ezek a kollektív cselekedet olyan formáit hozzák létre, melyeket a múltban nem ismertek fel. Gazdasági szinten a jelenlegi társadalmi mozgalmak konfliktusokhoz vezetnek a termelési forrásokkal és a politikai szervezetekkel. Továbbá a jelenlegi társadalmi mozgalmak gazdasági igényei nem korlátozódnak az erőforrások méltányosabb elosztására a korábbi mozgalmak által mellőzött termőterületek verseny csoportjai között, hanem érintettek olyan új szolgáltatások teremtésében, mint a vidéki területek egészségügye és oktatása. A politika szintjén az új társadalmi mozgalmak gyakran függetlenek a politikai pártoktól, bár hathatnak a szakszervezetekhez hasonló intézményesített politikai szerveződésekkel való munkakapcsolatokra. Céljaik gyakran adnak alternatívákat a politikai folyamatok, pártok, az állam és az államhatalom számára. Valójában sok jelenlegi küzdelem előjogokat biztosít a civil társadalmon belüli helyi küzdelmeknek, helyi és politika-specifikus kérdések köré szerveződve, „egyoldalú” nyomásgyakorló csoportok alakításával (Routledge 1993). A mai mozgalmak gyakran kiterjesztik a politika fogalmát a nemzeti, etnikai kérdésekre és különféle egyének és csoportok autonómiájára. Sok ilyen társadalmi mozgalom multidimenziós, egyidejűleg kezelve például a szegénységet, a környezeti és a kulturális kérdéseket. Ez a multidimenzionalitás olyan alternatív politikát jelez, mely autonóm tevékenységterületek létrehozását célozza meg az „állami arénán” kívül (Peet–Watts 1993). A kultúra szintjén a jelenlegi társadalmi mozgalmak teret keresnek a társadalmi és politikai kifejezésre, identitást és összetartást formálva rokonsági, szomszédsági kérdések és a mindennapi élet társadalmi kapcsolatai köré, túl az osztály-összetartozás „tradicionális” módján, vagy ahelyett. A társadalmi mozgalmak gyakran kulturálisak, és a mozgalmi politikák szimbolikusan jelentkeznek. A jelenlegi társadalmi mozgalmak sok csoportból állnak, beleértve az engedély nélküli mozgalmakat, parasztmozgalmakat, szomszédsági csoportokat, emberi jogi szervezeteket, női egyesületeket, bennszülöttek jogi csoportjait, önszervező mozgalmakat a szegények és a munkanélküliek között, ifjúsági csoportokat, oktatási és egészségügyi szervezeteket és művészi mozgalmakat (Corbridge 1991).

### *Társadalmi mozgalmak, mint sokaságok (Canetti után)*

A társadalmi mozgalmakkal kapcsolatos jelenlegi elméleti viták az erőforrás-mozgósítási és identitás-orientált elméletek összehasonlítási hatékonyságának vizsgálatát tartalmazzák. Ezen belül sok eltérő elemzés létezik, melyek közül néhányat az alábbiakban röviden kiemelünk.

Az *erőforrás-mobilizációs* megközelítés (Tilly 1978) elemzésének tárgya a kollektív működés az ellentétes érdekű csoportok között, a mozgalom céljaira, szervezésére és vezetésére, a mozgalom számára elérhető forrásokra és lehetőségekre és a

<sup>8</sup> A „fejlődési” jelzőn itt azt értjük, hogy valamilyen történelmi előrehaladást, értéket mutat fel, még ha adott viszonyok között esetleg autokratikus vagy autokratikus jegyekkel bír is.

mozgalom által alkalmazott stratégiákra összpontosítva. Ez a perspektíva a mozgalmi folyamatokkal foglalkozik az idő során, és nagyon érdeklő a politikai pártok (akár regionális, nacionalista, vagy kommunista) szerepe az elégedetlenség szervezkedésében, és az államot mint elnyomási mechanizmust értékeli.

Az *identitás-orientált* (vagy politikai-kulturális paradigma) elmélet azt vizsgálja, hogy a kollektív cselekvők hogyan alakítják ki azokat az identitásokat és összetartásokat, melyeket védenek. A megközelítés megpróbálja megérteni, hogy a társadalmon belüli strukturális és kulturális fejlődések (mint a hatalom, uralom és kulturális orientációk társadalmi viszonyai) hogyan járulnak hozzá egy társadalmi mozgalom karakteréhez és kifejezéséhez. Az identitás-orientált perspektíva kritizálja a forrás-mobilizációs elméletet, mert az utóbbit társadalmi mozgalmi stratégiák vizsgálataként tekintik, mintha a cselekvőket a céljaik és nem azok a társadalmi és hatalmi viszonyok határoznák meg, melyekbe helyezték őket. Ez az elemzés a társadalmi tiltakozás kifejező dimenzióit hangsúlyozza, különösen annak kulturális és vallási idiómáit és a helyi osztályviszonyok természetét. Ezért egy mozgalom jelentősége nem csak attól függ, hogy mit ér el és mit nem, hanem attól a nyelvtől is, mellyel a társadalmi cselekvők kifejezik elégedetlenségüket.

*Alain Touraine* (1985) úgy véli, hogy a társadalmi mozgalmak a társadalom ön-újratemelésének tünetei. Kulturális területen alakítják ki mozgástereiket, mivel céljuk a történelmi tudat ellenőrzése (társadalmi gyakorlatokat ellenőrző, sajátos kulturális modellhalmazok), és nem csupán a szervezési formák, szolgáltatások, termelési eszközök stb. uralása. Más szóval, a konfliktus semmilyen formája nem választható el a kultúrától – akár osztállyal, nemmel, ökológiával kapcsolatos kérdésekkel foglalkozik.

*Laclan és Mouffe* (Melucci 1989) megközelítésében a társadalmi mozgalmak alkotják a politikát mint egyfajta tagolódási folyamatot. A társadalmi tevékenység értelmezésük szerint alapvetően diffúz folyamat, melyben felépül az ember társadalomépítő tevékenysége. Ez állandóan változó és ütköző, vezetési és ellen-vezetési értelmezések és pozíciók területe. Azt a folyamatot hangsúlyozzák, melynek során társadalmi mozgalmak pozíciókat hoznak létre maguknak, más mozgalmakkal és intézményekkel kapcsolatban (beleértve az államot). Közben Melucci hangsúlyozza a jelenlegi mozgalmak kollektív cselekedetre és identitásra összpontosított karakterét. Állítja, hogy a társadalmi mozgalmakat nem lehet a mindennapi élet elsüllyedt kulturális kapcsolatrendszerétől függetlenül értelmezni, hiszen ezekből bukkantak elő (lappangva, majd felszínre bukkanva). Úgy véli, hogy mivel a kollektív cselekvés gyakran kulturális kódokra épül, a társadalmi mozgalmak formái maguk az üzenetek, jelekként működve a domináns kódok szimbolikus ellentétét jelképezik.

A társadalmi mozgalmak szétterjedhetnek rövidtávú intenzív mobilitást és visszafordítható elhivatottságot mutatva (Melucci 1989). Résztevők gyakran heterogén karakterűek és identitásúak. Ennek eredményei lehetnek instabil politikai szervezetek, amelyek azonnal felbomlanak, ha a kérdéses ügy megoldást nyer, mivel a szervezet képtelen áthidalni támogatóinak sokféle érdekeit. Az általuk kialakított különféle területeken a jelenlegi mozgalmak megpróbálják saját képviselői formáikat létrehozni. Különböző kifejezési formáik lehetnek: rövid, illetve hosszú időtartamúak; metamorf, összefonódott, vagy hibrid; kreatív vagy önpusztító; a status quo-t kihívó vagy konzervatív. Bizonyos társadalmi mozgalmak megértéséhez szükséges a

kollektív cselekvés térbeli közvetítésének elemzése (Routledge 1993) és a társadalmi mozgalmak sokaságaként való felfogása is. A társadalmi mozgalmak értelmezhetők folyamatként, melyek felbukkanása és felbomlása nem rögzíthető időbeli pontként. Számos folyamat hozzájárul, átfedi és túllépi a dátumokat, melyeket az ellenállás kezdetének és végének kívánnánk választani (a rögzített évszámok legalább annyira gátolják gondolkodásunkat, mint amennyire segítik tájékozódásunkat tanulási folyamataink legelején). Valójában a társadalmi mozgalmak határai lehetnek hamisak; nincs világos elhatárolás múltbeli, jelenlegi és jövőbeli tevékenységei között. A társadalmi mozgalmak általában és az ellenállások különösképp tekinthetők kölcsönhatásokként, viszonyok és átalakulási tettek sokaságaként – egy vég nélküli küzdelemként, konfrontációs és átalakulási folyamatként<sup>9</sup>.

Ahol maga a folyamat lezajlik, nevezhető ellenállási területnek, amely a hegemon és ellen-hegemon hatalmakra és diskurzusaikra, uralkodási, alárendeltségi, kizsákmányolási és ellenállási viszonyaira és ezen erők között lévő kapcsolatra utal<sup>10</sup>. Ezen erők és viszonyok közti és azokon belüli mozgalomra utal – egy ellentmondásos mozgalomra, mely sokféle és heterogén. Ekkor az ellenállási területek a mindennapi élet ismereteiből, alakulásaiból, gyakorlataiból és anyagaiból állnak. A világ kialakításában érintett taktikákat, stratégiákat és szimbolikus folyamatokat testesítenek meg különböző hitek, értékek, célok és elképzelések közti versenyhelyzeteket jelképezve. Minden ellenállási terület egy politikai gyakorlattal vegyül, amely makro- és mikropolitikát is tartalmaz. Az ellenállás mikrostruktúrája alakítja ki a társadalmi mozgalmak elképzeléseit és emlékeit, kulturális szimbólumait és az „előfordulási hely taktikáit”. Mint a versenyzés egy területe az ellenállási terület nem csak egy fizikai hely, hanem egy fizikai kifejezés is (pl. barikádok és sáncok kiépítése), ami nem csak egy mozgalom taktikai leleményességét tükrözi, de a teret jelenségek egy amalgámjával látja el, legyenek ezek szimbolikusak, lelkiek, ideológiaiak, kulturálisak vagy politikaiak. Egy ellenállási terület így metaforikus és konkrét is egyben. Ez alkotja a földrajzi területet, ahol a konfliktus lezajlik, és ez egy jelképes terület is, ami értelmezi a kollektív cselekvést. Ezek a terek sokféle elrendezésben, kapcsolatban állnak egymással. Ez szorosan kapcsolódik az ellenállás makrostruktúrájához és elválaszthatatlan attól – ugyanúgy, mint a szervezés, a szerveződés strukturális feltételei, a politikai viszonyok stb. makrostruktúrájától. Minden egyes elrendezés a társadalmi mozgalom tevékenységének sajátosságát tükrözi és a módokat, ahogy az egyéni, valamint kollektív akarat a mozgalmat hitelessé, elfogadottá teszi. Az ural-

<sup>9</sup> ... mindegyik egy speciális eset ... ellentmondások, melyek spontának, vadak, szolidárisak, koncentráltak, uralkodóak, vagy erőszakosak; mások, melyeknél gyorsan kompromisszumra lehet jutni, érdekeltek és áldozatiak; ... az ellenállási fókuszok időben és térben különböző sűrűséggel vannak szétszórva ... a test bizonyos pontjait, bizonyos életpillanokat, bizonyos viselkedési típusokat kiemelve (Foucault 1996).

<sup>10</sup> Az alárendeltség egy olyan hatalmi formára utal, mely egyéneket alárendeltté tesz. Ez jelenthet alárendeltséget valaki másnak kontroll és függőség általi, és önmagunkhoz való kötöttséget tudatosság által. Az uralom etnikai, társadalmi és vallási kényszerre utal. A kizsákmányolás azon társadalmi és helyi viszonyokra utal, melyek az egyént elkülönítik attól, amit előállít. Ezen gazdasági, kulturális és politikai erők és viszonyok összefüggnek. Szintén minden ellenállásban megvan az új hatalmi formák veszélye. Az uralom, alárendeltség, kizsákmányolás és ellenállás ezért elválaszthatatlanok, átfedik egymást és összefonódnak (ld. Foucault 1983).

kodó hatalom viszonyai és erői ellen lehet egyéni és lehet kollektív fellépés is. A kollektív fellépés a társadalmi mozgalmak formáját ölti, de tartalmazhat önkéntes szerveződések, kormányon kívüli, vallási szervezeteket, közösségi csoportokat, önszerveződéseket, kormányon kívüli, vallási szervezeteket, közösségi csoportokat, önszerveződéseket és nyomásgyakorló csoportokat és informális hálózatokat, mint ellenkultúrális kapcsolatok a szövetség és affinitás különböző formáiban (Elkins 1992).

### *Ellenállási terek*

Mivel különböző társadalmi csoportok különböző jelentésekkel és értékekkel ruházzák fel a teret, bizonyos helyek a konfliktus helyszíneivé válnak, ahol találkoznak az ellenállás, uralom, hatalom viszonyai és társadalmi strukturái. A kollektív cselekedet gyakran irányul kulturális kódokra, melyek önmagukban hely-specifikusak, mivel a kultúra és etnikum „képzelt tereket” hozhat létre (Harvey 1989), egy közösség helyről<sup>11</sup> alkotott érzeit tükrözve. Az ebből eredő ideológia egy pozitív megerősítési folyamatot gerjeszt (a helyi értékekre és életstílusokra vonatkozóan) és az uralom beavatkozó értékei elleni szembenállásra készítet. A hely így fontos az ellenállási helyzetnek, az alternatív ismeretek kialakításának és a helyi és globális gyakorlatok közti kölcsönhatás számára is. Bizonyos ellenállási helyek iránti érzékenység maga után vonja a történelmi sémák elismerését, a felfogás szubjektív természetének, a dinamikus térbeli elképzelések és tapasztalatok szubjektivitásának feltételezését, és annak, hogy a terek hogyan alakulnak át kulturális jelentéssel, emlékekkel és identitással feltöltött helyekké. Az ellenállás a mozgalmat a térrel hozza kapcsolatba: egy teret lehet igényelni, megvédeni, stratégiaileg felhasználni vagy elhagyni. A mozgalom és a tér kapcsolata komplex és néha látszólag ellentmondásos háló. Hasznosnak találom e kapcsolat megvilágítása céljából megvizsgálni Deleuze és Guattari (1987) „sima” és „barázdás” területről alkotott fogalmát. A barázdás területet úgy látják, amely egybefon változó és változatlan elemeket: tér, amely statikus és homogén, és melyen a mozgalom területhez kötött – jól érzékelhetően körülhatárolható – és bezárt, ezzel együtt esetleg ki is zárt. A sima terület ellenben állandóan változik, olyan tér, amely könnyed és heterogén, ahol a mozgalom deterritorizált. Ezen eltérő területek állandóan egymásba alakulnak, sokaságok dinamikus folyamatát képviselve. Így a társadalmi mozgalmak a vándorélet bizonyos alakzatait idézik elő azon konkrét helyi, politikai, kulturális és stratégiai körülmények szerint, melyben elhelyezkednek. Egy bizonyos ellenállás egy konfliktus dinamikája alatt hathat mind a területhez kötött, mind a területtől független mozgalomra is.

Az ellenállás lehetőségeinek képe változik a társadalmi mozgalmi gyakorlaton belül. A társadalmi mozgalmak személyes és személyek közti vágyakból, stratégiaikból és csoportosulásokból állnak, egyének megszámlálhatatlan gyűjteményei – összefonódott útjaik egybeszőnek helyeket gyűlések és felvonulások által, melyek jelentést és jelentőséget adnak a helyeknek. A társadalmi mozgalmak gyakorlatán belül vizsgálhatjuk a kapcsolatot az egyén, a tömeg, a raj között, és magát a mozgalmi tevékenységet is tekinthetjük. A bandák számban kicsik és gyakran alkotnak –

<sup>11</sup> A helyi érzet arra a szubjektív irányultságra utal, melyet az egy helyen való élés okoz.

Canetti (1991) elnevezésével – „tömeg kristályt” (rokon csoportok, káderek, utcai színjátszó csoportok stb.), mely kiválthat tömegeket, demonstrációkat és mozgalmakat. A bandák mindig a szétszóródás és deterritorializáció folyamatában vannak. A tömeg ellenben számban nagy, a területiség koncentrációjának, hierarchiájának és szervezésének jellemzőivel rendelkezik. A különböző sokaságok különböző tevékenységmódokat eredményeznek. A banda nem száll nyíltan szembe az uralkodó hatalommal, titkosabb, föld alatti taktikákat, meglepetéseket és a deterritorializált mozgalom kiszámíthatatlanságát kihasználva működik. Ellenben a tömeg nyíltan szembeszáll az uralkodó hatalommal, számának súlyával és a tér átdimenzionált területiségével (vagyis az uralt tér egy részét „kisajátítja”). Máskor a tömegek spontán kihívásokat vagy lelkesedést szíthhatnak, melyek majdnem olyan gyorsan felbomlanak mint amilyen gyorsan megalakulnak. A csoportosulások, a banda és a tömeg kapcsolódhatnak egymáshoz vagy szemben állhatnak egymással, egymás előzményei lehetnek. A tömeg „ragályos”, hirtelen alakul számos helyen, egyszerre destruktív és kreatív. Néhányan autógumikat gyűjtanak meg, hogy ideiglenes bariádokat alkossanak a keskeny utcákon, amikor ádáz harc alakul ki a felfegyverzett rendőrség és a kődobáló tüntetők közt. A következő konfliktusban néhányan templomokra másznak, mások mellékutcákban tűnnek el, vagy kapuban rejtőznek el. Néhányan meghátrálnak a könnygáz és golyók hatására, míg mások ellentámadnak téglákkal és kövekkel. A tüntetők mozognak, mint a tenger, sok-sok hullámmal. Az utcákat reggelre kötörmelék és kocsikerekek elszenesedett maradványai lepik el, a tiltakozás bombája épületeket éget és feketít be, elhagyott buszok és rendőrségi járművek állnak mindenfelé, felfordítva és kitéve. A tömeg viselkedésének gyakran van logikája. Van céljuk, fejlődési pályájuk, vezetőségük, célpontjaik, kezdetük és befejezésük. Fontosak talán azok a pillanatok – egyéni és kollektív is – egy társadalmi mozgalom életében, melyek váratlanok, melyeket nem is lehet teljesen eltervezni. Ez a küzdelem spontaneitása. Az uralkodó hatalommal szembeni önmegerősítés a lázadás, az ellenállás által keltett érzések és szenvedélyek, „ez a *kilépés* mindenből, ami megköt, bezár és terhel” (Canetti 1991) – ezek a pillanatok nem szűkíthetők le a kollektív akció elméleti magyarázataira. Scott (1990) állítja, hogy a szociológiai elemzés központjába az ellenállásban résztvevők által tapasztalt hangulatot és kedélyt kellene helyezni, hiszen energiájuk és izgatottságuk annak része, ami eseményeket hoz létre. Az ilyen pillanatok a politikai küzdelem alapvető erői, az ilyen pillanatok hely-specifikusak, bizonyos kulturális, történelmi és szociálpolitikai környezetben jelennek meg. Ezért minden ellenállásnak van egy mikrostruktúrája, mely az elnyomottak mindennapi tapasztalatait és vágyait alakítja és fejezi ki: emlékeiket, elképzeléseiket, kulturális jelképeiket; előfordulási helyek taktikáit, melyek inspirálják és motiválják a társadalmi mozgalom cselekvőit.

A társadalmi mozgalmak gyakran támaszkodnak helyi ismeretekre, kulturális szokásokra és anyanyelvre ellenállásuk kialakításához. A sajátos kulturális, gazdasági és politikai miliő, melyből a mozgalom kinő, befolyásolhatja a mozgalmi ellenállás formáját és jellegét. Amit Harlow (1987) „ellenállási irodalom”-nak nevezett (pl. költészet, börtön-émlékiratok, ellenállási elbeszélések) visszatükrözi a társadalmi mozgalom küzdelmeit, és részt is vesz bennük, hiszen tevételesen vissza is hat „fejlődésükre”. A társadalmi mozgalmak hangjai változási és átalakulási stratégiákat képviselnek, melyekkel új, széthúzó szervezetek hozhatók létre. Kihívást jelentenek

a nyelv, az ideológia gyarmatosítására, és a geopolitikai központ általi jelentésvárásokra, közben megerősítve a helyi identitást, kultúrát és ismeretrendszereket, mint ellenállásuk szerves részét. Meg kell jegyeznünk, hogy egy társadalmi mozgalmakon belüli hangok nem homogének. Az ellenállásban léteznek feszültségek, konfliktusok, tárgyalások és eltérések, melyeket egy bizonyos harc alatt vagy feladnak, vagy nem. Valójában a többszólamúság elméleti stratégiája fontos politikai kérdéseket vet fel.

A posztmodern geopolitikában fontosak a gyakran ellentmondásos kulturális, társadalmi és anyagi környezetek, melyekben ezek a társalgások lejátszódnak. A posztmodern geopolitikában különös jelentőséggel bírnak a társadalmi mozgalmak stratégiái, gyakorlatai – az erőforrásokat hogyan koordinálják az akciókkal, hogy a kívánt eredményt ériék el az ellenséggel való kölcsönhatás gördülékeny folyamatában konkrét esetekben, a véleményeltérés olyan taktikai vektorait is beleértve, amelyek kifejezik egy társadalmi mozgalom leleményességét és az erők fejlődését. Az ilyen stratégiákat kulturálisan és helyileg ezernyi módon ki lehet fejteni, mégis mindig az ellenfelek közötti hatalmi kapcsolatról szólnak (Foucault 1983: 225–226). Az ellenállási stratégiák ingatagok és sokfélék, komplex és eltérő módon kereszteződnek osztállyal, nemmel, etnicitással és szexualitással, magukban foglalva a mozgalmat különböző formák és taktikák között és ezeken belül. A stratégiai mobilitás ezernyi nézőpont tanulmányozását teszi lehetővé, ami el nem képzelte akciók lehetőségeit fedheti fel (Haraway 1991). Az ellenállás ilyen ingadozása azért fontos, mert a társadalmi mozgalmak ellenségei (legyenek ezek államok, nemzetközi intézmények, magánérdekek stb.) állandóan változó pozíciókat foglalnak el és így a társadalmi mozgalmaknak tudniuk kell követni ezeket a hatalmi változásokat (Rose 1993). Az ellenállási történetek különböző helyekről szólnak és eltérő ismereteket tartalmaznak. Ennek megismerése bővíti a társadalmi ösztudást, gazdagítja a társadalmi önismeretet és biztosítja a tudomány sokszínűségét, a diskurzusok többretegűségét.

### Bibliográfia

- Canetti, E. 1991. *Tömeg és hatalom*. Budapest: Európa Könyvkiadó, 498.
- Cohen, J. L. 1985. Strategy and identity: new theoretical paradigms and contemporary social movements. *Social Research* 52, 663–716.
- Corbridge, S. 1991. Third world development. *Progress in Human Geography* 15, 311–321.
- Deleuze, G.–Guattari, F. 1987. *A Thousand Plateaus*. Minneapolis: University of Minnesota Press
- Elkins, P. 1992. *A New World Order*. New York: Routledge
- Escobar, A. 1992. Imagining a post-development era? Critical thought, development and social movements. *Social Text* 31–32, 20–56.
- Foucault, M. 1996. *A szexualitás története*. Budapest: Atlantisz
- 1980. *Power/Knowledge*. New York: Pantheon Books

- Foucault, M. 1983. The subject and power. In: H. L. Dreyfus–P. Rabinow (eds.) *Michel Foucault: Beyond Structuralism and Hermeneutics*. Chicago, IL: University of Chicago Press, 208–226.
- 1990. Miért tanulmányozzuk a hatalmat? I–II. *Polisz* 2-3.
- 1991. A diskurzus rendje. *Holmi* 7, 868–889.
- Gramsci, A. 1971. *Prison Notebooks*. New York: International Publishers
- Haraway, D. 1991. *Simians, Cyborgs, and Women*. London: Free Association Books
- Harlow, B. 1987. *Resistance Literature*. London
- Harvey, D. 1989. *The Condition of Postmodernity*. Oxford: Basil Blackwell
- Lacoste, Y. 1990. *Geographie und politisches Handeln*. Berlin: Wagenbach, 90.
- Ludassy M. 1991. (szerk.) *Az angolszász liberalizmus klasszikusai I–II*. Budapest: Atlantisz
- Mannheim K. 1996. *Ideológia és utópia*. Budapest: Atlantisz, 294.
- Melucci, A. 1989. *Nomads of the Present*. London: Radius
- Ó Tuathail, G. 1993. The effacement of place? US foreign policy and the spatiality of the Gulf Crisis. *Antipode* 25, 4–31.
- 1996. *Critical Geopolitics: The Politics of Writing Global Space*. Minneapolis: University of Minnesota Press
- 1996. The patterned mess of history and the writing of critical geopolitics: a reply to Dalby. *Political Geography*, 6/7, 661–665.
- Pett, R.–Watts, M. 1993. Development theory and environment in an age of market triumphalism. *Economic Geography* 69, 227–253.
- Ransom, J. S. 1997. *Foucault's Discipline: The Politics of Subjectivity*. Durham, NC: Duke University Press
- Rich, P. B.–Stubbs, R. 1997. *The Counter-Insurgent State: Guerrilla Warfare and State Building in the Twentieth Century*. New York: St. Martin's Press
- Rose, G. 1993. *Feminism and Geography*. Cambridge: Polity Press
- Routledge, P. 1992. Putting politics in its place: Baliapal, India, as a terrain of resistance. *Political Geography* 11, 588–611.
- 1993. *Terrains of Resistance: Nonviolent Social Movements and the Contestation of Place in India*. Westport: CT Praeger
- 1994. Backstreets, barricades and blackouts: Nepal's urban terrains of resistance. *Society and Space* 12, 559–578.
- Said, E. 1983. *The world, the Text, and the Critic*. Cambridge
- Scott, J. C. 1990. *Domination and the Arts of Resistance*. Yale University Press
- Seligman, A. B. 1992. *A civil társadalom eszméje*. Budapest: Kávé Kiadó, 236.
- Tilly, C. 1978. *From Mobilization to Revolution*. Reading, MA: Addison: Wesley
- Touraine, A. 1985. An introduction to the study of social movements. *Social Research* 52, 749–787.
- Zentai V. 1997. Politika antropológiája. In: Babarczy E.–Erdélyi Á. (szerk.) *Politikai antropológia*. Budapest: Osiris Kiadó, 9–37.

## REGIONALITÁS–LOKALITÁS A 21. SZÁZADBAN A Magyar Szociológiai Társaság éves közgyűlése és konferenciája

A Magyar Szociológiai Társaság (MSZT) 2000. november 10-11-én tartotta éves közgyűlését és konferenciáját Hódmezővásárhelyen, *Regionalitás–lokalitás a 21. században* címmel. Első alkalommal ült össze a Társaság olyan városban, amely nem megyeszékhely, ezzel is igazodva a konferencia témájához, hisz Hódmezővásárhely fontos regionális központnak tekinthető. Az első nap programjában a közgyűlés és a konferencia szerepelt, míg a második napon az MSZT szakosztályainak szekcióüléseire került sor. Az esemény három helyszínen folyt, a megnyitó és a nyitóelőadás a Fekete Sas Szállóban, Hódmezővásárhely címerépületében volt, a közgyűlés és a konferencia a Polgármesteri Hivatal dísztermében kapott helyet, míg a következő nap szekcióülései a Cseresnyés Kollégiumban zajlottak.

### I.

A közgyűlésen elsőként Csákó Mihály, az MSZT soros, leköszönő elnöke tartotta meg éves beszámolóját. Elmondta, hogy a Társaságon belül szakosztályokban folyik a munka. Az Elnökség a szakosztályok elnökeiből áll, akik az ország különböző részein dolgoznak, így az elnökség nehezen tudja megvalósítani az operatív működést. A szakosztályi rendszer sajátosságaiból adódóan nagyon nehéz összefogni, illetve ellenőrizni a Társaság munkáját. A gyakorlatban ez úgy valósul meg, hogy akik dolgozni kívánnak, azok számára a keretek biztosítva vannak, ugyanakkor lehetőség van szabadon nem tevékenykedni is. Emellett problémásnak ítélte meg az elektronikus kommunikáció Társaságon belüli lehetőségeit, amit jól mutat, hogy még az Elnökség tagjainak sincs élő e-mail listája.

Az elmúlt évben az Elnökség kísérletet tett a Társaság kamarává alakítására, de az érvényes jogszabályok értelmében erre nincs lehetőség. Csákó Mihály azonban hangsúlyozta, hogy ennek ellenére az érdekképviselet erősítését meg kell, és meg is lehet oldani. Tervbe vették, de nem készült el a Magyar Szociológiai Társaságot bemutató anyag, és az Etikai Kódex megalkotására sem került sor. 2000-től a személyi tagság mellett az intézmények is tagjai lehetnek a Magyar Szociológiai Társaságnak, eddig azonban csak egyetlen intézmény a JATE Szociológia Tanszéke élt ezzel a lehetőséggel.

A beszámoló zárógondolataként Csákó Mihály elmondta, hogy a „társasági élet” fellendítését továbbra is nagyon fontosnak tartja, és ilyen irányú lépéseit alelnökként is folytatni kívánja.

Az elnöki beszámolót követően Tibori Tímea, az MSZT titkára foglalta össze a szakosztályok elmúlt évi munkáját, illetve röviden vázolta a Társaság pénzügyi helyzetét. A ténylegesen működő szakosztályok létszáma 8–12 fő. Az idén két új szakosztály jött létre, a Politikai viselkedés szakosztály Tardos Róbert vezetésével, és a Társadalmi dinamika szakosztály, amelynek elnöke Fokasz Nikosz. A pénzügyi helyzetről elmondta, hogy a Társaságnak jelenleg 512 fizető tagja van, az intézmé-

nyí tagság bevezetésétől a pénzügyi helyzet javulását várják. A jövő év elejére elkészül a részletes pénzügyi beszámoló, amelyet a tagsággal levélben ismertetnek.

Következő napirendi pontként Tardos Róbert tartott beszámolót a Szociológiai Szemle helyzetéről. A folyóirat hamarosan elérhető lesz az interneten, az 1999/4. és a 2000/1. szám már olvasható, és kilátások vannak a nemzetközi terjesztésre is. Tardos Róbert hangsúlyozta, hogy a lapnak nyitottnak kell lennie minden irányzat felé. Fontosnak tartják a kutatási folyamatok és a nemzetközi trendek bemutatását. A szociológia jeles alakjairól szóló beszámolóknak és a recenzióknak a lap mindig helyet biztosít. Szeretnék, ha több elméleti, elmélettörténeti, és módszertani munka szülné, a szerkesztőség az ilyen jellegű munkákat nagyon hiányolja és várja.

A beszámolókat követően került sor a Magyar Szociológiai Társaság díjainak ünnepélyes átadására. A Társaságnak két díja van, a Polányi Mihály-díj, amellyel az elmúlt év szociológiai könyvét és tanulmányát jutalmazzák, valamint az Erdei Ferenc emlékérem, amit minden évben a fiatal, 35 év alatti, pályájuk elején álló kutatóknak ítélnek oda. Az 1999-es év Polányi-díját a fiatalon elhunyt Csontos Lászlónak ítelték oda a kiemelkedő szociológiai munkásságát megjelenítő posztumusz tanulmánykötetért, ugyanezen díj tanulmány kategóriájában Róbert Pétert illette elismerés, *A racionális szavazó Magyarországon* című tanulmányáért (Századvég, 1999/12). Az Erdei Ferenc emlékérem idei díjazottjai Csike András és Enyedi Zsolt, akik nevéhez már több kiváló munka és tanulmány fűződik.

A közgyűlés záróakkordjaként került sor az Elnökségen belüli tisztújításra. Elsőként a közgyűlés megválasztotta a 2002. évi elnökét. A jelölt Feleky Gábor a JATE Szociológia Tanszékének vezetője volt, akit a tagság egyhangúlag meg is választott. Ezt követően Csákos Mihály átadta az elnöki posztot a 2001. évre megválasztott elnöknek, Szirmai Viktoriának. Az új elnök a következő év legfőbb feladatául a vidéki egyetemekkel és kutatócsoportokkal való szorosabb együttműködést jelölte ki.

## II.

„A régió és lokalitás ma mást jelent, mint 100 évvel ezelőtt, Európa ma már a föderalizmus és regionalizmus Európája”, ezen gondolatokkal nyitotta meg a Magyar Szociológiai Társaság 2000. évi konferenciáját Csákos Mihály elnök. Az előadások többféle nézőpontból világították meg a regionalitás és lokalitás mai helyzetét Magyarországon.

Elsőként Enyedi György akadémikus tartott előadást *Városrégiók* címmel. A világgazdaságot egyre inkább nagyvárosi régiók irányítják. A nagyvárosi régiók elterjedése új jelenség, a városrégiók a nemzetállamok helyébe lépnek a globális gazdaságirányításban. A rutinjellegű termelésnek köszönhetően ma már nem feltétlenül szükséges a gyáraknak a nyersanyaglelőhelyek közelébe települniük, így rengeteg alkalmas telephely van, és az ipar kitelepül a városokból. Az információáramlásban is megszűnt a távolság. Ennek ellenére a városokban erőteljes centralizáció figyelhető meg, a gazdaságirányítás, a döntési központok, az innovációs központok, és a kutatási központok ugyanis nem települnek szét. Ennek oka, hogy a stratégiai döntésekhez találkozni kell, tehát a gazdaság kreatív része koncentrálódik, a gazdasági döntésközpontok összetelepülnek. Így válnak a nagyvárosi régiók az interaktív ta-

nulás központjaivá, és ez a városrégiók egyik legfontosabb tulajdonsága, amellyel a vállalatokat a városokba vonzza.

A nagyvárosi régiók társadalomföldrajzáról Enyedi György elmondta, hogy a városrégiókat demográfiai sokszínűség, multikulturalitás és multietnicizmus jellemzi. Városmorfológiai átalakulás figyelhető meg, többfajta város cementeződik össze, nem csak a városközpontban lehetnek központok, ennek köszönhetően nincs már szabályos térmodell. Kiemelte, hogy a nagyvárosokban a társadalmi polarizálódás nagyon jelentős. A gazdaság vonzásának köszönhetően ugyanis nagyon nagy a bevándorlás, ezt azonban a társadalom nehezen tűri, kialakul tehát az „underclass”. Ezzel egy időben jelentős elitbevándorlás is zajlik, az elit is szegregálódik, lakóparkokban különül el, ezeket a lakóparkokat nevezte Scott a „félelem architektúrájának”.

A városirányításról az előadásból megtudhattuk, hogy a kormányzásban megnő a civil szféra szerepe, a gazdasági versenyben való bennmaradás és siker a városnak, a városvezetésnek is érdeke. A fő kérdés a városirányítás számára, hogy a helyi gazdaság erősítése vagy a külső tőke megnyerése a fontosabb.

Enyedi György végezetül a nagyvárosi régiók általános jellemzésében a városrégiók politikai szerepéről beszélt. A nagyvárosi régiók nemzetközi hatáskörűek, így bizonyos fokig a nemzetállamok mellé lépnek, ennek köszönhetően sokszor konfliktusba is kerülnek egymással, e konfliktust tovább erősíti a városrégiók identifikációs ereje, tehát például lehet valaki budapesti anélkül, hogy magyarnak tekintené magát.

Ezzel a gondolattal tért át Enyedi György Budapest, mint városrégió bemutatására. Budapestnek, mint nagyvárosi régióknak a határa meghatározhatatlan, de mindenképpen nagyobb, mint a főváros és az agglomeráció. Legtágabb értelemben ide tartozik Tatabánya, Székesfehérvár és Kecskemét a peremvárosaikkal együtt. A gazdaság deindusztrializációja erőteljes Budapesten is, de nem úgy, mint Európában, nálunk az ipar csak az agglomerációba települt ki, egyfajta „kis deindusztrializáció” figyelhető meg. Budapest nemzetközi szerepe és tőkevonzó ereje kiemelkedő. Még nem mondható, hogy multietnikus, de például a kínaiak betelepülése egyre jelentősebb. Budapesten is megfigyelhető az elit szegregációja, itt is létrejöttek a lakóparkok, lakóterületek, például Páty, Göd. Sajátos jelenség, hogy az elővárosok szétválnak az észak-nyugati gazdag elővárosokra, és a délkeleti szegény elővárosokra. A kormányzat ez ellen tehetetlen, az egységes irányítás még nem jött létre.

A regionalitás egészen más aspektusát ragadta meg Kovách Imre a *Hatalom, regionalizmus, vidékfejlesztés* című előadásában. A hatalom politikai, redistributív és lokális hatalmat jelent. Elmondta, hogy az 1970-es években „új regionalizmus” jött létre Európában, ez azért nagyon fontos, mert Európa talán a régiókkal tud válaszolni a globalizációra. Az európai fejlesztési politika kétharmada regionális fejlesztéssel foglalkozik. Az előadás középpontjában a vidékfejlesztés kérdése állt, ami természetesen nem egyenlő a regionális fejlesztéssel. Európában komplex vidékfejlesztés honosodott meg, ami nem csupán agrárfejlesztést jelent. Részletesen beszélt a vidékfejlesztés úgynevezett fejlesztési laboratóriumáról a LEADER-ről. A LEADER által megfogalmazott legfontosabb alapelvek: a kooperáció, a decentralizáció, az alulról való építkezés és a monitoring rendszer. A LEADER-t kritizálók szerint a vidéki népesség jelentős része kimarad a LEADER által biztosított előnyökből, illetve egy rendkívül erős integratív rendszert hoz létre, aminek követke-

tében a nemzeti célok háttérbe szorulnak. Ez egy gyökeresen új redisztributív rendszer, amely a szereplők kiválasztását határozza meg. Új intellektuális központok jönnek létre Európában, új együttműködések, új szereplőcsoportok tűnnek fel. A kulturális tőke jelentősége nagymértékben megnő a pályázati írás, az imázs-teremtés és a lobby előtérbe kerülése miatt. A LEADER-elv a nemzeti bürokráciák erejét kívánja megtörni.

Kovách Imre hangsúlyozta, hogy a vidékfejlesztés Európában mindenhol nagyon fontos, ami azt mutatja, hogy Európa újrateremtése nem csupán a nagyvárosi régiókban és városközpontokban történik. Ezt követően tért rá a magyarországi helyzet bemutatására. Elmondta, hogy 1996-tól megkezdődött Magyarország „európaizálása”. Törvény született az EU-konformitás megteremtésére, amiben megfogalmazták, hogy a fejlesztési források felhasználását decentralizálni kell, és létre kell hozni a pályázati rendszert. Ezek az alapelvek azonban a gyakorlatban nem igazán működnek. Nincs kontroll, és a decentralizáció sem valósult meg. Ennek egyik legfőbb oka, hogy nagyon sok csoportnak (politikai csoportok, minisztériumi apparátusok) érdeke az állami redisztribúció fenntartása. Bár a kilencvenes évek második felében két új csoport is hatalomhoz jutott a vidékfejlesztésben, az egyik a lokális és regionális gazdasági elit, a másik a szakértők és designerek csoportja, ezzel egy időben azonban a hierarchia újraszervezése figyelhető meg a legtöbb régióban, ami abban nyilvánul meg, hogy az új hatalmi csoportok, tehát a régiók gazdasági elitje magához ragadja a politikai hatalmat is.

Kovách Imre arra is kitért, hogy a vidék tudományos elemzésében új fogalomként jelenik meg az „új ruralitás”. E fogalom bevezetésére a vidék pejoratív értelme miatt volt szükség. Az „új ruralitás” egy sokszínű vidékfogalmat takar. A falvaknak nagyon sok típusa és variációja jött létre Magyarországon. Mint Európa rurális területein mindenhol, nálunk is lezajlott a mezőgazdaság átalakulási folyamata, ami a mezőgazdaság súlyának csökkenését eredményezte, illetve nálunk is eltűnt a parasztság, ami nem azt jelenti, hogy nem maradtak meg bizonyos paraszti minták, de a parasztság, mint réteg megszűnt. Ennek utolsó mozzanata éppen a kilencvenes években ment végbe a közösséghez való kötődés megszűnésével. Európa többi országával ellentétben azonban nálunk a vidéki népesség nem csökkent, hanem nőtt azáltal, hogy új társadalmi csoportok jelentek meg vidéken (pl. városiak kiköltözése). Végezetül Kovách Imre felhívta a figyelmet arra, hogy most jelent meg egy angol nyelvű kötet, amelyben Európa számos országának kutatói elemzik a hatalom, regionalitás és vidékfejlesztés problémáját a saját országukra vonatkozóan.

Sok ponton kapcsolódva az előző előadáshoz Csatári Bálint *A vidék konfliktusai, különös tekintettel az Alföldre* című előadásában a geográfia módszereivel elemezte a vidékfejlesztés problematikáját Magyarországon. Csatári Bálint hangsúlyozta, hogy a vidékproblematikát intellektuális kérdésnek kell tekinteni. A magyarországi vidékfejlesztést meghatározza, hogy míg Európa más országaiban a nemzeti vidékfejlesztési politika volt az elsődleges, és ehhez integrálták az Európai Unió vidékfejlesztési politikáját, addig nálunk éppen ellentétes folyamatok vannak kialakulóban. Áttekintette azokat a lépcsőfokokat, amelyek az európai vidékfejlesztés trendjeit jelentik: a városi és vidéki tér különválása, a mezőgazdaság fejlesztésétől a komplex vidékfejlesztésig való eljutás, az elnéptelenedett térségek újratelepülése –

ami annak is köszönhető, hogy a falusi tér polgári értékévé vált –, illetve az integrált, modern, tudatos vidékfejlesztés kialakulása.

Csatári Bálint több szempontból is vizsgálta a vidék helyzetét a mai Magyarországon, ehhez komoly empirikus kutatásokat végzett, amelyek eredményeit térképpel illusztrálva mutatta be a konferencia közönségének. Elmondta, hogy Magyarország észak-nyugati felében modern falufejlődés figyelhető meg, míg a többi területen megmaradt a vidék-periféria viszony. Az Alföldre vonatkoztatva a Budapest–Kecskemét–Szeged tengely mentén figyelhető meg pozitív változás. Elemzéseihez három fő faktort használt, az első a gazdaság, amely a vállalkozások számából, a tőkéből és a tulajdon- és jövedelemviszonyokból áll, a második az infrastruktúra, a harmadik pedig a társadalmi eloszlás. Mindezek mellett vizsgálta még a szuburbanizációt, a falusi turizmust és idegenforgalom megoszlását is. Külön-külön és együttesen is vizsgálta e faktorokat, megnézte, melyek azok a tényezők, amelyek a faktorok pozitív megjelenéséhez szükségesek. Megítélése szerint a faktorok megoszlásában egyértelmű regionális különbségek figyelhetőek meg.

Fontos problémaként jelölte meg, hogy nincs egységes vidékkategóriánk. A vidék kritériumai általában az alacsony népsűrűség, a vidéki településhálózat, és a mezőgazdaság viszonylagos dominanciája. Ez a kategória azonban nem tartalmazza a mezővárosokat, pedig a vidéki népesség jelentős része Magyarországon ilyen településeken él. Összefoglalásként elmondta, hogy Magyarországon ezidáig nem történt vidékfejlesztés, csak nagyon szűk területen zajlott le a vidékfejlődés.

Tovább finomítva a regionalitás és lokalitás kérdését, Timár Judit *Regionalitás alulnézetből* című előadásában a regionalizáció háttartásokra és nemi viszonyokra gyakorolt hatását elemezte. Timár Judit – Csatári Bálinthoz hasonlóan – geográfusként közelítette meg a kérdést. Vizsgálatai középpontjában a területi egyenlőtlenségek állnak. A férfi-női viszony területi különbségeinek illusztrálásához fő mutatóként a foglalkoztatottságot használta, és a régiók rátáját viszonyította az országoshoz. Régióként vizsgálta a házaspáros családokon belül a férj és a feleség gazdasági aktivitását (négy kategóriát használt: mindkettő aktív kereső, csak a férj aktív, csak a feleség, illetve egyik sem). A nők gazdasági aktivitása Budapesten és északnyugaton a legnagyobb. Az empirikus adatok azt mutatják, hogy a nők gazdasági aktivitását sokkal jobban meghatározzák a regionális viszonyok, mint a férfiakét. Timár Judit megállapította tehát, hogy a nemi viszonyrendszerek regionalizálódnak. A Győr-Moson-Sopron, illetve Békés megyében végzett kutatások pedig azt mutatják, hogy a nagyon rossz helyzetben lévők számára a régió belüli különbségek sokkal égetőbbek, mint a régiók közöttiek. Timár Judit kutatásokat végzett a hatalom nemek szerinti megoszlására vonatkozóan is, ehhez megnézte a polgármesterek között a nők arányát, illetve ezek területi megoszlását. A vizsgálatok azt mutatják, hogy a településnagysággal arányosan csökken a nők aránya a polgármesterek között, illetve a falusi polgármester asszonyokat főleg a hátrányos helyzetű területeken találhatjuk meg nagyobb számban.

Előadása végén Timár Judit is beszélt a vidékfejlesztés problémáiról. Kiemelte, hogy az integrált programok nálunk még a tervezés szintjén sem működnek, nehezen találják meg egymást a partnerek. Megnöjt a területi kiegyenlítődés iránti igény. A vonzáskörzeti kapcsolatrendszerek megváltoztak, a térkapcsolatok erősödtek, de egyben koncentráálódtak is. Az Alföldön például két régióközpont emelkedik ki:

Szeged és Debrecen. Kezdetben úgy látszott, hogy a Dél-Alföld lehetne mintarégió, a civil szféra is megmozdult, de az állami bürokrácia érdekei mást diktáltak.

A konferencia záróeseménye a szegedi szociológusok által szervezett Fórum volt, amit Pászka Imre vezetett, ahol rövid, vitaindító előadásokkal a regionalitás további kérdéseit, megközelítési módjait villantották fel. Szó esett a Vajdaság, mint régió jellegzetességeiről, a nyugat-európai vidékfejlesztésben felvetődő problémákról, különös tekintettel Dél-Tirolra, illetve Hódmezővásárhely önkormányzatának vidékfejlesztéssel foglalkozó szakembere konkrét példákon keresztül mutatta be a vidékfejlesztési politika gyakorlati problémáit a térségben.

A regionalitás és vidékfejlesztés az Európai Unióhoz való csatlakozásra várva rendkívül időszerű kérdéssé vált, amely a társadalom széles rétegeit érinti. A jövőben minden bizonnyal számtalan új probléma adódik, ami a különböző tudományágak együttműködését teszi szükségessé. Általánosnak tűnő folyamat azonban, hogy az utóbbi években a konferenciák értelmiséget vonzó és aktiváló ereje csökkenni látszik, olybá tűnik, hogy a nyilvánosság korlátozottságának megszűnésével az értelmiség érdeklődése és aktivitása is megszűnt. Ez alól a fenti konferencia sem jelentett kivételt. A közönség tulajdonképpen a konferencia és szekcióülések előadóiából és néhány diákból állt. Az elhangzottak így nem igazán jutottak túl a témával egyébként is foglalkozó szűk szakmai közösség keretein.

### III.

November 11-én került sor a Magyar Szociológiai Társaság szakosztályainak üléseire a hódmezővásárhelyi Cseresnyés Kollégiumban. Nyolc szakosztály ült össze, a különböző szakterületek igyekeztek – a regionalitás kérdésköréhez is kapcsolódva – áttekinteni az elmúlt év munkáját és eredményeit.

Az Oktatásszociológiai szakosztály a társadalmi tér és oktatás problematikáját tárgyalta, Forray Katalin az iskolahálózat térségi összefüggéseit mutatta be, Imre Anna a térségi együttműködés lehetőségeiről beszélt. Kozma Tamás a regionális együttműködés kérdését tárgyalta a harmadfokú képzésben, majd Murányi István és Nagy Péter Tibor előadásaira került sor, *A politikai szocializáció regionális metszetei*, illetve *Az iskolázottság felekezeti egyenlőtlenségeinek regionális összefüggései a XIX–XX. század fordulóján* címmel, végezetül pedig Szabó Ákosné *Gondolatok az akadályozott fejlődésű emberek oktatásának és nevelésének területi dimenzióiról* című előadását hallgathatták meg az ülés résztvevői.

Az Ifjúságszociológiai szakosztály *A szabadidő szcenárió lehetőségei és kihívásai* címmel ült össze. Az ülés résztvevői Gábor Kálmán, Utsi Ágnes, Baranyi Katalin, Papp Attila, Kabai Imre, Miklós László, Tibori Tímea, Veres Valér, Sólyom Andrea és Kiss Tamás voltak. A szekcióülés nyitóelőadását Gábor Kálmán tartotta *Esélyek és veszélyek. Az ifjúságkutatási tézisek avagy bevezetés* címmel. Ezt követően kerekasztal beszélgetésre került sor a Pepsi Sziget kutatásról, *A középosztály szigete* címmel, illetve az *Erdélyi középiskolások átalakulásban* című könyv alapján a határon túli fiatalok kutatásáról és esélyeiről. Mindezek mellett Miklós László bemutatta a TÁRKI Rt. *A média hatása a gyerekekre és fiatalokra* című kutatását is.

Az Egészségpszichológiai szekcióban három előadást hallgathattak meg a résztvevők: Piczil Márta és Pikó Bettina: *„És rajtuk ki segít?” – Kvalitatív egészség-*

szociológiai elemzés a nővéri hivatásról című előadását, Kovács Katalin, Orosz Éva és Mogyoróssy Zsolt előadását *Az életesélyek és az egészségügyi ellátás egyes indikátorai – Regionális különbségek alakulása a 90-es évtizedben* címmel, és végezetül Molnár D. László ismertette az egészségügyi ellátásba megfigyelhető területi különbségeket.

Szintén három előadásra került sor a Magyar Szociológiai Társaság egyik új szakosztálya, a Politikai viselkedés szakosztály ülésén is, ami *A racionális viselkedés kérdése a választói magatartás vizsgálatában* címet viselte. Elsőként Róbert Péter tartott előadást *Társadalmi pozíció és racionális szavazás* címmel, ezt követően Karácsony Gergely *A magyar választó esete a racionalitással* című beszámolójára került sor, végül Tóka Gábor *Lehet-e ésszerűen viselkedni egy ésszerűtlen arénában?* című előadása hangzott el.

A Környezet- és Városszociológiai szakosztály rendkívül gazdag programmal állt az érdeklődők elé. A szekcióülés a regionalitás és társadalmi konfliktusok kérdéskörét járta körül. Tizenegy előadás hangzott el. Szirmai Viktória bevezetője után Vécsey Pál a kilencvenes évek társadalmi-területi egyenlőtlenségeinek alakulásáról beszélt. Csanádi Gábor: *Térbeli mobilitás a budapesti agglomerációban* címmel tartott előadást. Szépvölgyi Ákos a regionális tájalkotó tényezők hatásait tárgyalta, Baráth Gabriella a Közép-Dunántúl kapcsán beszélt a gazdasági szerkezetváltás társadalmi következményeiről, szintén ezzel a régióval foglalkozott Molnár Balázs a városi társadalmakat bemutató előadásában. Albert József a környezeti attitűdök regionális sajátosságait ismertette, Vári Anna pedig az árvíz és a vízszennyezés okozta társadalmi feszültségeket taglalta a Felső-Tisza régióban. A területfejlesztési országgyűlési beszámoló készítésének tanulságait Berey Katalin foglalta össze. Krémer András a kistérségek érdekeinek problematikáját, ezen belül a megőrzésükre és erősítésükre irányuló programokat tárta a hallgatóság elé. A Levegő Munkacsoport tapasztalatait Beliczay Erzsébet *Társadalmi-környezetvédelmi konfliktusok az önkormányzat és a lakosság között* című előadásából ismerhette meg az ülés közönsége. Vit László az önkormányzatok és a civil társadalom problematikáját világította meg a szekcióülés záró előadásában.

A Kultúra-, művelődés- és művészetszociológiai szakosztály ülésén is az előadásoké volt a főszerep. Rendkívüli témagazdagságról tett tanúbizonyságot ez a szekció. Antalóczy Tímea a szappanoperákban megjelenő preferált értékekről beszélt. Bényei Judit a fiatalok filmnézésére vonatkozó debreceni kutatás eredményeit ismertette. Erőss Gábor *Az „ötödik pecsét” értelmezésmódjai*, Rétfalvi Györgyi *Az elkerített város* címmel tartott előadást. Történeti témájú értekezésében Hain Ferenc a kommunikációs stratégiák és a reformkori irodalom összefüggéseit tárgyalta. Tibori Tímea a szabadidős tevékenység-szerkezet tükrében tekintette át a kultúra paradigmaváltását. A konferencia témájához talán leginkább illeszkedő előadás Szilágyi Erzsébet nevéhez fűződik, aki bemutatta, hogy miként jelenik meg a kilencvenes évek magyar filmművészetében a falu és a város.

A Faluszociológia szakosztály ülése tulajdonképpen a konferencia folytatásának tekinthető. Az ülés résztvevői a vidék átalakulásának és átalakításának problémáit vitatták meg. A szekcióban a vidék és a vidékfejlesztés elméleti és gyakorlati szakemberei foglaltak helyet. Az ülés alkalmával a szakosztály tagjai ismertették azokat a munkákat, amelyekkel jelenleg foglalkoznak, illetve ehhez kapcsolódva reflektál-

tak a konferencián elhangzottakra is, megvitatták többek között az „új ruralitás” fogalmát.

Elsőként Kovács Katalin *A SAPARD Magyarországon* címmel vitaindító előadást tartott az elfogadott ország-program „filozófiájáról”, lehetséges hatásairól, az országos és kistérségi szintek közötti viszonyról, a kistérségi programozás szakmai és morális tanulságairól. A SAPARD Európai Unió előcsatlakozási program. Kilenc „intézkedést” fogalmaz meg, ezek közül Kovács Katalin kiemelte a harmadikat, amely a vidékfejlesztést, és az ötödiket, amely a mezőgazdaság fejlesztését határozza meg. Elmondta, hogy a SAPARD a mezőgazdaság problémáját képtelen megoldani, a mezőgazdaságban modellváltásra lenne szükség, ezzel szemben a SAPARD csupán a legkritikusabb ágazatokat támogatja a sertés-, a baromfi-, a szarvasmarha tenyésztést és az ezt kiszolgáló takarmánytermelést. Ezek főleg nagyüzemi gazdaságok, tehát a kisüzemi gazdaságokat a SAPARD-nak nem sikerült felemelnie. Az elhangzottakkal kapcsolatban többekben felvetődött a kérdés, hogy egyáltalán van-e valódi értelme agrárfejlesztésről beszélni, vagy ezt is csak a politikai hatalom érdekei generálják.

A továbbiakban Kovács Katalin elmondta, hogy a régiók között hierarchia van kialakulóban. A pénz a „hagyományos válságterületekre” – az aprófalvas térségekbe és az ipari válságterületekre – került, illetve került volna. Térségi szintről azonban településszintre ment át a vidékfejlesztés szemlélete, ennek egyik legfőbb oka, hogy egyetlen mutató, a népsűrűség alapján határozták meg, hogy ki a rászoruló. Kiemelte, hogy még súlyosabb problémát jelent az, hogy a vidékfejlesztés rendkívül politizált, és ma már a szaktudósok nem tudják befolyásolni a politikát. Szerinte ezen a területen politikusként, mozgalmárként vagy szakértőként lehet működni. Jelenleg Magyarországon az agrárlobby a legerősebb, úgy tűnik, hogy számukra az Európai Unió csak alibi, amit a saját érdekeikre használnak fel. A helyzet azonban Nyugat-Európában is hasonló volt, ott is az agrárlobbynak fűződött leginkább érdeke a vidékfejlesztéshez. Kovács Imre szerint nem lehet egyértelműen kijelenteni, hogy az Európai Unió országaiban az agrárlobby sajátította ki a vidékfejlesztési támogatásokat. Az Unión belül nagyon sok nemzeti stratégia létezik, az EU előírásai egyáltalán nem megváltoztathatatlanok, ezt csak az érdekelt csoportok tüntetik fel így. A vitaindító előadás lezárásaként Kovács Katalin ismertette azokat a tényezőket, amelyek a vidékfejlesztést motiválhatják, ezek a vidék értékei, mint például a természeti környezet és az egészséges életmód. A vidékfejlesztéshez ugyanis egyetlen cél, mégpedig az emberek falvakban való megtartása nem elegendő.

Az ülés további részében a szakosztály tagjai a legfrissebb kutatási eredményeket és műveket ismertették. Csibe András Zala megyei kutatásai alapján a magyar vidék sokszínűsödését mutatta be. Vidéken nagyon fontos átalakulási folyamatok zajlanak. Ezek közül kiemelte az iparosodás, illetve újraiparosodás folyamatait, a turizmus megjelenését, a szuburbanizáció jelenségeit, illetve ezzel párhuzamosan meghatározott falvakra vonatkozóan a szegények betelepülését. A kutatás eredményeinek tükrében megállapította, hogy a korábbi vidékkategóriánk – amelynek legfőbb attribútuma a hátrányos helyzet volt – már nem tükrözi a jelenlegi állapotokat. A vidék újradefiniálására van tehát szükség, hangsúlyozta azonban, hogy a vidék definíciójának csak addig van értelme, amíg van olyan társadalmi csoport, amely vidékinek tartja önmagát. Az új magyar vidékfogalomnak tartalmaznia kell az új folyamatokat,

a vidéken megjelenő új társadalmi csoportokat és az új identitásokat is. Nagyon fontos, hogy az identitásteremtés helyi szinten történik, és alapját a várostól való megkülönböztetés igénye adja. A város-falu megkülönböztetés mellett természetesen jelen van a Budapest-vidék definíció is, de ez inkább a szakértői és politikai csoportok definíciója.

Táll Éva könyvbemutatót tartott az MTA Politikatudományok Intézete Önkormányzati Kutatócsoportjának kiadványairól. Kovács Teréz a vidékfejlesztés helyi és gyakorlati problémáiról beszélt, szerinte a támogatások nem a leginkább rászorultakhoz jutnak, a programcsinálók, pályázatíró szakemberek gyakran elhallgatnak információkat, hogy megnyerjék a vidék lakosságát. Nagyon kevés pénzről van szó, mégis óriási harcok folynak érte.

Kovács Imre *Az új európai vidék* címmel tartott beszámolót. Az európai „későn jövők” vidékátalakulása nagyon hasonlít egymásra. Hamarosan megjelenik egy tanulmánykötet, amely a Green Ring országainak vidékátalakulását mutatja be. A kötet egyik kulcsfogalma a depeasantisation (elparasztiatlanodás). Az elemzők három dimenzióban vizsgálják ezt a folyamatot: a belső elparasztiatlanodás, ami a farmerek létrejöttét takarja, a strukturális elparasztiatlanodás, amelyet egyes területeken a szocialista átalakulás, máshol pedig az Európai Unió politikája hajtotta végre, a parasztság eltűnésének harmadik dimenzióját a kulturális elparasztiatlanodás, a tradícióvesztés jelenti, melynek hatására a parasztkép, vidékkép erősen negatívvá vált. A magyar faluképek, parasztképek történeti átalakulásának bemutatásáról egy szöveggyűjtemény is készül Kovács Imre és Saád József vezetésével, illetve az ELTE szociológus hallgatóinak közreműködésével.

Az ülés végén a faluszociológia és a vidékfejlesztés iránt érdeklődő „legfiatalabb nemzedék” is szót kapott. Andacsik Emese, Megyesi Boldizsár és Mód Péter az ELTE harmadéves szociológus hallgatói – Kovács Imre tanítványai – az 1999. évi Farmerfelmérésen végzett elemzéseik alapján ismertették a munka és gazdálkodás legfőbb jellemzőit a családi gazdaságokban a kilencvenes évek végén.

A szakosztályülés megpróbált átfogó képet nyújtani a vidékfejlesztés és a faluszociológia legfontosabb kérdéseiről és legégetőbb problémáiról. A vidékfejlesztés konfliktusokkal terhelt szak-, illetve tudományterület, reménykeltő azonban, hogy még van kommunikáció a „tudományos” és „gyakorlati” szakemberek között.

A legnagyobb visszhangra a Szociológiai Oktatási szakosztály ülése számíthatott. Az ülés apropóját Némedi Dénes *A szociológia egy sikeres évszázad után* című tanulmánya adta (Szociológiai Szemle, 2000/2). A tanulmányban megfogalmazott kérdésekhez kapcsolódva a szakosztály vitaülést tartott Katona Péter vezetésével.

Az ülés első részében Némedi Dénes ismertette a tanulmányában megfogalmazott fő problémákat. Három kérdést vetett fel, amelyek szerinte a szociológia mai állapotát befolyásolják és meghatározzák: az egyetem átalakulása, a társadalom, mint sajátos létszféra kérdésessé válása, és a klasszikus értelmiség feldarabolódása. Az egyetemi képzés bővülésével a hallgatók létszáma ugrásszerűen nőtt, tudományos képzés ekkora hallgatói létszám mellett természetesen már nem lehetséges. Emellett jelentős probléma, hogy a szociológiához kapcsolódva nem alakult ki igazi szakma, a képzés nem jelent hivatásra való felkészítést, így a szociológia szak mára általános értelmiségképzővé vált. Ide kapcsolódik az a fejlemény, hogy a szociológia, mint egységes egyetemi tudomány a végnapjait éli. A diszciplináris keretek felbomlóban

vannak, a szociológia transzdiszciplináris tudománnyá válik, amely a problémáit a diszciplináris határokon kívül definiálja, és a megoldási módszereit is azon kívül keresi.

A szociológia jelenlegi állapotát befolyásoló, következő tényezőként Némedi Dénes a társadalom, mint sajátos létszféra felbomlását emelte ki. A szociológiának szembesülnie kell azzal a ténnyel, hogy a tárgya egyre megfoghatatlanabb. Tovább erősíti a problémát a nemzetállami keretek kérdésessé válása. A szociológia ugyanis – annak ellenére, hogy univerzális tudományként tüntette fel magát, és a társadalmat a valóságos világ jelenségeinek külön csoportjaként határozta meg, amely szemben áll a nemzetállamként elgondolt állammal és a piac által integrált gazdasággal – mindig is kötődött a nemzetállami keretekhez. A szociológia tág értelemben vett közönségét is a nemzetállami közönség adta, és a nemzetállami értelemben vett társadalmi keret magától értetődősége tette lehetővé a speciálisan szociológiai kérdések – az integráció és szolidaritás megfogalmazását is. A szociológia számára tehát nem önmagában a nemzetállami keretek felbomlása és a társadalom fogalmának elbizonytalanodása jelenti a problémát, hanem ennek a folyamatnak a szolidaritás lehetőségét érintő következményei.

A harmadik problémát a szociológia számára Némedi Dénes szerint az értelmiség, mint sajátos szociális képződmény felbomlása jelenti. Az értelmiség helyzetének megváltozásában kiemelkedő szerepet játszott a nyilvánosság eszköztárának átalakulása. Ma már nincsenek szilárd kommunikációs keretek, amelyek segítségével az eszmék és ezekhez kapcsolódva az értelmiségi csoportok formálódhatnak. Az értelmiség – amely elvesztette privilegizált jellegét és szétszóródott a középosztály mezejében – „korszaka” véget ért. A szociológia pedig az értelmiség eltűnésével elvesztette igazi szakmán kívüli közönségét, és egyelőre nem lehet tudni, hogy milyen helyet tud magának kiszorítani az új kulturális világban.

A szekcióülés második felében került sor a tanulmányban megfogalmazott kérdések megvitatására. Lengyel György, Nagy Endre, Róbert Péter, Saád József és Tamás Pál hozzászólásaik során felvetették azt a kérdést, hogy fenntartható-e az egyetemi képzés tudományos jellege, és hogy miként alakul a szociológia, mint szaktudomány, és az egyetemi képzés viszonya. Kitértek a szociológia és a többi tudományág viszonyának problematikájára is, Némedi Dénes hangsúlyozta, hogy a szociológia a transzdiszciplinaritás felé tart, illetve többé-kevésbé már el is jutott. Megvitaták a szociológia helyének kérdését a bővülő egyetemi oktatáson belül, Tamás Pál a „pufferzóna” kifejezéssel érzékeltette a szociológia tömegvonzó, tömegfelvevő és „tároló” jellegét, amit más résztvevők vitattak. Felvetődik a kérdés, hogy a jelenlegi „állapotok” tükrében hogyan lehetne és kellene a szociológiát tanítani. A piacépesnek tűnő specializált ismeretek átadása, vagy az általános jellegű oktatás a célravezető?

Az ülésen tehát rendkívül időszerű és sokakat érintő kérdések vetődtek fel, azt hiszem sem az oktatók, sem a hallgatók nem mehetnek el ezen problémák mellett. Nagyon fontos, hogy a problémák és a kérdések a diákság tömegei számára ismertté váljanak, a helyzet normalizálásának ugyanjs minden bizonnyal elengedhetetlen feltétele az oktatók és hallgatók együttműködése és kommunikációja. A szekcióülésen olyan beszélgetés bontakozott ki, amely mindenképpen folytatásra hivatott, ezt segítő az ülés anyaga hamarosan az interneten is olvasható lesz.

## KÖNYVEK

*Cseh-Szombathy László*

### SZÓRVÁNYBAN.

(Tóth Pál Péter: Szórványban.

Budapest: Püski Kiadó, 1999: 272)

A ma Európában szerepet játszó népek évszázadok során nyerték el jelenlegi összetételüket, a többiekhez viszonyított súlyukat. Történelmük egyaránt állt más népek beolvastásából és hozzájuk tartozóknak idegenek által történő asszimilációjából. Ez évszázadok során nem keltett nagyobb figyelmet: egész népek cseréltek rövid idő alatt nyelvet és ezzel a hovatarozás tudatát, mint például a bolgárok, a kisebb közösségeken belül pedig csal bizonyos területeken zajlott le a váltás. A társadalom alapvető tagozódása nem a kommunikációban használt nyelv szerint történt, hanem a társadalmi hierarchiában elfoglalt hely, majd a reformáció után a vallási hovatarozás alapján. A német ajkú strassbourgi polgárok nem nyelvhasználati okokból ellenkeztek a XIV. Lajos által véghez vitt reunio ellen, hanem önkormányzatuk fennmaradását és hugenotta vallásuk gyakorlását féltve.

A Kárpátokon belül is csak a törökök kiűzése után válik választóvonallá az anyanyelv, majd az ehhez csatlakozó nemzethez tartozás tudata, de csak a XIX. században éleződnek ki az anyanyelvi másságból adódó ellentétek. Ezek azonban nem feltétlenül járnak áthidalhatatlan szakadék teremtődésével és különösen a kis közösségeknél megmarad a lehetősége a keveredésnek, a különféle nyelvűek és kultúrájúak együttélésének.

Az együttélés következménye az egyik fél hasonulása a másikhoz, az asszimiláció. Ez különösen ott következik be, ahol a családi kapcsolatok fűzik össze a más anyanyelvűeket, de előmozdítja a szomszédság, a munkahelyi közösség is. Különösen jól észlelhető az asszimilációs folyamat a kisebb településeken, közösségekben, amelyeknél a nemzetiségi összetétel váltás a viszonylag rövid idő alatt teremthet új, a temetői feliratoktól gyökeresen eltérő viszonyokat.

Mi jellemzi az asszimilálódókat az anyanyelvűket és nemzetiségüket megőrzőkkel szemben, ez az egyik legizgatóbb kérdés a témában és rendkívül nagyértékű minden olyan forrás, amely megválaszolásához információt nyújt. Ilyen forrás az Észak-Erdélyben 1942–1944-ben végrehajtott, szórvány települések családjait összeíró vizsgálat, amelynek anyaga csodával határos módon fennmaradt, és *Tóth Pál Péter* szociológus-demográfusban olyan kutatóra talált, aki nem sajnált évek munkáját a megőrzött, jószerivel el is felejtett anyag feldolgozására fordítani. A több éves munka eredményei jelentek meg 1999-ben Püski Sándor kiadásában.

*Tóth Pál Péter* nemcsak embert próbára tevő minuciózus munkát végzett a fennmaradt 12 852 kérdőív rendezésével, strigulázásával, összegző táblák szerkesztésével, hanem fantáziáját is használta. A kérdőívekhez ugyanis hiányoztak azok a dokumentumok, amelyek a kérdőívek normális kísérői és eligazítják a kitöltőt, majd a feldolgozót. Így problematikus a vizsgálat eredeti célja. Valószínűleg az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület helyzetfelmérő céllal végezte, de, hogy ki volt a nagyszabású összeírás szponzora, s az milyen részletes utasítással indította útnak az összeírókat, azt már nem tudjuk. Rejtély a megkérdezettek kiválasztásának szempontja és módja is. A rendelkezésre álló kérdőívekből úgy tűnik, hogy a Bécsi Döntés alapján a Magyarországhoz visszacsatolt települések közül azokra terjedt ki a minta, amelyekben az összeírás idején a magyarság már kisebbséget alkotott.

A vizsgálat alapdokumentuma a családi kérdőív, amelyet azoknak a családoknak kellett kitölteni az összeírók által, amelyek magyarok, vagy az anyanyelvet tekintve vegyes összetételűek voltak. A vizsgálat kiterjedt a család fő szüleinek, nagyszüleinek, illetve gyerekeinek összeírására is, annak ellenére, hogy egyszeri, az 1942-1944 évi helyzetet rögzítette. Így érvényesült a dinamikus szemlélet is: minden család esetében megállapítható a múlt, a korábbi állapot, illetve a gyerekek adataiból következtetni lehet a jövőben érvényesülő tendenciára is.

A vizsgálat legfőbb értékét abban látom, hogy lehetőséget nyújt a tiszta magyar és a vegyes családok társadalmi, gazdasági és kulturális sajátosságainak összehasonlítására és megengedi a következtetések megtételét arra nézve, hogy az egyes sajátosságok mennyiben járultak hozzá vagy zárták ki az adott család asszimilálódását a körülötte élő románságba. Ez a cél természetesen elsősorban a magyar népesség történeti alakulásának megismerését segíti elő, de egy általánosabb tudományos kérdés megválaszolásához, az asszimiláció jelenségének általános jellemzéséhez is segítséget nyújt. A vizsgálat eredményei alapján hipotéziseket fogalmazhatunk meg a különböző felekezetekhez tartozás és az anyanyelv megőrzése és váltása, az iskolai végzettségnek az asszimilációban játszott szerepe, a birtokviszonyok és a vagyoni helyzet jelentőségét tekintve, állandóan szem előtt tartva a demográfiai adottságokat.

*Tóth Pál Péter* Szórványban című könyvének elolvasása után kétségtelenül sok bizonytalanság és kétség támad az olvasóban az egyes adattípusok szerepét és jelentőségét illetően. Ha azonban nem feledkezünk meg a feldolgozott kérdőívek lelet jellegéről, akkor csak az elismerés indokolt a kármentő szerző munkáját illetően.

## A ROMÁN MODERNIZÁCIÓ TÖRTÉNETÉRŐL

Az európai integráció problematikája egyetlen közép-kelet-európai országban sem hiányzik, de talán nem tévedek, ha azt állítom: Románia esetében partikuláris képet nyújt. Ezzel a folyamattal és elvvel ugyanis mindenki egyetért, ám amikor európai normák meghonosításáról van szó, a látszólagos szilárd egység pillanatok alatt széttöredezik. Nincs szükség körmönfont kutatási technikákra, hogy kiderítsük: a románok nagy részének Európa-képe – a félévszázados elszigeteltség miatt is – mítikus, ennél fogva az integrációs folyamatban az attitűd és a viselkedés közötti eltérés számottevő.

Nem feladata e rövid írásnak a fenti tétel illusztrálása, de annyit mindenképpen el lehet mondani, hogy az európai felzárkózás körüli viták, diskurzusok félelmetesen összecseengnek a két világháború közötti hasonló témájú szövegekkel. Arról nem is szólva, hogy a mai diskurzus lépten-nyomon úgy hivatkozik a klasszikusokra, mint-ha egy híres régi idézet a különböző integrációs stratégiákat jobban legitimálná, mint az ország mai és holnapi gazdasági érdekeinek racionális megfogalmazása.

Így aztán az európai integrációként felfogott modernizálás hátterének vizsgálata több mint időszerű, és a háttér elemzése nem tekinthető csupán privát szellemi kalandnak. Pászka Imre szegedi szociológus felmérte ezt az igényt és, úgy tűnik, egy hosszú távú programot követ. Ezt a benyomást erősíti meg az is, hogy 1994-ben egy csaknem 400 oldalas szöveggyűjteményt közölt, s csak ezt követően, 1999-ben azt a közel 200 oldalas kitévő tanulmányt, amelyben nagy hozzáértéssel elemzi mintegy 100 év román felzárkózási kísérleteit és az azokban kitapintható önismeretet.

Pászka Imre 1994-es szövegválogatásának (*Román eszmetörténet 1866–1945. Önismeret és modernizáció a román gondolkodásban. Aetas-Századvég*) lektorálását a kiváló Románia-szakértő, Szász Zoltán történész és az időközben elhunyt jeles kolozsvári szociológus, Ion Aluas vállalta. A szövegek fordításából Pászka mellett részt vállalt Bálintfi Ida Mária, Bálintfi Ottó, Fikl Klára, Horváth István, Ana Hotopan és Németi Rudolf. A nagyszámú munkatárs bevonása ellenére egy ilyen válogatás kivitelezése rengeteg komoly csapdát rejthet. Minthogy Magyarországon jelentős a román szakértők száma, a válogatónak kell eldöntenie, hogy a magasan képzett publikumnak szánja-e kötetét, a tudományos kutatónak, vagy a románul nem tudó, de a téma iránt érdeklődő egyetemi hallgatónak, kutatónak. Nem könnyíti a válogató helyzetét az a körülmény sem, hogy a román társadalomtudományi irodalomból nagyon sok magyar fordítás készült. Ízelítőül hadd említsük meg, hogy Constantin Dobrogeanu-Gherea, Dimitrie Gusti, Constantin Rădulescu-Motru tanulmányai már a hetvenes-nyolcvanas években önálló kötetekként jelentek meg, a rendszerváltás után pedig Emil Cioran, Mircea Eliade, Nicolae Iorga, Henri H. Stahl írásait adták ki magyar nyelven. És természetesen nem feledkezhetünk meg a korábban megjelent Horváth Andor féle válogatásról (*Korszellem és önismeret. Bukarest: Kriterion 1988*) sem.

Egyetemi oktatóként Pászka Imre belátta, hogy a – gyakran hozzáférhetetlen – gazdag fordításirodalom mellett olyan kötetet kell összeállítania, amely mind a hallgatók, mind pedig a képzett érdeklődők számára átfogó képet nyújthat a jelzett korról és problematikáról. Szemmel láthatóan arra törekedett, hogy nemcsak eszmei-politikai szempontból különböző szerzőket állítson csatasorba, hanem műfaji szempontból is legyen változatos a gyűjtemény. Doktori dolgozatrészlettől vitacikkig, nyilvános előadástól gazdaságtörténeti elemzésig vagy filozófia-esszéig, a román eszmetörténet majd minden műfajával találkozik itt az olvasó. Számomra legitim minden egyes darab lefordítása és beemelése a kötetbe. Csupán az vethető fel, hogy nem kellett volna-e fejezetekbe csoportosítani a szövegeket?

De lássuk magukat az egyes szövegeket. A válogatásba beiktatott első részlet Garabet Ibrăileanu, a múlt század első évtizedének legtekintélyesebb szociál-liberális beállítottságú irodalomkritikusától gyakran idézett *Kritikai szellem a román kultúrában* című művéből származik. A modern román irodalom egyik legelismerőbb irányítója a XIX. század előtti nyugati hatásról ír, és a XIX. századi kritikai gondolkodás megjelenéséről értekezik. Ezzel szemben Pompiliu Eliade bukaresti egyetemi tanár itt olvasható műve alig ismert, mert 1898-ban Franciaországban jelent meg, s csaknem egy évszázaddal később, a nyolcvanas években fordították le román nyelvre. Az itt közölt részlet érzékletesen mutatja be, hogy az úgynevezett fanarióta korszakban érvényesült görög befolyás miként adja át a helyét a franciának.

A századforduló e két – lényegében művelődéstörténeti – tanulmánytöredéke az Európa felé való nyitás üdvös voltát jelzi. Ezzel szemben a következő két tanulmány (illetve részlet) szerzői tulajdonképpen a modern Romániát létrehozó úgynevezett negyvennyolcas liberális nemzedék konzervatív bírálatát nyújtó csoportosulás, a Junimea tagjai. Theodor Rosetti és A. D. Xenopol írásai nem „akadémikus” művek, hanem lényegében egy múlt századi ideológiai vita dokumentumai. Mindkettő a liberális állam- és nemzetépítő stratégiának az 1860-as években alkalmazott – nem egyszer téves – módszereit, eredményeit bírálja.

Ezek után kissé meglepő, hogy a következő részlet 1939-ből való. Ebben C. Rădulescu-Motru professzor értekezik – bizonyító adatok nélkül – a román nép lélektanáról. Észleletei nem a románokat, hanem az egyébként befolyásos szerző pillanatnyi és egyre jobboldalibb nézeteit illusztrálják. A román lelkiségnek szentelt részletet egy század eleji (narodnyik) mozgalom vezérértől, Constantin Sterétől származó szöveg követi. A kétségtelenül népszerű politikus itt a szociáldemokrata és poporanista nézőpontot ütközteti Románia századfordulós iparosítása kapcsán.

Ugyancsak meghökkentő a két világháború közötti legjelentősebb parasztpárti ideológustól és közigazdástól, Virgil N. Madgearutól közölt tanulmány is. Az itt megjelentetett előadás ugyanis nem a faluról, az agrárviszonyokról szól – amint azt az olvasó elvárna –, hanem a romániai városfejlődésről. Az agrárkérdésről szól viszont a következő részlet: a századforduló kétségtelenül legjelentősebb szociáldemokrata ideológusa azt elemzi, hogy mi is történt a nyugati modell múlt századi átvétele, a kapitalista viszonyok meghonosodása után Romániában. Constantin Dobrogeanu-Gherea szerint a félféudális ókirályságban a kapitalizmus új jobbágyságot eredményezett.

A kötetben két tanulmányrészlettel csupán Lucian Blaga – az egyedüli román gondolkodó, aki filozófiai rendszert alkotott – szerepel. A kis és a nagy kultúra viszonyát, valamint a görög-keleti vallás befolyását dokumentáló „bipoláris szellemkör” természetét tárgyaló két szöveg valóban fontos, hiszen a két világháború közötti viták homlokterében állt. A Blaga-részletek után ezúttal szervesen következik Constantin Noica esszéje a román filozófia történetéről. Noica számvetése szelektív, mert Cantemir, Haşdeu, Conta, Xenopol, Pârvan, Rădulescu-Motru, Blaga és Nae Ionescu mellett nem ismer más jelentős szerzőt.

A válogatást Pászka Imre utószó gyanánt prezentált tanulmánya zárja. *A fordított folyamatok alternatívái* című írás szerencsére nem csupán a válogatásba felvett szerzők magyarázata, hanem a román modernizáció önálló, szakszerű összefoglalója. Ugyancsak hasznosak a szerzőket bemutató szócikkek és az eszmetörténeti kronológia.

Mindent összevetve: ami a válogatáskötetben szerepel, érvényes és hozzásegít a román társadalomról való gondolkodás megismeréséhez. Az említett szerzők, a kronológiában kidomborított irányzatok egyike sem kerülhető meg. Mégis, a beválogatott részletek és a zárótanulmány között feszültség lappang, pontosan azért, mert a Pászka-szöveg a román gondolkodás jóval szélesebb spektrumára támaszkodik, mint amit a válogatásba sikerült megjeleníteni. Éppen ezért hiányolom, hogy az eszmetörténeti kronológia – amelyben szerepel a junimism, sãmănătorism, poporanism és țărănism – teljességgel mellőzi a liberális, szociáldemokrata és nacionalista-ortodoxista áramlatokat. Ugyanígy, az 1866–1945 közötti időszak illusztrálásakor nem feledkezhetünk meg néhány olyan befolyásos személyiségről sem, mint elsősorban a történész Nicolae Iorga, a filozófus Nae Ionescu, a teológus-költő Nechifor Crainic, a szociológus Dimitrie Gusti. Csakis az itt említett szerzők művei ismeretében adhatunk igazat Pászka Imrének a román társadalomról szóló kemény megállapítását illetően: „A román társadalomban, mint láttuk, a modernizáció nyugati típusát mindvégig erős ellenszenv kísérte, azonban a két világháború között ez radikális formákat öltött, amelynek eszmeisége fokozta az egész folyamat illuzórikus voltát. Ez az eszmeiség politikai síkon a diktatúrát készítette elő. A gazdasági síkon a korporatív struktúrák megteremtését, szellemi síkon mely mindezeket megelőzte és előkészítette, tovább mélyítette az elhúzódó identitászavarokat” (1994:346).

Mínta az 1994-es válogatás döntően liberális és szocialista jellegét akarná kiegyensúlyozni *A román hivatáselit* (Budapest: Osiris 1999) című, csaknem kétszáz oldalas tanulmányában, Pászka Imre a nagyobb visszhangot kiváltott (főként konzervatív) áramlatok irányába mélyíti el vizsgálódását.

A paletta szélesítése ugyanakkor a vizsgált elitréteg szűkítését is jelenti Pászka számára, minthogy elsősorban az egyetemiek világlátását tanulmányozta. A professzorok konzervatizmusának vizsgálata lehetőséget nyújt egyrészt a modernizáció és tradíció közötti feszültség boncolgatására, másrészt pedig lehetővé teszi az egymást követő tudósnemzedékek szocializációjának nyomon követését. Ez a módszer valóban termékeny, hiszen a múlt századi liberális modernizáció első szervezett bírálójától, a Titu Maiorescu és Petre Carp vezette Junimea kortól egészen a fasiszta Vasgárdában kikötött fiatal értelmiségiekig az egyetemi tanárok egész láncolata tartotta napirenden a Nyugathoz fűződő viszony, a felzárkózás és a nemzeti önazonos-

ság megőrzésének és kiteljesítésének – nem kizárólag román – kérdését. Állásfoglalásaik révén tehát a téma bizvást tanulmányozható.

Pászka számára az volt a legfőbb általános cél, hogy az egyetemiek pozícióin keresztül tudja meghatározni azt a szellemi környezetet, amelyben a Nyugat felé való közeledés, a polgári modernizáció félelemkeltő lehetett. Helyénvaló a szerző módszertani megoldása, miszerint a felhalmozott dokumentációt a kultúra-civilizáció antinómiájának vizsgálatával oldja meg. Ezt az ellentétet ugyanis nyomon lehet követni az európai integrációra reflektáló román irodalomban. A junimista kritikát Pászka az „alap nélküli forma” híres-hírhebt Maiorescu-i metaforájával indítja. Ennek lényege az, hogy a liberálisok gyorsított modernizációs stratégiája rövid idő alatt torzszülöttet hozott létre, olyan intézményi keretet, amely káros volt a fejedelemségekbeli környezetben. Nagyon fontos azonban Pázkának az a megállapítása, hogy „Maiorescu és Carp lényegében nem a nyugati civilizáció ellen lázadt, hanem annak módja ellen, ahogyan a nyugati – főként francia – modellt utánozták. Érvelésük elméleti háttérében a német filozófia és szociológia organikus államtanról vallott gondolatai álltak” (1999:22). A modernizációnak konzervatív bírálata kiszélesedett, sőt, más áramlatok ideológiáját is átítatta. Ez az európai konzervatizmus folytatódott a neojunimista C. Rădulescu-Motru részletesen elemzett művében, de a szociológiai iskolaalapító Dimitrie Gusti írásaiban is. Azonban – mutat rá Pászka – „...a modern nyugatos konzervatizmus székszisét kifejező irányzat volt az autochtonizmus, amely a Junimea európaibb vonulata mellett Eminescu vonalán a későbbi nacionalista irányzatok számára vált referenciamintává. Az egyik nacionalista-tradicionalista (sămănătorism, gândirism) fogalom ideológiai-teológiai töltete értelmében, a másik a baloldali népi-paraszi poporanizmus-țărănizmus irány” (1999:24). A szerző e valóban helyes eszmefejlődés-diagnózisának megértését jobban elősegítette volna, ha mindkét kötet idézi a „negyvennyolcas” liberálisok érvrendszerét, hogy aztán az olvasó megérthesse a nemzeti költő, Mihai Eminescu dühödt antiliberalizmusát. Úgyszintén többet kellett volna idéznie a költő politikai publicisztikáját, amely lényeges hatást gyakorolt a két világháború közötti fiatal román értelmiség legjavára, a vasgárdista mozgalomba besodródott – az e kötetekben is gyakran idézett Mircea Eliade, Emil Cioran, Constantin Noica, Mihail Polihroniade, Alexandru-Cristian Tell és mások – új nemzedék szellemi-ideológiai irányultságára.

Bár az első világháború, s főleg Nagy-Románia 1918-as megalakulása mélységesen befolyásolta az értelmiségi elitet is, mégis a legnagyobb román történész, Nicolae Iorga által oly élesen, agresszíven meghonosított parasztmisztika tovább élt és terebélyesedett. Ennek fő oka az volt, hogy az 1918 után megerősödött román állam a kultúra révén kívánta etnikailag homogenizálni az új területeket. Autentikusnak viszont csak a román paraszt életéből merített – sămănătorista – kultúra számított. Pászka ugyanakkor jól érzékeli, hogy a kontinuitás mellett új jelenségekkel gazdagodott a konzervatív hivatáselit fegyvertára. Az ősrögösség újabb apostolai, Nechifor Crainic és Nae Ionescu már teljesen szembe fordulnak mindennel, ami a Nyugatot jelenti és „ortodox normatívák mellett, s mintegy ebből következően a románság bizánci-szláv identitásának és küldetésének eszménye mellett állnak ki” (1999:116). A szerzőnek sikerül érzékeltetni azt a bonyolult identitás zavart, amely a két világháború között eluralkodott a román elit körében: úgy akartak mindannyian

részt vállalni az új nemzetállam építésében, a „belső gyarmatosításban”, hogy közben egyre feszültebbé tették a történelmi régiók és a központ kapcsolatát, a görögkeleti és a görög-katolikus egyház, a régi és az új nacionalizmus viszonyát, s főként a jobboldali ifjúsági mozgalmak és a hatalom ütközését.

Történelmi-szociológiai munkájában Pászka részletesen is kitér az ifjúsági mozgalmak, az új generáció elemzésére. A szerző hitelesen oldotta meg a fiatal elit identitásának szövegeikben kitapintható válságát. Nehezen követhető azonban a „nonkonformista” jelző használata a fiatal nemzedékre, mert ezen hol a Vasgárdát lehet érteni, hol pedig az új generáció írástudóit tömörítő „Criterion” kör tagjait. Nyilván a vasfegyelmet, a vak engedelmességet, a buzgó vallásosságot, a másság agresszív elutasítását, a politikai gyilkosság legitimitációját hirdető és kultiváló Vasgárdát csak morbid iróniával lehet „nonkonformistának” nevezni. Szerintem a „Criterion” kört létrehozó fiatal értelmiségiek nyilvános vitáit lehet akár „polgárpukkasztónak” is nevezni. Ez a kör (és a rövid életű, szintén „Criterion” című folyóirat) azonban *indulásakor* sokszínű volt. Azok, akik már gárdisták voltak (mint Emil Cioran) nem jártak el a kör rendezvényeire. S amikor Mircea Eliade, Constantin Noica, Petre Comarnescu, Mihai Polihroniade, Alexandru-Cristian Tell betagozódtak a mozgalomba, elpárolgott mind maga a kör, mind pedig annak „nonkonformizmusa”. A többiek: H. H. Stahl megmaradt szociáldemokrata szociológusnak, az író Mihail Sebastian balra, a drámaíró Eugen Ionesco pedig Párizs felé orientálódott.

Minthogy írásunk szociológiai folyóiratban jelenik meg, természetes, hogy nagyobb teret szenteljünk a Dimitrie Gusti alapította és vezette Bukaresti Szociológiai Iskolának. Az empirikus szociológia iránti érdeklődés megjelenését Pászka Imre a *Szakitás vagy folytonosság* című harmadik fejezetnek *Az egyetemi ifjúság és a szociológia* című alfejezetében tárgyalja. Mindjárt a fejezet elején úgy vélekedik, hogy a „Gusti nevével fémjelzett monografikus szociológia mögött egyéb tudományos motivációk mellett az 1922-ben kitört diáksztrájkok álltak, melyek két éven át, de kisebb-nagyobb időközökben azt követően is nemcsak az egyetemek normális működését zavarták, hanem felforgatták az amúgyis törékeny román politikai közéletet is. A cél tehát az volt, hogy valamilyen formában levezzék az ifjúság fölös energiáit, pozitív, nemzetépítő célokra mozgalommá formálják át anarchikus kicsapongásait” (1999:90). A Romániában gyakran összefonódó politikai és hivatáselit valóban megpróbálta a szociológiai terepmunka ilyen irányú, szándékú támogatását, ám ez a maga nemében egyedülálló ötlet és „mozgalom” későbbi fogantatású. Gusti még a Nagy-Románia létrehozása előtt saját szociológiai, etikai és politikatudományi rendszert dolgozott ki, s ebben a monografikus szociológiának nagyon gyakorlati szerepet szánt, mégpedig az átfogó társadalmi reform empirikus adatokkal való alátámasztását. Gusti tevékenységének szerves részét képezte a szemináriumi munka, s rendszere részleteinek a kidolgozásában jelentős szerep hárult tanítványaira, tanársegédeire. Jellemző, hogy a diáksztrájkok idején az egyetem bezárása ellenére Gusti szemináriuma működött... Ilyen válságos években készítettek elő és kezdték el 1925-ben az évente megismételt nyári falukutató munkát, s minden évben felkerestek egy-egy régióra jellemzőnek vélt falut. Az 1925–1931 közötti korszak a Gusti féle monografikus szociológia kidolgozásának és a módszer begyakorlásának időszaka volt. A nyári kutatótáborokba meghívott fiatalok elsajátították a módszert, s

kutatómunkát végeztek. Emellett nem hiányoztak a „faluboldogító” gesztusok sem, de ezeknek többnyire „public relations” jellegük volt. Már csak azért sem lehet a Gusti-féle falukutató táborozást ifjúsági energialevezető módozatnak tekinteni, mert ehhez túl kevesen vettek részt, arról nem is szólva, hogy a „zavargókat” nem is hívták volna meg a kutatásra.

Amikor Dimitrie Gusti elvállalta a Királyi Kulturális Alapítvány vezérigazgatói tisztségét 1934 elején, valóban kezdetét vette a „föls energiák” levezetését célzó „királyi diákcsoportok” szervezése. E csoportoknak Gusti és szociológus munkatársai kifejezetten „social engineering” típusú programot állítottak össze, amelyben a szociológiai adatgyűjtés immár ötödrendű feladat volt. A Királyi Kulturális Alapítvány költségén működtetett diákcsoportok száma évről évre növekedett, hogy 1938-tól, II. Károly személyi diktatúrájának bevezetését követően félkatonai jelleget öltön. Sőt, az addig önkéntes alapon végzett falumunka 1939-től a Gusti által kidolgozott módszer alapján kötelezővé vált minden fiatal számára egyetemi tanulmányai befejezése után. A diákcsoportok létszámának felduzzasztásával, a falumunka kötelezővé tételével, a félkatonai tábori élet rítusainak bevezetésével II. Károly – és tehát Gusti – csökkenteni akarta veszélyes ellenfele, a román fasizmus térhódítását, ugyanis – figyelmeztet joggal Pászka – „a Vasgárdának is megvoltak a maga falujáró, táborozó, templom- és hidépítő diákcsoportai” (1999:90).

Mindezek hozzátartoznak a Gusti által vezetett Bukaresti Szociológiai Iskola szervezeti történetéhez, de nem az általuk művelt monografikus szociológiához. A falumunka-mozgalom mellett egyébként mindvégig zajlottak monografikus kutatások is, visszatértek a korábban kutatott falvakhoz és újakat is felkerestek.

Érdekes, hogy miközben II. Károly és Dimitrie Gusti a Vasgárda vonzerejének gyengítésére mindent elkövettek, hogy a diákcsoportok léghőre királypártian nacionalista legyen, nem érték el a várt eredményt, amint azt Németh László is megírta nagy vihart kavart *Magyarok Romániában* című útirajzában: a román ifjúságnak „szociológiában Gusti a mestere, politikában a Vasgárda fasizmusával rokonszenvez” (Tanú, 1935: III–IV. 137). Ez a politikai rokonszenv a következő évek folyamán annyira elmélyült, a Vasgárda annyira átszötte a falunevelésre felkészített diákcsoportokat, hogy tevékenységüket maga a király volt kénytelen felfüggeszteni.

Noha e fejezetben a szerző nem tekinti feladatának Gusti rendszere ismertetését, a Gusti által képviselt hivatáselit és az ifjú nemzedék viszonyának taglalását, sok helytálló megjegyzést fűz a rendszerhez is. Kevésbé meggyőző az az – Ovidiu Bădina 1968-as szövegére hagyatkozó – utalása, miszerint a Gusti-iskolában az etnografizmus „involúciós állapota (...) oda vezetett, hogy az empirikus gazdasági-társadalmi kérdéseket háttérbe szorította a néprajz, mint ahogyan arról a *Sociologie Românească* folyóirat anyagainak a többsége, valamint az elkészült »szociológiai monográfiák« is tanúszkodnak” (1999:93). A félreértés abból adódik, hogy Bădina mindent etnográfianak tekintett, ami nem volt szűk értelemben vett faluszociológia. A Gusti-iskola nagy és elismert érdeme éppen az, hogy meghaladta az egyoldalú, leíró „ősi kultúra”-mentő etnográfát, mégpedig pontosan a multidiszciplináris kutatás meggyökereztetésével. Persze, az is igaz, hogy a Gusti-iskolából kisodródott egy vasgárdista csoport, amelynek tagjai, visszautasítva a szociológiát, az etnográfát túzték zászlajukra.

Bár tételesen nem fejti ki, Pászka érzékelteti, hogy a Gusti-iskola fejlődésében kisebb mértékben reprodukálódik az egész román, főként a bukaresti hivatáselit identitásavara, legitimációs válsága Nagy-Románia létrehozásától a második világháborúig. S ez a megállapítás érvényes a „Criterion” csoportra is, noha annak hírneve a maga korában a Gusti-iskoláénál sokkal csekélyebb volt. Emil Cioran, Mircea Eliade, Eugen Ionesco, Constantin Noica, Henri H. Stahl háború utáni kivételes teljesítménye utólag felértékelte efemer csoportjukat.

Végül hadd állapítsuk meg, hogy az utóbbi évek konzervatizmust elemző szociológiai irodalmát is ismerő és kamatoztató Pászka Imre két könyvével bebizonyította: nem csak a történeti perspektíva termelhet érvényes műveket a román valóságról, hanem a szociológusi is. Véleményem szerint e két kötet fő érdeme az, hogy a szokásos magyar-román kapcsolatkutatói perspektívát meghaladva a szerző a román értelmiséget, bár nem mindig empátiával, de belülről vizsgálja. Erre az ethoszra van szükség a jelzett kutatási program folytatásához.

## SZIRMAI VIKTÓRIA: A KÖRNYEZETI ÉRDEKEK MAGYARORSZÁGON

(Budapest: Pallas Stúdió, 1999: 191)

Szirmai Viktória professzor asszony doktori értekezésének kibővített és a megjelenés évét is magába foglalóan korszerűsített változatát adta közre esztétikus külsejű, gondos kivitelű kötetben. A munka első pillantásra szűk, vagy szűkebb szakmai körökhöz szól: környezetvédőkhez, ökoszociológusokhoz. Olvasása közben hamarosan kiderül: fontos megállapításokat tartalmaz politikusok, gazdasági szakemberek, nonprofit szerveződések számára is. Merészen belenyúl ugyanis egy pókhálóba, amelynek mindenegyes szála fontos, mert nélküle a háló bonyolult geometriája összeomlana. Abból a látszólag evidens megállapításból indul ki, hogy környezet és ökológiai gondok nincsenek társadalom nélkül. Ezzel nem mond kevesebbet, mint hogy a politika, a társadalom, a gazdaság szereplőinek érdekei, azok komplex voltából fakadó ellentmondásossága, akár egyetlen szereplő érdekeinek hihetetlen összetettsége is alkotják azt a valamit, ami a környezet és a társadalom viszonyának nevezhető. Nagy türelemre, elemző készségre, áttekintő képességre van annak szüksége, aki megkísérel eligazodni ebben a sokszálú szövevényben.

A szerző elsősorban *fogalmi apparátusát* tisztázza és kifejti, mit ért környezeti érdek alatt. Leszögezi, hogy olyan társadalmi jelenségről van szó, amely a környezet és a társadalom történetileg változó kapcsolatrendszerében alakul, illetve nyer megfogalmazást. Ezért konkrét kutatásaiban az ökológiai érdekérvényesítést meghatározó alapvető változókra összpontosított, amelyek között megtalálhatóak a politikai társadalmi rendszer jellegzetességei, a civil társadalom sajátosságai, a gazdaság érdekelttsége és számos más tényező. Voltaképpen a fogalmi apparátus ismertetése meghatározza a mű struktúráját, hiszen a szerző e főbb tényezők köré építi fel a könyv fejezeteit.

*Módszertanilag* a munka nagy mennyiségű saját empirikus kutatáson alapul, kérdőíves vizsgálatokon, esettanulmányokon, interjúkon, két évjárat 532 sajtóanyagán, számos nemzetközi felmérés másodlagos felhasználásán, a vonatkozó törvények és joganyag bemutatásán és széleskörű nemzetközi szakirodalmon. Ezekkel az eszközökkel tesz kísérletet arra, hogy türelemmel és tudományos alapossággal felgombolyítsa a pókhálót, elindulva annak külső körén és cikkenként mindig beljebb kerülve, egyre kisebb íveken haladva, miközben újra és újra érinti ugyanazokat a jelenségeket más összefüggésben, míg végül eljut a környezet-társadalom-politika-gazdasági viszonyaihoz és állapotához Magyarországon.

A munka kiemelkedő érdeme – egyszerűsített nélkülözhetetlen szemléletérvényesítése – a történeti megközelítés, illetve a nemzetközi összehasonlítás alkalmazása a problematika számos vonatkozásában. Kitűnő az ökoszociológia fejlődésének bemutatása, a tudományos irányzatok és a környezettel összefüggő társadalmi megmozdulások, mozgalmak változásainak ismertetése, amely egyszerűsített alapul szolgál a magyarországi, illetve a kelet-közép-európai jelenségek, folyamatok elem-

zéséhez, a nemzetközi tudományosságba történő behelyezésükhöz, valamint a globalizálódás környezeti vonatkozású értelmezéséhez. Előljáróban a nemzetközi trendek alapján a szerző megfogalmazza, hogy ma Magyarország „a gazdasági expanzió, a piaci társadalom és a modern államszervezetek kiépülésének szakaszában, az annak megfelelő környezetvédelmi intézményrendszer és érdekstruktúra megalapozásának periódusában van”. Ugyanakkor arra is felhívja a figyelmet, hogy egyetemes tapasztalat a környezet és a társadalom közötti egyensúly megbomlása, az, hogy az emberiség nem veszi figyelembe a bioszféra törvényszerűségeit. A könyv elméletileg megalapozó részében és később is a szerző ismételtlen jelzi, hogy az ökoszociológia és a környezet és társadalom viszonyával foglalkozó elemzések, nézetek valójában bizonytalanságokat, a helyzet gyors változásait és inkább teóriákat tartalmaznak, hipotéziseket fogalmaznak meg, amelyek közel sem alkalmazhatók minden társadalomra, minden esetre, ezért vitathatóak, érvényességük az adott társadalmi-történeti helyzetre korlátozandó. Mindenképpen alapvetőek a vizsgált régió, ország, társadalom történeti tapasztalatai, gazdasági fejlettsége, érdekcsoportjainak tagozódása, politikai aktivitása, szerveződése stb. Marad tehát a gazdag empirikus vizsgálaton alapuló elemzés, az *adott társadalom specifikus vonásainak feltárása a környezet összefüggésében*.

A szerző ezt teszi, amikor megvizsgálja a válságba került államszocialista társadalmi politikai rendszer és a környezeti konfliktusok összefüggését a hetvenes-nyolcvanas években és bemutatja, miképpen született meg Magyarországon az államilag ellenőrzött, intézményes környezetvédelem és a területi érdekközösségek saját érdekérvényesítése. Egyúttal azt is láttatja, hogy mennyire sokféle, ellentmondásos, háttérüket tekintve más és más érdekek köré szerveződtek csoportok, egyszersmind váltak a politikai autonómia növelésének eszközeivé és hogyan váltak az ökológiai mozgalmak a rendszerváltó erők elemévé. A III. fejezetben azután a környezeti érdekeket az átmenet idején vizsgálja. Miközben fellendült a vonatkozó jogalkotás, az állami környezetvédelem visszavonult számos ökológiai szempontból fontos területről. Ennek csak látszólag mond ellent, hogy közben kiépültek az intézmények, bizottságok és a környezet- és természetvédelem állami forrásai (még akkor is, ha elégtelennek bizonyulnak). Szó esik a zöld mozgalmak eróziójáról, megosztottságáról, a támogatási rendszer révén történő befolyásolásokról, a kormányváltások és a kormányzati stílus változásaival alakuló erőviszonyokról. Az 1998 utáni időszakra vonatkoztatva a szerző két tendenciát azonosít, az egyik a környezetvédelmi politika erőtlensége – szemben a többi kormányzati csoporttal –, a másik pedig, hogy a hatalmi, politikai, társadalmi mechanizmusok a környezeti érdekeket alárendelik a legkülönbözőbb, főleg hatalmi, politikai, szervezeti és bizonyos csoportok gazdasági érdekeinek. A felmérések és a tapasztalatok mégis azt támasztják alá, hogy lassanként megerősödik a modern, nyugati demokráciákra jellemző környezeti politika és kiépülnek a kapcsolatok a civil társadalommal, hogy a kilencvenes évek második felében a környezetpolitika pozitív irányban mozdult el. A helyi önkormányzatok, közösségek szintjén azonban ellentmondásosabb a helyzet, mert csaknem mindenütt elsődleges szempont a munkahelyek megtartása akár súlyos környezeti károk árán is. Ezt a jelenséget a szerző számos konkrét esettel illusztrálja és elemzi azokat a változásokat, amelyek a helyi társadalmi szereplők és az állam viszonyában bekövetkeztek. Ezen a ponton azonban az eddig feszes logikával szerkesztett mű megtö-

rik, a szerző beépíti egy korábban megjelent munkáját, amely jobbra megismétli azt, amit addig elmondott. A fejezet csak annyiban kínál továbblépést, amennyiben tipizálja az utóbbi két évtized társadalmi-környezeti konfliktusait. Célszerűbb lett volna, ha topológiáját az előző fejezetbe építi és ezzel elkerüli az ismétléseket.

A könyv VI. fejezete a civil társadalom és a környezeti érdekek összefüggéseivel foglalkozik, miután ismét nemzetközi kitekintés segítségével mutatja be egyebek között a civil társadalom politikai szerepét a fejlett nyugati társadalmakban. Utal olyan külföldi szerzőkre, akik szerint ma a fő kérdés az állam és a civil társadalom közötti viszony, különös tekintettel a nagyarányú decentralizációra. Magyar vonatkozásban számos vizsgálat alapján a szerző ismét csak az államszocializmus idejét taglalva eljut napjainkhoz és ezen az úton bemutatja az „újvárosok” viszonyait, összehasonlítva a nagy polgári hagyományokkal rendelkező településekkel. A pókhálónak ezen a körén tehát a polgárosodás folyamatát tárja fel és megállapítja, hogy Magyarországon ez a folyamat lassú, egyenetlen és ellentmondásos, a civil társadalom szervezetei gyengék.

Ezen a szálon tovább haladva a VII. fejezet a környezetvédelmi-társadalmi mozgalmak szerepét vizsgálja Magyarországon – azt követően, hogy felvázolja nyugat-európai kibontakozásukat. Megállapítja, hogy a magyar mozgalmak a rendszerváltás idején olyan társadalmi-gazdasági modellt akartak kiépíteni, amelyet a nyugati demokráciák környezetvédelmi csoportjai már meg kívántak haladni. Később a helyzet változott ugyan, de a civil társadalom a környezetvédelemben máig szerény mértékben van jelen, 1996-ban a nonprofit szervezeteknek csupán 2,2 százaléka foglalkozott ezzel a területtel. Érdekes a mozgalmak és a politika kapcsolatainak bemutatása, ahol a személyes kapcsolatok is szerepet játszanak. A környezetvédelem és mozgalmi is professzionalizálódna és ez megmutatkozik a piaci társadalom, a globális gazdaság és a multinacionális vállalatok kritikájában. A környezetvédelem fontosságát, a konkrét károkat a lakosság nem mindig ismeri és a valós helyzetet sem az írott sajtó, sem az elektronikus média nem tükrözi kellően. Ezt a problémakört elemzi a könyv VIII. fejezete.

A pókháló következő körében a szerző elemzi a közép- és kelet-európai régió országainak környezeti-társadalmi érdekeiben mutatkozó azonosságokat és különbségeket. Bemutatja, hogy Magyarországon a második gazdaság jóvoltából, az informális lehetőségeknek köszönhetően a környezeti-társadalmi problémák előbb kerültek a felszínre, mint a többi államban. Ismerteti a környezetvédelem és a környezeti mozgalmak helyzetét a volt Szovjetunióban, illetve Oroszországban, Lengyelországban és másutt, vizsgálatát kiterjeszti a rendszerváltás utáni folyamatokra is. A bevezetésnek is tekinthető elemzést követően a szerző foglalkozik az európai integráció környezetvédelmet érintő kérdéseivel, az uniós csatlakozás, illetve a felkészülés által generált konfliktusokkal. A csatlakozás egyik feltétele, hogy a jelölt országok feleljenek meg az uniós környezetvédelmi előírásoknak, ami hatalmas költségekkel jár és az egyes országoknak maguknak kell a fedezetek nagyobbik felét előteremtíteniük. A környezeti károk helyreállítását az érintett régiók állami feladatnak tartják, legfőképpen azért, mert saját forrásokból képtelenek erre a feladatra. A történet diszkrét bája azonban az a törekvés, ahogy a tagjelölt országok igyekeztek „felszólítani” a környezetvédelemhez, helyreállításához szükséges pénzüsszegek nagyságát, majd leszorítani, amikor kiderült, hogy az EU nem fogja finanszírozni.

A munka végső konklúziója ambivalens. Fontos megállapításokat tesz a jelenlegi állam és civil társadalom viszonyát illetően, amikor leszögezi, hogy az előbbi még mindig rá tudja kényszeríteni az akaratát a gyenge polgári erőkre, de a civil társadalom autonómiája is kiépülőben van, bár a megosztottság akadályozza, hogy az új polgárság hathatósabb környezetvédelmet kényszerítsen ki az államból. Pillanatnyilag nem várható más, mint hogy a fogyasztói társadalom kiépítésében érdekelt polgári rétegek megalkusznak az állammal a piaci viszonyok megteremtése érdekében. Más szóval, a környezetvédő mozgalmak és törekvések *nem függetleníthetők* a társadalmi valóságtól. Mutatkoznak ugyan a javulás jelei, de a környezeti problémák globalizációját egykoron majd csak azok világméretű felismerése és intézményes korlátozása oldhatja meg, addig pedig hatása Magyarországon is jelentkezik, vagy jelentkezni fog. Az ellentmondásos folyamatokat, helyzetet a könyv híven tükrözi, egyes megállapításait más összefüggésben a szerző cáfolja, bizonyos esetekben a fejlődést markánsnak tartja, de a pókháló újabb körében, más keresztszalak mentén elégtelennek ítéli. Röviden: hallatlanul hiteles képet kapunk a magyarországi környezeti állapotokról, azok társadalmi vonatkozásairól.

Aki készített már könyvet az életében, tudja, hogy tökéletes könyv nem születik. Ennek a tetszetős külsejű és gazdag tartalmú könyvnek is vannak hibái. A használt kevés angol kifejezés helyesírása zömmel hibás, például a WWF feloldása nem Wide-World Foundation, hanem Wild World Foundation (73. o.), a Vízafogó lakótelep nem Budapest harmadik, hanem tizenharmadik kerületében van, az évszázadi jelzés a könyv első felében (pl. 85.o.) arab, később azonban római számozással (pl. 149.o.) történik és – a régimódi bölcsész szemét-fülét különösen bántja, ha tudományos munkában látja – gyakori a „médiák” szó használata, holott a „média” alak már többes számban van. Maradt továbbá a szövegben néhány kusza mondat, ez bizonyára a számítógépes szerkesztés ördöge: elfelejtjük kitörölni a fölöslegeset, miközben áthelyeztük a nekünk tetsző változatot valahonnan egy új helyre.

Végezetül, a Függelékre pillantva az olvasóban felvetődik az igény, még ha nagyon sok munkát is jelentene, hogy a könyvben szinte a teljesség igényével bemutatott magyar környezetvédelmi mozgalmakat összegyűjtve, táblázatban lássa, dátummal, hellyel, a probléma megjelölésével. Így meggyőzően kiderülne, amit a munka szövegesen ugyan bizonyít, de nem eléggé markánsan: Magyarországon a hetvenes évektől soha nem látott méretű társadalmi aktivitás bontakozott ki éppen a környezeti gondok körül és már az esetek pusztá száma is némi derűlátásra ad okot.

## MEGEMLÉKEZÉS

Róna-Tas Ákos

### LESLIE KISH (1910–2000)

2000 október 7-én meghalt Leslie Kish, a kérdőíves társadalomkutatás statisztikai módszertanának egyik megeremtője. Az 1965-ben megjelent *Kérdőíves mintavétel* (Survey Sampling) című könyve ma is a világon mindenütt a közvélemény- és piac-kutatók, és a kérdőíves vizsgálatot végző szociológusok, közgazdászok, politológusok bibliája. Munkásságának nagy érdeme az, hogy azokat az eredményeket, amelyeket a statisztikai elmélet a XX. század első felében, elsősorban R. A. Fishernek, Francis Yatesnek, G. U. Yule-nak és Jerzy Neymannak köszönhetően felhalmozott, alkalmazhatóvá tette a kérdőíves vizsgálatok tervezésénél és kivitelezésénél. Őt nem a statisztikaelmélet matematikai szépségei érdekelték, hanem az, hogy a társadalomkutatásban miként lehet a statisztika segítségével pontosabb, alaposabb és helyesebb következtetésekre jutni. Mindig a praktikus problémákra talált ki rigorózus megoldásokat, és mindig a társadalomkutatás folyamatának egészében gondolkodott. Míg statisztikus társai vagy az adatelemzés, vagy a mintavétel, vagy a méréselmélet részleteiben merültek alá, ő pontosan értette, hogy ezek szervesen összefüggő egészet alkotnak: az határozza meg, miként elemezhetjük az eredményeket, hogy miként vesszük a mintát, és hogyan mérünk. A róla elnevezett Leslie Kish kulcs, egy egyszerű, de briliáns módszer arra, hogy egy háztartásból a kérdező miként válassza ki a megfelelő embert egy interjúra. Ő volt az első, aki felhívta a figyelmet a válaszmegtagadás mintatorzító hatására. Az ő nevéhez fűződik a gördülő mintavétel technikája, amely a társadalmi folyamatok állandó megfigyelését teszi lehetővé. Tőle tudjuk, hogy miként csökkenthetjük a véletlen minta hibáját, és hogy ez pontosan hogyan befolyásolja a becslési értékeket. Az 1960-as évektől kezdve Michigan lett a mintavétel Mekkája, és ma nincs a világnak olyan szeglete, ahol kérdőíves vizsgálatot végeznek, és ahol ne lenne Kishnek tanítványa. 1977-ben megválasztották az Amerikai Statisztikai Társaság Elnökévé. Számos kitüntetéssel 1995-ban lett a Magyar Tudományos Akadémia tiszteletbeli tagja és 1998-ban az ELTE-n tiszteletbeli doktorátust kapott.

Leslie Kish, Kiss Lászlóként látta meg a napvilágot az Osztrák-Magyar Monarchiában, Poprádon, 1910-ben, egy világi zsidó család első gyermekeként. Apja elektromos mérnök volt, aki még legényemberként két évet Amerikában dolgozott. Az apa munkája miatt a család sokat költözött, és Kiss László Zilahon járt középiskolába, abba a gimnáziumba, ahol Ady volt diák. A család 1926-ban emigrált, és New Yorkban telepedett le. Az apa egy éven belül meghalt, utána anyja varrással keresett pénzt, majd cukrászdát nyitott Manhattanben, ahol gyakori vevőként megfordult Eleanor Roosevelt, Fritz Kreisler és Ormándy Jenő is. Ő maga nappal dolgozott egy orvosi kutatóintézetben asszisztensként és estin végezte a középiskolát, majd az egyetemet is. Kezdetben, apját követve ő is mérnök akart lenni. 1937-ben jelentkezett önkéntesnek a Spanyol Polgárháborúban. Először szanitéc volt, de hamar átkérte

magát a Rákosi Mátyásról elnevezett magyar harcoló alakulathoz, mert „Ott voltak a legjobb szakácsok.” A huescai csatában megsérült. 1939-ben visszatért Amerikába, ahol a City College of New Yorkon szerzett diplomát matematikából. 1940-ben Washingtonba költözött, és először a Népszámlálási Hivatalnál kapott állást. Onnan hamar átkerült a földművelési minisztériumba, Rensis Likert kutatócsoportjába. Likert, a nagy tudományszervező szociálpszichológus, tette meg a mintavételi csoport vezetőjének úgy, hogy csak kinevezése után kezdte kitanulni a mintavétel fortélyait.

A második világháború, amelyben Kish meteorológusként szolgált, Amerikában nemcsak a természettudományok területén hozott ugrásszerű fejlődést, hanem a társadalomtudományokban is. A háborús helyzet felélénkítette az állam érdeklődését a társadalomtudományos kutatások iránt. Különösen a lakosság hangulatát kitapintó kérdőíves vizsgálatok érdekelték a kormányt. Likert körül kialakult egy kutatói gárda, amely a háború végeztével Washingtonból a Michigan állambeli Ann Arborba költözött, és megalapította a híres Survey Research Centert egy általános iskola alagsorában, de a Michigani Egyetem égisze alatt. Egy év múlva a Kurt Lewin csoportdinamikai vizsgálatainak nyomdokán járó kísérleti szociálpszichológus csoport csatlakozásával jött létre a világhírű Institute for Social Research (ISR) nevű kutatóintézet. Kish és Rensis Likert mellett az alapítók között volt még a magyar származású Katona György, a gazdaságpszichológia egyik megalapítója és Angus Campbell, a neves szociálpszichológus is.

1947-től kezdve az ISR az amerikai társadalomkutatás legkiemelkedőbb műhelye lett. Az intézetben több kevesebb időt töltö nagyságok között volt Lawrence Klein, a Nobel-díjas ökonóméter, Otis Dudley Duncan, a társadalmi mobilitás-kutatás atyja, Hubert Blalock, a szociológiai elemzés statisztikai módszertanának egyik megalapozója, Philip Converse, a neves politológus, a többek között a kognitív disszonancia redukció elméletéről híres szociálpszichológus, Leon Festinger, Ronald Inglehart, a posztmaterialista értékek kutatója, James Morgan, az empirikus háztartás gazdaságtan egyik úttörője és Greg Markus, a háztartás panelvizsgálatok módszertanának megteremtője.

Az 1948-as elnökválasztás Leslie Kish-t hirtelen országosan ismert emberré tette. Míg a többi közvéleménykutatató intézet a republikánus elnökjelölt, Thomas Dewey győzelmét jósolta, az általa tervezett felmérés, helyesen, Harry Trumant mutatta a jövő elnöknek. Ezt ő mindig így kommentálta: „Szerencsénk volt.” És noha ezt a sikert valóban a szerencsének is köszönhetette, az eset jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy a valószínűségi minta a kérdőíves vizsgálatokban uralkodóvá váljon, kizorítván az addig használt úgynevezett kvóta mintákat.

1947-ben elvette Rhea-t, aki 53 éven át volt társa, szellemi partnere és írásainak szerkesztője, majd született két lánya, Carla és Andrea. 1951-ben lett a Michigani Egyetem szociológia tanszékének tanára miután 1948-ban Masters fokozatot szerzett matematikai statisztikából. 1952-ben megvédte disszertációját Amos Hawley, a híres népesség ökológus irányítása alatt. A Michigani Egyetemről vonult nyugdíjba 1981-ben. Én ebben az évben találkoztam vele először. Rokonom, Katona György meghívására érkeztem Ann Arborba, de mire megkaptam az útlevelet, Katona már nem élt. Laci bácsi rögtön a szárnyai alá vett. A következő hét évben általában havonta egyszer együtt ebédeltünk. Ezek az ebédek másfél-két órát is eltartottak, és bár az éttermet és az ételt Laci bácsi mindig nagy gonddal választotta ki, az ebéd igazi célja a beszélgetés volt. Kivételesen kíváncsi és nyitott ember volt, és ez csodálatos kap-

csolatteremtő képességgel társult. A beszélgetés többnyire aktuális politikai kérdések megvitatásával kezdődött. Laci bácsi baloldali gondolkodású ember volt és aktívan részt vett a békemozgalomban. Az 1930-as évek vége óta figyelte az FBI és a McCarthy-féle kommunista üldözés ideje alatt több kellemetlensége is volt, mint „túl korai antifasisztának”. A politikai viták után többnyire aktuális olvasmányainkról számoltunk be egymásnak. Ő egyaránt olvasott szépirodalmat, történelmet, filozófiát és társadalomtudományi munkákat. Több könyvet az ő lelkes ajánlása alapján olvastam el, de ő is többször kapott kedvet tőlem könyvekhez. Laci bácsiból hiányzott mindenfajta professzori allűr. Mindenkit egyenrangúként kezelte, még egy nála félévszázaddal fiatalabb zöldfülű szociológus hallgatót is. Én Laci bácsit figyelve értettem meg először, hogy az igazi tudósi tekintélynek semmi köze a kivagyisághoz. A magukat professzor úrként szólítottó, nevük mellé tudományos rendfokozataikat mindig gonddal kibiggyesztő Dr. Ph. D. Habil-ok a tudomány parvenüi, sznobjai. Laci bácsiról mindenki tudta, hogy világhírű tekintély. Ő megengedhette magának, hogy a rangra fűtyüljön, és hogy elmaradhatatlan baszksapkája alól, huncut mosolyával, mindenkivel úgy beszélgesse el, mintha az illető rég nem látott kedvenc nagypapája lett volna. Nemcsak nagy tudós volt, de bölcs ember is, és a kettő nála azonos tőről fakadt. A gondolkodását a huszadik század első felének aufklárista tudományos optimizmusa formálta, de ő maga tisztában volt azzal, hogy tudásunk véges, és ha tudni akarunk, a tudomány eszközeivel erről a tudatlanságunkról is számot kell adnunk. Mottója, amely az írodája falára volt kifüggesztve, így szólt: „Tévedni emberi dolog, megbocsátani isteni. A tévedést előre betervezni pedig statisztika.” Én azt is tőle tanultam, hogy tökéletes módszer nincs. („A tökéletes a jó ellensége” mondogatta). Mindegyiknek megvan a maga előnye és hátránya, és ez az összehasonlító mérlegelés kell, hogy irányítsa a kutatót. Második könyvének, a magyarul 1989-ben megjelent *Kutatások statisztikai tervezése* (Statistical Design for Research) című munkájának klasszikus nyitó fejezetében olvasható, hogy a reprezentáció (általánosítás), a realizmus (valószerűség) és a randomizálás (helyes oksági következtetés) – a három R, – tekintetében a kutatónak mindig valamilyen kompromisszumot kell kötnie. Jó kompromisszum pedig akkor születik, ha a kutató érti választásának következményeit.

Bár Ann Arbor-i éveim alatt sokat beszélgettünk tudományfilozófiai és módszertani kérdésekről, mintavételről viszonylag kevés szó esett. Laci bácsi ugyan többször agitált, hogy legyek mintavételi szakember, de belőlem hiányzott az a praktikus érdeklődés, amely az ilyesmihez elengedhetetlen. Miért is tanultam volna ki ezt a szakmát, amikor minden ilyen jellegű problémámmal, bármikor ingyen fordulhattam a kérdés legnagyobb szakértőjéhez tanácsért?

Utoljára 1990-ben láttam a disszertációm védésekor. Utána én a nyugati partra költöztem és onnan beszéltem még többször vele telefonon. A 80-as éveiben járva se csappant meg legendás életszeretete. Utazott, konzultált, publikált, újabb és újabb kitérteket vett át, minden nap bement az irodájába, gyalog, továbbra is finoman udvarolt minden csinos nőnek és hetente többször úszott három kilométert. Nem volt olyan december, amikor postaládámból elmaradt volna karácsonyi családi hírlevele, amelyben beszámolt az év eseményeiről, olvasmányairól, és egy-két bekezdésben értékelte a világbéke és a nagypolitika aktuális helyzetét is.

Ősszel térdműtéten esett át, és az azt követő komplikációk nyomán hirtelen elkezdett romlani az állapota. Néhány nappal a halála előtt megjegyezte, hogy kezdi elhinni, hogy halandó. Én ezt október 7-éig nem hittem el.

## OTKA PÁLYÁZATOK

### II.

A Szociológia Szakzsűrihez 2000-ben beérkezett OTKA pályázatok értékelése után közöljük a teljes összeggel támogatott, a részben támogatott, az elutasított és az elbírálás alá nem eső (más zsűrihez történő átirányítás vagy tudományos fokozat hiánya miatt kimaradt) pályázatok listáit:

#### Támogatott pályázatok:

Témavezető	Kutatóhely	Téma	Futamidő
Albert Fruzsina	MTA Szociológiai Kutatóintézet	A 15 és 20 év közötti fiatalok és szüleik társadalmi beágyazottsága és annak hatása a testi-lelki egészségre	2
Biczó Gábor	Miskolci Egyetem	A modernizációs folyamat hatása a lokális társadalmak kultúrkonstitutív mechanizmusaira	3
Fábián Zoltán	MTA Pszichológiai Kutatóintézet	Etnikai és politikai attitűdök longitudinális vizsgálata	3
Fábián Zoltán	TÁRKI	Empirikus szociológiai adatbázisok archiválása	4
Horányi Özséb	BMGE	A kommunikáció partícipációs modellje	2
Kolosi Tamás	TÁRKI	Regionalitás és társadalmi egyenlőtlenség. A magyarországi helyi önkormányzatok kísérleti longitudinális vizsgálata.	4
Makó Csaba	MTA Szociológiai Kutatóintézet	Globalizáció és szervezeti innovációk a magyar vállalatoknál	2
Molnár Attila Károly	ELTE BTK Szociológiai Intézet	A Társadalom felfedezése	3
Nagy Beáta	BKÁE Szociológia Tanszék	Vezetői stílusváltás – Női vezetők a gazdasági életben	2
Prónai Csaba	ELTE BTK	Cigány kulturális antropológiai fogalomtár	4
Székelyi Mária	ELTE BTK Szociológiai Intézet	Életvezetési stratégiák és sikertényezők a XXI. század fordulóján Magyarországon	3

#### Részben támogatott pályázatok:

Témavezető	Kutatóhely	Téma	Futamidő
Boreczky Elemérné	ELTE TFK	Modernitás és család. Magyarországi családváltozatok egy háromgenerációs vizsgálat alapján	4
Hadas Miklós	BKÁE Szociológia Tanszék	Modernitás és maszkulinitás: a férfiak reprezentációja a tömegkultúrában	2
Szakadát István	BMGT	A deontikus logika számítógépes alkalmazásának lehetőségei a normatív rendszerek és az ember-számítógép kommunikáció területén	1
Vitányi Iván	MTA Szociológiai Kutatóintézet	Médiafogyasztó csoportok értékpreferenciái a legnépszerűbb televíziós műfajok tükrében	3

**Elutasított pályázatok:**

<b>Témavezető</b>	<b>Kutatóhely</b>	<b>Téma</b>	<b>Futamidő</b>
Antal László	MTA Szociológiai Kutatóintézet	Népesedési folyamatok és az európai kultúra jövője	4
Farkas János	BMGE	A tudástársadalom és a globalizáció szociológiája	3
Haraszthy Ágnes	MTA Kutatásszerv. Intézet	Nők a tudományban a 90-es években (Magyarországi helyzet és EU elvárások)	2
Laky Teréz	Munkaügyi Kutatóintézet	A kis- és közepes vállalkozások szerepe és lehetőségei az ezredforduló hazai gazdaságában	3
Losonczy Ágnes	MTA Szociológiai Kutatóintézet	Ezredvégi számvetés – a bocsánatkérések kora. A globalitás erkölcsi terének hatása a múlt bűneinek bevallása...	4
Meleg Csilla	PTE ÁJK	Pedagógusok lelki egészsége	4
Pikó Bettina	SZTE ÁOK	Társadalmi egyenlőtlenségek vizsgálata a fiatalok egészségi állapotában, társas támogatásában és kockázati magatartásában	4
Szigeti Péter	MTA PTI	Az állampolgári biztonságérzet és összetevői	3
Tóth János	SZTE BTK	A tiszai cián szennyezés társadalmi vonatkozásai	3

**Elbírálás alá nem eső pályázatok:**

<b>Témavezető</b>	<b>Kutatóhely</b>	<b>Téma</b>	<b>Futamidő</b>
Buda László	PTE ÁOK Magatartástud. Intézet	Az alternatív gyógyászat jelentősége a rákos megbetegedésekben Magyarországon	3
Fokasz Nikosz	ELTE BTK Szociológiai Intézet	A Szociológiai Figyelő c. folyóirat folyamatos megjelenítése	2
Kuczi Tibor	BKÁE Szociológia Tanszék	A Replika c. folyóirat folyamatos megjelenésének biztosítása	4
Terestyéni Tamás	MTA ELTE Kommunikáció-elméleti Kutatócsoport	A JEL-KÉP c. folyóirat támogatása	3
Zentai Violetta	Nyílt Társadalom Intézet	Fogyasztói kultúra Magyarországon: intézmények, gyakorlatok, reprezentációk	2

**Dr. Sik Endre  
zsűrielnök**

## ABSTRACT

*Vaskovics, László*

### **The Sociological Theory of Postadolescence**

There are countless references to the development of a new phase of life between childhood and adulthood (referred to as post-adolescence) in the technical literature of Sociology. Different theoretical models have been developed in Sociology to interpret post-adolescence. After the discussion of these models, a new model is introduced in this contribution. The forms and "timing" determining how and when young people leave their parents' house is regarded as the most important constitutive characteristic of the post-adolescent phase in this model. It is thereby assumed, that this detachment from the parents' house is dependent upon surrounding macro-structural social conditions.

In this model, the following detachment dimensions are regarded as significant:

- legal dimension
- household dimension
- economic-financial dimension
- social dimension
- emotional dimension

The analysis of the process of detachment based upon these dimensions reveals, that postponed partial detachment, successive detachment, and reversible detachment are all constitutive elements of post-adolescence. The fact, that young people who have reached legal adulthood remain in many respects dependent upon their parents, remains an important facet of post-adolescence. The analysis also reveals, that post-adolescence can not be clearly defined based upon the criteria of age, with regard to "youth" or "adulthood". It is therefore an empirical question, who and how many members of a specific age category of young adults (i.e. 20–25 years or 30 year olds) find themselves in the post-adolescent phase according to the theoretically proven criteria.

*Magyar, Gábor–Páll, Kinga Ágnes Szabó, Andea–Szabó, Máté*

### **Demonstrations and Their Protest Policing in Budapest (1996–1997)**

The paper focuses on the double topic of protest and protest policing in a new democracy, Hungary. Hungarian protest groups underwent radical changes, from samizdat culture to a more instrumental identity and a more visible and mediated activity. Police had also to break with the past and look for new, democratic models of protest policing. The repressive, state and political police needed a new definition of police practices and role in a new political system under public scrutiny and with western co-operation. How did both actors, the police and civil society, reconstruct their identity, their organisation and role in this new context? How did these actors evolve since the 1989 democratic transition? What problems and expectations became crucial?

We introduce three central concepts of our study. We argue that *police* can basically choose between the classical model of state police and a more recent model of citizen police. The adoption of one of the two models depends on several factors, such as political tradition, political coalition around notions of civil rights, and the strength of civil society and the public sphere. Organised *protest* itself needs a dense network of associations of civil society and its form or repertoire depends on the level of police repression, rules of access to the media and the existing political institutions. The *public sphere*, which is our third central topic, will be analysed to show how both protest and protest policing are framed in the public discourse and who, as social or political group, has access to this public sphere. We argue that the type of public sphere is an important factor in explaining both police and protest.

The study shows that the more attention is paid by the media to public order operations, the less emphasis is on the coercive means of the police. This evolution can explain to some extent the emphasis put by the police institution on improving their public relations. In a rather crude manner we can say that there is an evolution within the police institution from a state police model towards a citizen police model. The public reactions expressed in the press and political coalitions are major variables explaining the practices of police during protest events. Public reactions do not necessarily coincide with a civil rights oriented police but "moral panics" are always possible and, especially during crisis, the law and order coalition can emerge as the winner of the frame of struggle for public order. However, we can expect that the degree to which the police are responding to public opinion depends on the strength of civil society and the independence of the press. In recent democracies, as in Hungary, civil society has not fully developed and remains weak. We can expect the police to be more dependent on political coalition than in democracies with a fully developed civil society. Protest movements do not always attempt to directly influence political decision-making, but they can use the media in order to put topics on the political agenda. The more open the media are to groups in civil society, the more likely that these groups will use peaceful types of action. However, to access the public sphere often needs to enhance the news value of protest action and, in this sense, requires some degree of rule-breaking. In conclusion, protest and protest policing involve at least three important variables. The first one is the state, state actors, which can be more or less open and more or less repressive. The second one is civil society. When civil society is weak, protest is unlikely as well as control over police by society. The third is the public sphere. If the public sphere is power-oriented (Habermas) and excludes groups from civil society, we are likely to observe more radical actions. The more democratic the public sphere, the more chances are that protest will adopt only a limited rule-breaking behaviour.

*Letenyei, László*

## **Rural Innovation Chains Two examples for diffusion of rural innovations**

A *chain of innovation* is a social network, defined by offering or adopting an economic innovation. The main hypothesis is that the diffusion of rural innovations and the changes of life-style of the peasants (generally: the growth of market economy) do not necessarily restructure or destroy local networks, but in some cases they will be reinforced.

There are two different forms of economic behaviour: that of the *innovator* and of the *model imitator*. The innovator is an entrepreneur in Schumpeter's sense: an economic actor implementing innovation. Other entrepreneurs do not innovate so they copy the existing economic models.

The members of peasant societies are mostly model imitators. This economic behaviour is based on peasant social networks: prestigious people are also recognised as economic examples to be followed, so their innovations will be accepted. On the other hand, the strongly tied rural actors, who worked mostly together and represented many times their relationship with all due solemnity, are socially urged to help their smaller relations even with economic advice. If the example is to be the entrepreneur, many connected households will be also entrepreneurs – but not necessarily innovators. There will be new technologies adapted in the community; even life-style will change, but not the social networks that present major stability.

To illustrate this hypothesis there is the description of two cases of anthropological fieldwork conducted in rural areas. One is the example of an indigenous community of the Peruvian Andes and the other one is of a Hungarian village.

*Veres, Valér*

## **Collective Identity of Transylvanian Hungarians and Romanians as Reflected by Social Structure**

The topic of the paper is the analysis of the formation of collective identity and the manifestation of people who live in ethnically mixed areas. Collective identity, and especially national identity, manifests itself in different modalities in keeping with the social status of the persons, and this aspect has to be kept in view for an adequate analysis of collective identity. I would like to present the analysis especially for Western Romania called Transylvania.

For obtaining a view of the social structure, we analysed the social stratification using an adaptation of the Erikson – Goldthorpe model. The differentiated analysis of identity according to social stratification is necessary because the identity scheme, the national and political socialisation levels are different in the case of intellectuals and of manual workers.

For empirical analysis the main source was the databases from the "Carpathian Basin" project (Nov. 1997), with a representative sample of 1841 persons from Transylvania, with an over-represented Hungarian sub-sample of 1126 cases.

By analysing the collective identification from a social stratification perspective, we can notice that the cultural dimension of the identity of persons belonging to the social strata of the higher status and qualification is stronger than that of the persons with a low social status. At the same time, the civic (citizen) dimension of the identity of persons with low social status is relatively stronger. The role of citizenship is more important among the Romanian majority than among the Hungarian minority. The role of exclusive, ethnocentric attitudes is greater among the Romanians from Northern Transylvania (Cluj-Kolozsvar, Oradea zone) than in Southern Transylvania (Brasov, Sibiu-Hermannstadt zone).

Common elements can be found in both the collective identity of the majority and minority, which – in spite of social and regional differences – show us that the nation-building processes are completed and the national identity structures are well defined. In case of the majority we can observe a gradual decrease of the importance of the type of cultural national identity.

*Csizmady, Adrienne*

### **Changes in the Situation of Housing Estates of the Capital in the Property Market after Systemic Change**

The paper presents research findings on changes in the property market position of the large housing estates of Budapest. During the last ten years the relative position of large housing estates has been decreasing, even faster, than it had before 1990. This trend was still not big enough to make these flats assailable. The result is, that the status of these housing estates has remained a somewhat middle-class one. The reason is, that the number of newly built flats continues to be very low in Budapest. That is why housing estates remain for certain groups of the middle class to be suitable places for living. When the speed of construction of new housing will be higher, some estates will face the danger of falling into slum-situation.

*Gyukits, György*

### **The Role of Social Capital in the Interest Assertion of Physicians**

The study examines the role of social capital in enforcing physicians' interests. Based on an empirical sociological survey, we wanted to find an answer to the question of what is the role of the Chamber of Physicians and that of the trade union in enforcing interests after the change of the regime (1989). The findings of research have been described in the form of case studies. The case studies deal with the following themes: conflicts between the boss and the subordinate, wage disputes, winding up of workplaces, privatisation. The case studies indicate that the physicians' interpersonal relations are decisive in enforcing their interests. This can be explained by the fact that using interpersonal relations as resources is a much more efficient means for enforcing their interests than relying on an organisation.

A folyóirat megrendelhető a következő címen:

**Magyar Szociológiai Társaság**  
1014 Budapest, Országház u. 30.  
(Levélcím: 1250 Budapest, Pf. 20.)  
Telefon: 224-6747; fax: 224-6745  
e-mail: [mszt@mtapti.hu](mailto:mszt@mtapti.hu)  
<http://kvtr.elte.hu/mszt/>

**Éves előfizetési díj: 1 500,- Ft + postaköltség**  
**Példányonkénti ár: 400,- Ft**

## Contents

### PAPERS

Vaskovics, László: The Sociological Theory of Postadolescence .....	3
Magyar, Gábor-Páll, Kinga Ágnes-Szabó, Andea-Szabó, Máté Demonstrations and Their Protest Policing in Budapest (1996–1997).....	21
Letenyei, László: Chains of Rural Innovation.....	40

### WORKSHOP

Veres, Valér: Collective Identity of Transylvanian Hungarians and Romanians as Reflected by Social Structure .....	57
Csizmady, Adrienne: Changes in the Situation of Housing Estates of the Capital in the Property Market after Systemic Change.....	87
Gyukits, György: The Role of Social Capital in the Interest Assertion of Physicians.....	107

### ORIENTATION

Némedi, Dénes: Reflections on Social Theory Balogh, István-Karácsony, András: German Social Theories. On the book entitled Topics and Trends from 1950 to Our Days.....	117
Mező, Ferenc: Areas of Resistance in Society .....	125
Csurgó, Bernadett: Regionality-Locality in 21 <sup>th</sup> Century .....	136

### BOOKS

Cseh-Szombathy, László: In Diaspora .....	146
Rostás, Zoltán: On the History of Romanian Modernisation .....	148
Gáthy, Vera: Szirmai, Viktória: Environmental Interests in Hungary.....	155

### IN MEMORIAM

Róna-Tas Ákos: Leslie Kish (1910–2000).....	159
---	-----

ABSTRACTS.....	164
----------------	-----

## Szerzőink

*Némedi Dénes*  
ELTE BTK Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet

*Mező Ferenc egyetemi tanársegéd*  
Debreceni Egyetem

*Vaskovics László szociológia professzora*  
a német Bamberg-i egyetem tanszékvezető tanára,  
az Állami Családkutató Intézet igazgatója

*Magyar Gábor jogász*  
Magyar Alkotmánybíróság

*Páll Kinga Ágnes politológus*  
CEU

*Szabó Andrea szociológus*  
Századvég Politikai Iskola

*Szabó Máté egyetemi tanár*  
ELTE ÁJK Politológia Tanszék

*Letenyei László kutató*  
TETT Consulting

*Veres Valér egyetemi tanársegéd*  
Babes-Bolyai TE, Kolozsvár, Szociológia Tanszék

*Csizmady Adrienne*  
MTA Szociológiai Kutatóintézet

*Gyukits György adjunktus*  
Miskolci Egyetem, Szociológia Tanszék

*Cseh-Szombathy László*  
MTA

*Dr. Rostás Zoltán*  
Bukaresti Tudományegyetem, Románia

*Gáthy Vera*  
MTA Szociológiai Kutatóintézet

*Dr. Rostás Zoltán*  
Bukaresti Tudományegyetem, Románia

## Szerzőink figyelmébe!

A Szociológiai Szemle szakmai folyóirat, amely tudományos elemzéseket, ismertetéseket és a szociológiai tudomány életével kapcsolatos publikációkat közöl.

1. A beküldött és a lap jellegének megfelelő írásokat szakértők bevonásával a Szerkesztőség bírálja el.

2. A közlésre benyújtott tanulmány még nem publikált és más folyóiratnál elbírálás alatt nem lévő, eredeti írásmű lehet.

3. A tanulmány szövegét nyomtatott kéziraton kérjük leadni, kb. egy ív terjedelemben, A/4-es méretű papíron, széles margóval, kettes sortávolsággal. Kérjük mellékelni a kéziratfájlt floppyn MS-Word for Windows 2.0 vagy MS-Word for Windows 6.0 formátumban, továbbá *közölni az összes elérhetőségeiket (munkahely- és lakáscím, telefon, fax, mobil, e-mail)* is. Kérjük, hogy a tanulmányhoz magyar és angol nyelvű rövid összefoglalót küldeni szíveskedjenek.

A közlésre elfogadott tanulmányokat a szerkesztőség az Interneten is hozzáférhetővé teszi.

4. A szöveg első lapja a címlap, amelyen csak a szerző(k) neve, a cikk címe (alcíme) szerepeljenek és az esetleges köszönetnyilvánítások \*-gal jelölt lapalji jegyzetben.

5. A szövegtörzshöz csak olyan lábjegyzetek kapcsolódjanak, amelyek a főszöveghez fűznek megjegyzéseket, kiegészítéseket stb. Pusztán irodalmi hivatkozásokat tartalmazó lábjegyzetek ne legyenek. Az irodalmi hivatkozások a főszövegben szerepeljenek a következő formában:

– ha a hivatkozott mű szerzője szerepel a szövegben, a név után zárójelben legyen a hivatkozott mű megjelenésének éve és szükség esetén a hivatkozott oldalszám(ok), például: MacIntyre (1967:35);

egyéb esetekben (idézet stb.) zárójelben szerepeljen a szerző(k) neve, a megjelenés éve és szükség esetén a hivatkozott oldalszám(ok), például: (Roth–Schluchter 1979:35).

El kell kerülni az „i. m.”, „i. h.” típusú hivatkozásokat.

6. A szövegben szereplő táblázatokat számozva, címmel ellátva kérjük. A táblázatok címe, az oszlopok és sorok megnevezése, a magyarázatok a cikk nyelvén íródjanak. Nem fogadjuk el tehát az adatelemző, adatfeldolgozó programokból kikerült nyers, szerkesztetlen, a szövegbe pusztán beillesztett táblázatokat. Amennyiben a szerző ábrát kíván közölni, ezt külön lapon, a kívánt formában megrajzolva kérjük leadni.

7. A szövegtörzs után, külön lapon kezdve kérjük az irodalomjegyzéket. Az irodalomjegyzék a szerzők neve szerint szigorú betűrendben tartalmazza a szövegtörzsben és lábjegyzetben hivatkozott teljes irodalmat olyan módon, hogy a szövegbeli hivatkozásokat az irodalomjegyzékben azonosítani lehessen. Az irodalomjegyzék ne tartalmazzon a szövegben nem hivatkozott művet. Az irodalmi hivatkozások három alapformája a következő:

– könyv: szerző(k), megjelenés éve: a mű címe, a kiadás helye: a kiadó neve;

– folyóiratcikk: szerző(k), a megjelenés éve: a cikk címe, a folyóirat neve (az évfolyam sorszáma), a szám sorszáma, a cikk kezdő és befejező oldalszáma;

– gyűjteményes kötetben szereplő cikk: a szerző(k) neve, a megjelenés éve: a cikk címe, In: a gyűjteményes kötet szerkesztőjé(i)nek neve (szerk. vagy ed(s), vagy Hrsg.), a kötet címe, a kiadás helye: a kiadó neve, a hivatkozott írásmű kezdő és utolsó oldalszáma.

